

249217

MITTEILUNGEN DER ŠEVČENKO-GESELLSCHAFT
DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG
BAND CXXXVI—CXXXVII

 ЗАПИСКИ
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА
ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

ТОМ СХХХVI—СХХХVII

ПРАЦІ ФІЛЬОЛЬОГІЧНОЇ СЕКЦІЇ
ПІД РЕДАКЦІЄЮ
КИРИЛА СТУДИНСЬКОГО

ЛЬВІВ 1925

НАКЛАДОМ ТОВАРИСТВА

З ДРУКАРНІ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

MITTEILUNGEN DER ŠEVČENKO-GESELLSCHAFT
DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG
BAND CXXXVI—CXXXVII

**ЗАПИСКИ
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА
ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА**

ТОМ CXXXVI—CXXXVII

ПРАЦІ ФІЛЬОЛЬОГІЧНОЇ СЕКЦІЇ

ПІД РЕДАКЦІЄЮ

КИРИЛА СТУДИНСЬКОГО

ЛЬВІВ 1925

НАКЛАДОМ ТОВАРИСТВА

З ДРУКАРНІ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

НБ ІНУС

249217

БІБЛІОТЕКА
Івано-Франківського
педагогічного Інституту
№ 249217

Зміст СХХХVІ—СХХХVІІ тому.

1. „Милость Божія“ українська драма з 1728 р. Студія (Часть I). Написав Ярослав Гординський . . с. 1—42
 2. Львівське „Studium Ruthenum“. Написав Амвросій Андрохович (Дальше буде) с. 43—105
 3. Авторство азбучної статті з 1834 р. Написав Михайло Возняк с. 107—118
 4. З царини української музичної етнографії. Написав Філярет Колесса с. 119—138
 5. З життя і творчости Сковороди. Написав Петро Пелех с. 139—157
 6. Павло Леонтович (Павло зі Щуткова) докінчення. Написав Кирило Студинський с. 159—196
 7. Наголос, яко метод означення місця виходу стародрукованих книжок. Замітки з історії наголосу на послугах палеотипії. Написав Іван Огієнко . . . с. 197—224
 8. До письменської діяльності Левка Боровиковського. Написав Михайло Возняк с. 225—237
 9. Федір Гартнер (посмертний спомин). Написав Степан Смалъ Стоцький с. 239—248
 10. Miscellanea. Нові приповідки українського народу в Канаді. Написав Осип Назарук с. 249—256
-
-

Inhalt des CXXXVI—CXXXVII Bandes.

1. „Mylost' Božija“ („Gottes Gnade“). Ein ukrainisches Drama aus d. J. 1728. Studium. I. Teil. Von Jaroslav Hordynskyj S. 1—42
 2. „Studium Ruthenum“ in Lemberg. Von Ambrosius Adrochovyč. (Fortsetzung folgt) S. 43—105
 3. Die Autorschaft der Abhandlung über das Alphabet vom J. 1834. Von Michael Wosnjak S. 107—118
 4. Aus dem Gebiete der ukrainischen musikalischen Ethnographie. Von Filaret Kolessa S. 119—138
 5. Aus dem Leben und der literarischen Tätigkeit Skovorodas. Von Peter Pelech S. 139—157
 6. Paul Leontovyč (Paul von Ščutkiv). (Schluß). Von Cyril Studynskyj S. 159—196
 7. Der Accent als Ortsbezeichnungsmethode der Auflage (Erscheinung) von altgedruckten Büchern. Die Aufzeichnungen aus der Geschichte des Accents im Dienste der Paleotypie. Von Ivan Ohijenko . . S. 197—224
 8. Zur schrittstellerischen Tätigkeit Leo Borowykowskyjs. Von Michael Wosnjak S. 227—237
 9. Teodor Gartner. Ein Nachruf. Von Stefan Smal Stockyj S. 239—248
 10. Miscellanea. Neue Sprichwörter des ukrainischen Volkes in Kanada. Von Josef Nasaruk S. 249—256
-
-

„Милость Божія“, українська драма з 1728 р.

Студія *Ярослава Гординського*.

I. Наукові досліді над „Милостю Божою“¹⁾.

Першу вістку про „Милость Божію“ із додатком уривків драми подав Михайло Максимович у статі: „Воспоминаніе о Богданѣ Хмельницкомъ“ із 1857 р.²⁾ Цілу драму напечатано 1858 р. з переднім словом О. М. Бодяньського по рукописи, що була власністю М. О. Судієнка. Максимович мав еще одну рукопись того твору. Оба тексти взято із рукописних збірників писань Теофана Прокоповича, де „Милость Божія“ йшла безпосередно за його драмою „Владимірь“. Трета рукопись „Милости Божої“ віднайшлася в учебнику реторики, викладаної 1728 р. в київській академії Стефаном Калиновським. Текст Максимовича перепечатано опісля ще два рази: 1875 р. В. Антоновичем і М. Драгомановом³⁾ із кількома цінними увагами, та в 1876 р. у згаданім повнім виданню писань Максимовича. На жаль, ніхто з видавців або коментаторів „Милости Божої“ не звернув уваги на рукописи драми. Тому доси не маємо критичного видання тексту „Милости Божої“, а се сильно утрудняє студії над нею.

У статі з 1857 р. писав Максимович про віднайдену ним драму: „За царювання молодого Петра II повеселіла східня Україна гетьманством заслуженого старця свого Данила Апо-

¹⁾ За обговореннє зі мною отсеї праці складаю прилюдну подяку д-ру В. Щуратови.

²⁾ Із „Русской Бесѣды“ (1857, I) перепечатано сю статью в Собраніи сочиненій М. А. Максимовича, т. I, Київ, 1876, ст. 475—485.

³⁾ Историческія пѣсни малорускаго народа съ объясненіями Вл. Антоновича и М. Драгоманова. Т. II, вип. 1. Київ, 1875, ст. 141—166.

стола. Тоді, в 1728 р., докінчувалось обновленне великої Печерської церкви (після Лаврської пожежи 1718 р.) і в ній на північній стіні написано тоді портрет Богдана Хмельницького у весь ріст; і більше як сто літ глядів на нього народ, що плив у Печерську Лавру з усіх кінців російської держави. Там і я бачив його в 1834 р. й засмутився, коли тогож року закрашено його дикою краскою... Між тим у Києві того 1728 р. і Академія Київо-Могилянська помянула свого питомця й добродія Богдана стихотворною драмою „Милость Божая“. Дальше додав Максимович, що та невідома в історії української літератури драма є в роді „Владимира“ Теофана Прокоповича¹⁾. А після тексту драми напечатав такі замітки до неї: „Але хтож помянув гетьмана Богдана в 1728 р. академічною драмою? Вона відома мені по двом рукописним збірникам творів Теофана Прокоповича, написана в обох слідом за драмою „Владимір““. І годі не признати, що обі драми одного автора, що в них один і той сам художний спосіб, з тою хиба відміною, що у „Владимірі“ замітний ще молодий академічний вчитель поезії, а в „Милости Божій“ видно вже многодосвідного витію, що взявся за своє колишне стихотворне перо... Достопамятний піснопівець і проповідник та історик Петра Великого був найчільнішим духовим діячем і при Петрі II і тільки разів витав його золотим словом своїм, перед усім у торжественний рік його коронації. Тоді в Москві находився й нововибраний український гетьман, так ласкаво й почесно прийнятий молодим царем; архієпископ Теофан виявляв усяку увагу впливовому й знаменитому козацькому полководцеві; і певно тоді в Москві, згадавши свої давніші літа й свій рідний Київ, він написав для дорогої своєї академії нову драму, котрої виставу приготовано, здається, на гетьманський приїзд. І так многочисленний круг писань Теофанових доповняється ще одним замітним твором“. У формі замітки заявив Максимович: „По ритмам²⁾ всіх стихотворів Теофана видно, що він до смерті не покидав свого київського виговору букви Ъ як і“³⁾.

Але гадка про се, що Теофан Прокопович був автором „Милости Божої“, не принялася в науці. Вже Осип Бодянський, видаючи сю драму, зазначив, що він хотів „подати змогу нашим прихильникам рідної старовини розв'язати питанне, чи

¹⁾ Максимович: Собрание сочинений, I, ст. 484—5.

²⁾ Може: ризмам? ³⁾ Idem: ст. 508—9.

справді ся драма належить перу знаменитого ерарха, чи вона є твором іншого, покищо загадочного для нас письменника першої чвертини (може: половини?) минулого століття¹⁾.

Зовсім позитивно намагався розв'язати се питання Н. Петров. Він звернув увагу на се, що „сама мова „Милости Божої“ різниться від мови „Владиміра“ більшим вживанням польсько-українських слів. Взагалі дивна думка Максимовича, ніби Теофан Прокопович, що мешкав тоді у столиці, обтяжений прямими своїми заняттями, зважився писати драму для київських училищ. Кому ж належить вона? 1727 р. був учителем поетики Іннокентій Неронович. Невідомо, хто був учителем поетики 1728 р., але від 1729 р. дійшла до нас поетика, викладана Теофаном Трофимовичем; одноіменність і схожість по призвищу з Теофаном Прокоповичем, а також і висока гідність драми приневолити приписувати її останньому й помістити у збірнику“²⁾. Крім того на початку поетики Теофана Прокоповича завважено, що нема кінця сеї книги й се ще більше приневольє Петрова признати автором „Милости Божої“ Трофимовича.

Максимович відповів Петрову³⁾ й боронив своєї гадки, опираючися дальше на тім, що нашу драму найшов двічі в рукописах писань Прокоповича. А що її найдено ще в реториці Стефана Калиновського, то се „тільки збільшає належність її зразковому письменникові“. Тому й вона могла бути додана до поетики, викладаної 1729 р. Теофаном Трофимовичем і ходити по руках в окремих відписах. Але ледви щоби збирачі творів славного, єдиного Теофана приписали йому твір майже невідомого вчителя поетики через схожість імен... Теофан був учеником, учителем і ректором Київської Академії. Викликаний із неї на єпископство, він і на далекій півночі почував свою близину до неї, називав себе її представником, від котрого репутації залежить і її репутація (кажу словами відомого листа його до академістів). А 1728 р. Теофан більше як пів року був у товаристві гетьмана Данила Апостола, прилуцького полковника Галагана, Лизогуба й багатьох других Українців, що були тоді в Москві з приводу коронації Петра II. В ту світлу, блискучу для нього добу палкий душею Теофан, натхнувшись головним героєм своєї батьківщини Богданом, написав драму „Милость Божія“. Ся невеличка драма вийшла зпід його пера далеко ху-

¹⁾ Чтенія, ст. 78. ²⁾ Київські Єпархіальні вѣдомости 1865 р., ч. 18, ст. 710—11. ³⁾ Idem: ч. 22, ст. 840—2.

дожнійша, чим перша, написана 1705 р. І як у тій першій драмі учителя поетики — поставлено хвальний фінал про митрополита й гетьмана того часу віщованнем св. Андрія Первозванного, так під кінець сеї драми поета-єрарха Смотриніє Божіє віщує Україні блаженство — й віддається хвала молодому цареві, нововибраному гетьманови Данилові й Київській Академії“.

Однак і ці аргументи Максимовича не переконали дальших дослідників. Вже Антонович і Драгоманів у замітках до тексту „Милости Божої“¹⁾ поставили гадки Максимовича й Петрова побіч себе, не беручись їх рішати.

А Н. Тіхонравов пішов за Петровом, котрий уважав здогади Максимовича нестійними, бо ми не знаємо ніякого випадку, щоб шкільну драму в Москві чи Києві написала особа, що не належала до академії. Тому треба дізнатись, хто викладав 1728 р. в Києві поетику й реторику, щоби розв'язати питання, хто був автором „Милости Божої“²⁾.

Петров так і остався при своїй гадці, хоча пізніше висловив її вже менше рішучо³⁾. Він бачив у нашій драмі „тільки талановите наслідування Т. Прокоповича, що виразилося і в виборі предмету з рідної історії й у формі 5-актової драми, що й перевисшило навіть свій оригінал“. Автором її уважав Петров Теофана Трофимовича, що мав і способи й достаточну причину до написання драми, гідної пера рівноіменного йому Теофана Прокоповича⁴⁾.

Але були й такі дослідники, що признали оба здогади нестійними. П. Житецький уважав гадку Петрова недоказаною достаточною, а гадку Максимовича відкинув рішучо. В тім часі Прокопович не міг писати драми, бо мав за багато діла зі своїми ворогами. До тогож Прокопович не був схильний до українського патріотизму⁵⁾.

Хоча І. Стешенко не погоджувався із тими доказами П. Житецького, він все таки не міг признати Прокоповича автором „Милости Божої“, бо в тім часі Прокович вже так обрусів, що

¹⁾ Ор. cit., ст. 165. ²⁾ Журналъ Минист. Народ. Просвѣщ. 1879, ч. 5, ст. 95 (по Петрову).

³⁾ Н. И. Петровъ: Акты и документы, относ. къ истор. Кіевской Академіи. Отд. II, т. I, ч. II, Київ, 1904, ст. 290.

⁴⁾ Н. И. Петровъ: Очерки изъ исторіи украинской литературы XVII и XVIII в. Київ, 1911, ст. 261.

⁵⁾ П. Житецькій: Энеида Котляревскаго и древнѣйшій списокъ ея... Київ, 1900, ст. 19.

не міг написати багатой національним кольоритом драми, повної свіжих красок народної поезії. „Проти його авторства говорить теж і весь дух пєси, ворожий Петру Першому: само собою ясно, Феофан Прокопович, вірний його помішник, що звікував весь вік з Петром I-м, не міг вкладати в уста Україні того недружнього відношення до цього імператора, що ми бачимо в пєсі“. Творцем сеї драми признав Стешенко Трофимовича або — як сказано дещо низше, — міг ним бути „і якийсь инший вчитель академії, але в усякому разі людина, з краєм звязана. Це для нас важливо одзначити через те, що „Милость Божія“ є власне проявом настрою цілої нації, так пригнобленої Першим Петром і на час піднесеної Другим... З огляду на це булоб дивно, щоб в серці самої України не найшлась людина, яка відчулаб злигодні рідного краю, порівнялаб їх з колишніми часами і не прославилаб його визволення в особі тих, хто був тоді в неї на чолі... От через що треба припустити, що гірке слово України вийшло не тільки від Українця, але ще й від такого, що був не на далекій півночі, не разом з тим, хто рідний край гнобив, але в самому матернім лоні“¹⁾.

Стільки сказано досі про авторство „Милости Божої“.

Блишому розборови й оцінці нашої драми присвячено ще менше місця й обмеженося звичайно загальними замітками. Вже Максимович сказав дещо про причини написання „Милости Божої“ й признав їй високу стійність²⁾. Антонович і Драгоманів додали таку замітку: „Уважному читачеви видні точки стичности між виступами проти польського пановання в сій драмі і в народніх піснях, а також у вираженню радости по скиненню того пановання. А ріжниця між драмою й народними піснями лежить у більше козацько-релігійній, чим народно-економічній точці погляду“³⁾. При тексті драми вказано на деякі народні пісні, що оспівують подібні мотиви⁴⁾ й на кінци додано кілька історичних пояснень⁵⁾. Петров завважав, що коло часу написання „Милости Божої“ „зложено дві українські літописи Грабянки й Величка, що давали багатий матеріял для зображення епохи Богдана Хмельницького, а приверненне правительством Петра II деяких прав України підогрівало український патріотизм автора й викликало на світ розглядану нами драму, в котрій автор вино-

¹⁾ І. Стешенко: Історія української драми. Т. I. Київ, 1908, ст. 296—7. ²⁾ Гл. що йно згадані цитати. ³⁾ І. с.

⁴⁾ *op. cit.*, ст. 143, 146, 147, 153, 158. ⁵⁾ *op. cit.*, ст. 165—6.

силь похвалами Петра II й нововибраного гетьмана Данила Апостола та з побожною згадує Богдана Хмельницького, як ідеальну особистість у козацькій історії. З точки погляду ідеалів того історичного діяча автор оглядає не тільки війни Богдана Хмельницького, передовсім його війни за волю з Польщею, але й недавнє тяжке положеннє України при Петрі I й сучасні автори соціально-суспільні відносини, дораджуючи козацькій старшині не обиджати простих козаків і селян¹⁾. Обговорюючи текст драми, застановлявся Петров і над її жерелами. В описах боротьби Хмельницького з Поляками й обставин, що її попередили, автор нераз користується українськими літописями й зближається деколи до народних історичних дум. Н. пр. згадки Хмельницького про походи на Турків нагадують літописи Самовидця й Грабянки²⁾. Оповіданнє про Хотинську війну оперте на літописи Самійла Величка³⁾. Причини війни Хмельницького представлені в драмі згідно з українськими думами⁴⁾. А дальше про ідеї драми говорить Петров, що Хмельницький, освободивши Україну, „радить козакам, із страху втратити свою незалежність і знов підчинитись під владу Польщі, піддержувати свого воєнного козацького духа й більше дорожити зброєю та воєнними заняттями, чим мирною горожанською й господарською діяльністю, а передовсім не обиджати меншої братії й не відбирати від неї земель і надань“⁵⁾. Та сі напінненнє Хмельницького не обиджати меншої братії й не забирати чужих маєтків характеризують не його епоху, а відносяться до слідуєчих за ним поколінь, передовсім до сучасних авторів порядків на Україні⁶⁾. „В закінченнє Смотрінє Божіє віщує Україні непохитнє її щастє під кріпкою рукою непобідимих російських монархів і добрим рейментарським правліннєм. Україна з радістю приймає сювістку, але лякається при імені Петра Великого: „Увы мнѣ окаянной, убо мя порушить!...“ Та Петро Великий виведений у драмі тільки для того, щоби його тяжкому для України царюванню протиставити очиданий золотий вік царювання Петра II й гетьманованнє Данила Апостола⁷⁾.

Вкінци кілька уваг присвятив „Милости Божій“ також Філярет Колесса у своїй знаменитій студії про українські народні думи⁸⁾. Він вказав на те, що наша драма підходить деякими мо-

¹⁾ Петровъ: Очерки, ст. 261—2. ²⁾ Idem, ст. 264.

³⁾ Idem, ст. 265. ⁴⁾ Idem, ст. 265—7, ⁵⁾ Idem, ст. 267.

⁶⁾ Idem, ст. 268. ⁷⁾ Idem, ст. 269—70. ⁸⁾ Філярет Колесса: Про генезу українських народніх дум. У Львові, 1921, ст. 74—6.

тивами близько до дум про Хмельниччину. А власне промова Хмельницького (II, 1) „своєю протижидівською тенденцією живо нагадує декотрі уступи із дум про шляхотсько-жидівську господарку на Україні, виарендовування Жидам шинків, торгів, мит, рік, а навіть церков, про високі оплати, накладані Жидами-арендарями на українську людність та їх знушення над козаками... В драмі Трофимовича, подібно як у думках, з насмішкою згадується про утечу панів, про намагання Хмельницького прогнати польську шляхту й жидів-арендарів з України аж за Вислу“. До спільних мотивів, що вяжуть драму з думками, додав Ф. Колесса зазиви до оборони православної віри й вислів радості з причини побіди Хмельницького.

Се й найважніші голоси, висказані досі про „Милость Божію“. Порушено в них такі питання: 1) авторства драми не рішено, але звичайно приймається, що її написав Теофан Трофимович; 2) як на жерела драми вказано: літописи Самовидця, Величка й Грабянки й народні думи; 3) з ідейного боку завважано, що драма є відблиском сучасних авторови відносин і що вона протиставить часи Петра II часам Петра I, до котрого драма відноситься неприхильно; 4) з естетичного боку признано „Милости Божій“ високі прикмети, хоча ближше їх не означено.

Та тут треба справити деякі недогляди й непорозуміння. Найбільше з тих непорозумінь — се гадка, що „Милость Божія“ звертається як небудь проти царя Петра I. Сю гадку висловив перший Петров, повторив Т. О. Морозов¹⁾, а розвинув ширше Стешенко. Але наша драма не то, що не звертається ніде проти Петра I й не натякає на важкі для України часи за його царювання, а ще вихваляє його зовсім виразно. Про Петра I згадується в драмі тільки раз, коли Смотрініє Божіє говорить до України:

„Петръ тебѣ будетъ камень, отъ Бога поданный,
И за величество дѣлъ великій названный,
Камене того ниже злобные совѣти,
Ни вражія преломлять противныхъ навѣты,
Ниже воспріятые тяжкіе походы,
Ни страшные многажды подѣ грады подходы,
Смерть развѣ единая поздная сокрушитъ.

Украина.

Увы мнѣ окаянной, убо мя порушить!“²⁾.

¹⁾ П. О. Морозовъ: Исторія русскаго театра. Т. I. Спб., 1889, ст. 377. ²⁾ Максимовичъ: Сочиненія, I, ст. 504—5.

Ясна річ, що сі слова України відносяться до смерти, а не до Петра I, як того хотів Петров. Перестрах України на згадку про смерть Петра I доказує тільки, що Україна стревожена його смертю й уважає її справжнім нещастєм для себе. Ціле се місце є одним похвальним гимном у честь Петра I, а велич Петра II, оспівана в дальших рядках, являється немов відблиском величі його славного попередника. Тому про які небудь натяки в „Милости Божій“ на гнобленне України Петром I не може бути й мови. Є ще й друге непорозумінне у Петрова, котрий каже, немовби то Богдан Хмельницький радив у драмі „козацкой старшинѣ не обижают простыхъ казаковъ и крестьянъ“¹⁾ або дальше: „не обижают меньшей брати и не отнимають у нея земель и угодій“²⁾ чи дещо низше: „не обижают меньшей брати и не захватывают чужихъ имѣній“³⁾. Про селян у цілій драмі не згадується ані словечком, а Хмельницький радить⁴⁾ козакам: „Прочее въ мирѣ между собою живите“ і дальше: „Не обидите ни чимъ брати своя“. Про „простих“ козаків чи про „меншу“ братію також не згадано ні словечком у цілій драмі.

Зовсім справедливо відкидають дослідники авторство Теофана Прокоповича. Полишаючи на боці се, що „Милость Божія“ не може рівнятися під оглядом артизму з написаним 23 роки ранше „Владиміром“, вона йде зовсім у розріз із многими вимогами драматичної теорії й практики Прокоповича (узяти хочби ролю алегоричних фігур). До того ціла мова й стиль нашої драми не підходять ніяк до творів Прокоповича. „Милость Божія“ булаби в розумінню Прокоповича таким кроком назад під кождим оглядом, що він не приложивби руки до такого твору. Можна хіба говорити про деякий, впрочім доволі незначний вплив Прокоповичевого „Владиміра“ на „Милость Божию“⁵⁾.

Так остається ще авторство Теофана Трофимовича, котрому приписують „Милость Божию“ тільки на тій основі, що він був учителем поетики в Київській Академії в 1728/9 р. й полишив рукописну поетику „Via“⁶⁾. На жаль не подано доси близших відомостей про сю поетику, хоча се моглоби причинитися до рішення нашого питання. Але коли Трофимович викладав поетику в шкільному році 1728/9 (себто від осени 1728 р.), то годі ду-

¹⁾ Петровъ: *op. cit.*, ст. 262. ²⁾ *Idem*, ст. 267.

³⁾ *Idem*, ст. 268. ⁴⁾ Максимовичъ: *op. cit.*, ст. 401—2.

⁵⁾ Про „Владиміра“ гл.: Ярослав Гординський: „Владиміръ“ Теофана Прокоповича (*Записки Наук. Тов. ім. Шевченка*, тт. СXXX—СXXXII).

⁶⁾ Петровъ: *Акты*, ст. 289.

мати, щоби він міг бути автором „Милости Божої“, котра малаб бути аж наслідком його курсу поетики й ілюстрацією його поетично-драматичних теорій. Для такої вистави треба було довше підготовляти молодіж, а до того не вистарчала осінь 1728 р. Тому київські драми виставлялися звичайно в пізнійших місяцях шкільного року¹⁾. Певно й тоді (коло мая 1728 р.) виставлено і „Милость Божію“ й так відпалиби усякі комбінації з Трофимовичем. Зрештою про Теофана (Теодора) Трофимовича знаємо надто мало²⁾ і тому я не бачу ніякої основи приписувати йому авторство нашої драми. Якби держатися вказівок Тіхонравова, то вже з більшою правдоподібністю можнаби думати, що автором „Милости Божої“ був Степан Калиновський, котрий у 1727/8 р. викладав у Київській Академії реторику³⁾, тим більше, що в додатку до його реторики найдено один текст „Милости Божої“. Але й се буде лиш здогад, не оснований на нічім. Аджеж сю драму найдено й у двох рукописах творів Прокоповича, хоч Прокопович її зовсім певно не написав. Найкрасше полишити питання про особу автора „Милости Божої“ нерозв'язаним, бо, як побачимо дальше, ся справа при близшому розгляді драми дуже комплікується. Для розв'язки питання способом, який подав Тіхонрадов, у нас за мало матеріялу, бо всі київські драми аж до часів Прокоповича анонімні, а дальші драми, котрих авторів знаємо, показують, що викладання поетики не може дати певної основи для означення особи автора якоїсь київської драми.

II. Форма драми.

„Милость Божія“ складається: з наголовка, 5 дій (названих „д'їйств'їями“) й епільогу (епілогъ). I дія має тільки 1 яву (явленіє), II — 2 яви, III — 2, IV — 1 нумеровану, та на ділі 2 яви, хоча друга не зазначена виразно, V — 2. Крім того є хори: в I, III і IV дії при кінци, в IV у середині; II дія не має хору. Перед кожною явою й хором подано їх короткі змісти прозою; тільки хор у IV дії й незазначена тут ява не мають такого змісту. Ціла драма написана віршами; хиба згадані змісти, епільог і наголовок зложені прозою. Поодинокі яви, складані 13-складовими силлябічними віршами, без ритму, з римами (римуються все два слі-

¹⁾ Дл. про се у згаданій моїй праці про „Владимира“ у ЗНТШ., т. СХХХІ, ст. 66.

²⁾ Найважнійші відомости про нього зібрані у Петрова: Акты, ст. 289—90. ³⁾ Idem, ст. 288.

дуючі по собі рядки женським римом). В 3-ім рядку V, 2 нема відповідного риму; очевидно тут затратився один рядок, що був в оригіналі. Цезура звичайно по 7-ім складі по схемі: 7+6. Хори мають більш ріжнородну будову. Хор Музи й Апольона в I дії не має строфічного поділу. Рядки тут 6 складові; рими як у явах. Правильної ритміки тут, здається, нема, хоч слідний переважно нахил до трохеїв. Хор III-ої дії також не має строфічної будови. Рядки тут 11-складові, римовані як попередні; схема звичайно: 5 + 6. І тут можна доглянути найчастіше нахил до правильної ритміки на взір: ⋮⋮⋮⋮⋮⋮⋮⋮⋮⋮ . Хор V-ої дії поділений на 4 строфи, кожда по 8 рядків. Три перші рядки кождої строфи мають по 11 складів, останній все 5. Схема на 11-складові рядки: 5+6. Ритміку трох перших рядків у строфах можна найчастіше означити: ⋮⋮⋮⋮⋮⋮⋮⋮⋮⋮ . Останній рядок кождої строфи має звичайно ритм: ⋮⋮⋮⋮⋮ .

Так ціла драма є римована женськими римами, найчастіше без ясно означеного ритму. Можливо, що при музиці чи співі виступивби в хорах ритм виразнійше. Але над музикою українських драм не переведено доси окремих студій.

У будові вірша бачимо в означених межах повну свободу. Конець рядка є найчастіше й кінцем речення або заокругленої гадки; менше є таких рядків, де гадка не кінчиться, а переходить у другий рядок.

Розміри поодиноких дій нерівні. I дія має 38 рядків + 40 хору (разом 78); II — 126 + 38 (164); III — 54 + 76 + 30 хору (160); IV — 28 + 32 хору + 74 (134); V — 42 + 79 + 40 хору (161). Так ціла драма має 697 (повиннаби мати 698) рядків. І-ша дія непропорціонально мала супроти інших; чи не затратилася тут ціла одна ява? В інших діях ріжниці у розмірах невеликі.

III. Мова й язиковий стиль.

Замітна мова „Милости Божої“. Титул драми виявляє великий вплив церковщини у формах і звучні. В доборі слів відбиває латинське слово: репрезентованная.

Мова самої драми досить нерівна. Беручи цілу драму загалом, можнаби її мову назвати книжною українською мовою XVIII в., зложеною з елементів: церковно-славянських¹⁾, народ-

¹⁾ Чи радше славянських, говорячи терміном П. Житецького у його: Очерку літературної історії малоруссекаго нарѣчія въ XVII вѣкѣ. Київ, 1889. По термінології граматики Мелетія Смотрицького з 1619 р. є се: славенська мова. Як се виказав вже П. Житецький (ор. cit., ст.

них українських, польонізмів, латино-польонізмів або латинізмів, а може декуди й русизмів (сумнівних). Але ті елементи розділені нерівномірно: декуди перемагає церковщина, декуди народна українська мова, декуди польонізми. Поодинокі яви дають такий образ мови нашої драми:

I, 1: У монольозі Хмельницького переважає церковно-славянщина (очевидно в розумінню М. Смотрицького). Але й народна українська мова виступає тут доволі сильно в отсих язикових проявах: чого, изъ Жидами, бували, якъ, якимъ, втѣкати, незносный (?) або в таких, які П. Житецький називає загально-руськими (общерусскими): живучи, потребить, отмстить, еслы, доказовала. Замітна фраза: что ся грядеть? Польонізмів нема, як що не числити трех слів, що могли бути й в тодішній розговірній українській мові: утиски, тикгры, матка. Є й два латино-польські слова: интрата, летаргомъ. Сумнівний русизм можнаби добачити в слові: нивочто.

I, хор: І тут — передовсім у першій половині — переважає церковно-славянщина. Український елемент досить слабкий; його видно у таких кількох формах і словах: плаче (з огляду на рим), головъ (gen. plur.), ти, шкуры; на пів українські (по Житецькому загальноруські) форми: обиждаеть, досаждаеть. Є й два польонізми: слонце, хмуры (з огляду на рим).

II, 1: У мові Хмельницького переважає церковщина. Тут і там проглядає народна українська мова: панове Запорожиць, якъ бы, якъ, якихъ треба, явного, въ Ляховъ, за нѣзашо, гужъ, далеко лучше, чорна. або в таких не спеціально українських проявах: разсужати, злого (з огляду на рим), быть, казать положить, есмы. Польонізмів тут більше, як у попередних частинах: голдовати, перси, любъ, зазрошають, умыслне (?), поемщизнами, банкеты, мшами, отчизны (?). Латинізм усього один: инкурсы. Є й згадане: нивочто.

Відповідь Кошового досить зближена до народної мови, бо тут читаємо: стане (з огляду на рим), вельможный Гетьмане, яко, якъ, въ очи, плюгавцевъ і загально-руське: боронить. Латинізмів і польонізмів нема з виїмком двічі ужитого: матка — супроти раз ужитого: мати.

II, 2: Хмельницький у своїй розмові з козаками намагає

17 і д.) була у Смотрицького ідея „чистої“ славянської мови, але його граматика подає церковно-славянську мову, змішану з різними іншими елементами.

зразу на церковщину. Але є в нього й українські форми: откуля (?), зъ чого, поступкахъ і загально-руські: передъ, переберуть, служитъ, насильствовать, сполняють. У кінцевій промові, коли Хмельницький видає козакамъ прикази, стають українські елементи сильніші: молодцѣ, на конѣ сѣдайте, чекайте, поѣздайте, гостямъ. Є у словахъ Хмельницького й один польонізм: поневажъ і один латинізм: кондицію.

Козаки говорять церковщиною з деякими українськими вставками: поволѣ, що, изъ, чорта, иныхъ, вельможный пане, прибути; і з такими загально-руськими, як: мы побили (подібні форми бачимо нераз і в інших частинах драми), ѣхать. Є й два сумнівні польонізми: табуромъ, нежели.

III, 1: Довгий монолог України зложений досить чистою церковщиною в розумінню наших граматик XVII і XVIII віку. Українського тут дуже мало — словами: якъ, яко, изнеможе й загально-руським: познать — вичерпуються ледви чи не всі українізви. Є й одно латинське слово: фортуна.

III, 2: Вість говорить також церковщиною. Український елемент заступлений словами: нѣжъ, зъ, изъ, шкуры, въ очи, воброцiovъ, загнавши, закопавши. Польонізми видно в словах: ксендзовъ, Замосця й у вичислених предметах здобичі. Є один латинізм: визиту й один сумнівний русизм: денегъ.

Відповідь України зложена церковщиною.

III, хор: Гимн до Бога зложений чистою церковщиною. Замітні форми: пагубу — погигати.

IV, 1: Мову Хмельницького в подяці Богу можнаб уважати чистою церковщиною, хоч там є такі прояви, як: наша (три рази), якіе, забываешь, являешь, наказуешь, бываешь, молитъ, й (замість: і).

IV, хор: І пісня українських дітий зложена чистою церковщиною, не вважаючи на: вступить, ратуешь, торжествуешь.

IV, 2: Писар виславляє Хмельницького церковщиною, а з українського є там: якъ, зъ, вельможный пане, Украина й загально-руське: оставить, сказать. Є тут польонізм: вѣншують і греко-латинські слова: ритмотворцы, гісториографами.

У відповіді Хмельницького ще досить багато церковщини, але є тут і українські слова й фрази: котрий, потривають, ручницю, лѣсокъ, хуторецъ, порядный, козацкои, вмалаетъ, якъ бы та загально-руські: болѣтъ, завидѣтъ. Є й два польонізми: привлащить, привлащаютъ.

V, 1: Україна радується церковщиною XVII—XVIII в. з до-

мішкою слів із клясичних мов: риторськими, історическимъ, фортуны, Аквиліоне, Алціоне. Характеристичний для сеї церковно-славянської мови на Україні вислів: иже ко мнѣ любовь имущи (подібне й низше). Є й українізм: зъ і польонізм: пречъ.

V, 2: Боже Смотровіє промовляє церковщиною. Є тут загально-руське: утвердить, польонізм: щекати, латинізм: коллегіумъ і русизм: Украина (voc. sing.).

V, хор: Похвала Хмельницькому співається церковщиною. З українізмів стрічаємо: зъ, достане (з огляду на рим), яко й загально-руські: обратить, предлагать. Із клясичних мов бачимо: интраты, приваты, догмать, викторь.

Епільог зложений церковщиною.

Головну основу мови нашої драми творить церковщина в розумінню наших граматиків XVII—XVIII в., а в її приміненню можна виразно відрізнити три верстви: 1) Згідно чиста церковщина виступає ледви у трьох явах: у гимні до Бога, подяці Богови й пісні дітей; є вона ще й в епільозі. Сюди можна ще зачислити й два перші виступи України, мову Вісти й Божого Смотровія. Та верства обіймає яви: III, 1—IV, хор і V 2. Кидається в очі, що починаючи III, 1 український елемент визначно зменшується. 2) Полишаючи на боці згадану подяку Богу, виступає Хмельницький ще у 4 явах, у котрих промовляє церковщиною з досить сильною домішкою української мови й декуди словами польськими й латинськими. Замітне, що польонізми виступають тут сильніше тільки раз, коли Хмельницький жалується на кривди, які доводиться Україні терпіти від Поляків. Подібним характером визначається мова хору, що оспівує кривди від Поляків; тільки тут нема латинізмів. Найбільше елементів народної мови без домішки польських (слово: матка — сумнівно польське) і латинських показує промова Кошового. У розмові козаків український елемент слабший. Мова Писаря подібна до мови Хмельницького. Та верства обіймає яви: I, 1—II, 2 і IV, 2. 3) Радість України й кінцева похвала Хмельницькому висказані церковщиною із сильнішою домішкою латинських слів, котрих в інших явах менше. Та верства обіймає яви: V, 1 і V, хор.

Якжеж пояснити сю ріжнородність у мові тої самої драми, ріжнородність, замітну передовсім, як згадано, від III дії? Можнаби вважати її зовсім випадковою й не звертати на неї пильнішої уваги: автор міг без застанови послуговуватися книжною мовою, оскільки її вмів. За такою гадкою моглоб дещо промовляти: ті самі лицедії говорять не все однаковою мовою, бо н.

пр. Хмельницький раз намагає більше на церковщину, то знов на народне, Україна при кінці драми говорить дещо не так, як передтим, і ин. Але декуди ріжницї в мові випливають без сумніву з характеру лицедій. Зовсім зрозуміле, що гимн і подяка Богу зложені церковщиною, що Україна намагає більше на церковщину, коли просить Божої помочи Хмельницькому. Вже не так воно ясно, чому діти співають пісню Хмельницькому церковщиною, хиба що їх високий настрої можна порівняти з молитовним підемом. Також бажаннем ліпшої характеристики може бути подиктоване уживанне декуди народної мови. Хмельницький не цурається народної мови й зовсім підпадає під її вплив у живійшій розмові з козаками. Кошовий у своїй щирости також зовсім піддався впливови рідної мови, а хор, оспівуючи народні кривди, не погордив і українськими висловами. Панегірик Хмельницькому, як і пристойть на похвальну віршу XVII—XVIII в., переплітаний латинськими словами. В усіх отсих місцях добір мови міг бути подиктований артистичними вимогами й ним справді характеризувано красше лицедії. Але та мистецька засада не видержана послідовно — н. пр. ціла V дія (крім хору) не підходить під сю характеристику. Найкрасше видно се на мові Божого Смотріня, де, проти нашого сподівання, не маємо чистої церковщини. Також і Україна, як згадано, говорить тут дещо иншою мовою, як у першому виступі.

Згадані три язикові громади вказують на деяке правильне угрупованне їх у драмі. Партії, зложені відносно чистою церковщиною, займають кінець III дії (хор) і дві перші яви IV дії (1-шу яву і хор). А вже від початку III дії та церковщина помітно сильніша. Більший вплив латинської мови слідний у V дії, де тільки 2-а ява зближається до мови переважної частини драми. Так виглядає, що в драмі є три окремі партії, злучені із собою вставками. Не виключене, що „Милость Божія“ є працею не одноцільною, а складаною, при чім можнаби говорити про трох авторів, із котрих один злучив усі три партії й пробував їм надати бодай у головних рисах мову менш-більш однакову. Сей здогад стає правдоподібний, коли пригадаємо собі практику складання деяких шкільних драм. Нераз складав їх учитель при помочи своїх учеників, котрим розділяв поодинокі партії драми як задачу на тему, означену з гори. Може й „Милость Божія“ повстала в подібний спосіб.

Вказувавби на се й язиковий стиль драми. На загал перемагає в драмі спосіб вислову простий, без пересадної напуши-

стости. Реторичних фігур тут не багато, образних виражень гадки, поетичних образів, у перших чотирох діях також мало; в V дії їх більше. Речення у двох перших діях переважно короткі; тільки в II, 1 вони зразу довгі, але стають опісля коротші. В цілій III і IV дії аж до хору включно речення переважно довгі (III, хор — має усього 2 речення!). Від IV, 2 аж до кінця драми речення знов переважно коротші; тільки V, 2 вони декуди довші. На загал у драмі відіграють більшу роль дієслова, бо коло них гуртується найчастійше гадка й вони є її найсильнішим висловом, але в 1-шій яві й хорі V дії головну вагу положену на іменики, а в III, хор — на прикметники. Тому ті партії відбивають від інших частин драми. До того в тих партіях видно змагання до підвисшеного стилю, до високої реторики. Се змагання слідне декуди й у кінцевому хорі. Лицедії говорять у драмі звичайно оживлено, переймаючися змістом своїх гадок — тому вислів тут часто рухливий, живий. Але там, де маємо до діла з довгими реченнями, пливе гадка повільнійше, а до того проявляється там декуди лишна балакучість. Найкрасше видно се в II, 1, де Хмельницький передовсім із початку висловлюється дуже тяжко й говорить багато лишних слів.

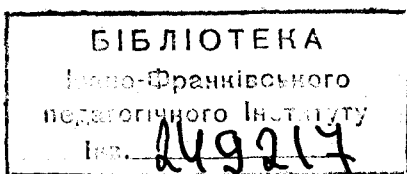
З реторичних фігур стрічаємо найчастійше реторичне питання — воно розкинене по цілій драмі, хоч не виступає надто часто. Так оживляє автор бесіду на сцені. Ще більше оживляє її виклик, але починаючи III, 2 зникає він майже зовсім (крім IV, 2). Часто бачимо й анафору, звичайно при реторичних питаннях. Також апострофа, зрештою не часто, додає живости вислову. Тут і там стрінемо асиндет, а в кількох місцях іронію (I, 1; II, 1; III, 2), все добре дібрану й ужиту відповідно. Так наша драма не богата в реторичні прикраси.

Образних, поетичних висловів у драмі також не багато. Аж при кінці драми їх більше. Звичайно гадки висловлені ясно, без усякої штучности й прикраси. У цілій I дії є усього один поетичний образ, де говориться про Татарів, Турків та Німців і протиставиться їм Поляків:

„Сверѣпые львы, тикгри, вепри побѣждати
Удобъ было: отъ зайцовъ ли станемъ вѣбкати?“

У дальших діях стрічаємо: антитезу, порівняння, метафору, алегорію й персоніфікацію.

Антитетична аперцепція подибується зрідка (I, 1; III, 1; частійше V, 1 і V, хор). Вже з того видно, що драма не розпо-

ряджає надто великими поетичними засобами, бо антитеза є звичайно одною з ознак поетичного таланту¹⁾. Антитези зачерпнені у I, 1 із звіринного світа, у всіх інших місцях із царини абстрактних понять. Як у I дії, так у дальших місцях порівняння взяті з конкретного світа і то або з мертвих предметів: „А они за нами, якъ за муромъ, стояли“ (II, 1) або з мертвих і живих, із звіринного світа: „быль бы той твердѣйшій надъ камень, надъ льва былъ бы таковой лютѣйшій“ (II, 1). Є й два ширше розведені порівняння, як ось порівняння непевного воєнного щастя із костю або картою у грі (3 рядки) й порівняння з Біблії (4 рядки): висвободження Богом Ізраїльтян з Єгипту в пристосованню до Хмельницького (оба порівняння у II, 1). Дальше драма повертає знов до порівнянь із звіринного світа у III, 2: „Враговъ твоихъ студно въ лѣсъ якъ зайцовъ загнали“; „Зъ ксендзовъ живыхъ шкуры, якъ зъ барановъ, лупили“; „А инныхъ зъ подъ стрѣхи тягнетъ, якъ воробціовъ много“. З дещо іншої царини, але також із конкретного світа, є порівняння в V, 2: „Егда, сердце, аки ржа желѣзо, снѣдаетъ“; „Аки на твердой скалѣ себе утверждая“. Ось і усі порівняння в драмі. Їх не багато, але всі вони добре дібрані, зачерпнені з конкретного світа і недовгі. Теми їх досить різнородні: найчастіше виступає звіринний світ, декуди мертва природа (світ мінералів) є й біблійний мотив, є й образок із людського життя. Незначне число порівнянь (ледви 8)²⁾ показує, що драма не любить у них із шкодою для живости й плястичности вислову, бо у богатых місцях придалибся для красшого й сильнішого висловлення гадки.

Противно, метафоричні вислови мало коли зачерпнені з конкретного світа. Не все така метафора буває ясна й виразна, бо ось у II, 2 читаємо: „Не такую, як мы пьемъ, будемъ пить чашу“, де чаша означає: долю; однак сей образ тут невиразний. Звичайно метафоричні вислови зачерпнені з абстрактного світа, як ось: „нечувство далече прогнали“; „Малодушіе и страхъ всякій отложили, Дерзость и безстрашіе себѣ прилучили“ (III, 1). Подібно й IV, 1: „всякія далече скорби проганяя“ й под., або: „Рогъ убо правовѣрныхъ твоихъ возвышенный“. Передовсім багато таких метафор (до 20) у V, 1, як ось:

¹⁾ Ernst Elster: Prinzipien der Literaturwissenschaft. T. II. Галле. 1911, ст. 157.

²⁾ До порівнянь можнаби ще зачислити вислів: „бываетъ аки щить имъ твердый“ (IV, 1).

„Совлекъ съ мене острое рубище печали,
Въ ризу мя веселія одѣя; престали
Бурнія свирѣпѣти на мя Аквиліоне“ і под.

У V, 2 метафора знов звертається до конкретного світа, представляючи н. пр. непевне життя під образом бурі й ин. Метафора, взорована переважно на св. Письмі, служить перед усім до конкретнішого представлення абстрактних понять. Але метафоричні вислови, не розділені рівномірно, виступають звичайно накопиченими гуртками й тому замість плястичного зображення дають пересадну реторику. Вони багато менше щасливо дібрані, як порівняння. До поетичности твору причиняються вони мало, у більшости ще шкодять їй. Для нас важне пригадати, що сконстатованне сфери, з якої зачерпнені метафори, кидає деяке світло на психологію автора, на його спосіб мислення¹⁾. Тому н. пр. коли в V, 1 накопичено стільки абстрактних метафор, так се вказує, що автор сього місця вийшов із круга, що думав дуже абстрактно, себто зпоміж учителів чи учеників київської академії.

Маємо також один приклад іронічної пересадки в III, 2, де сказано, що „Ляхамъ такъ страшно, що гдѣ либо повѣють вѣтры, всѣ, же Хмельницькій идетъ, розумѣють“.

Вкінці є ще й оживотворення. В IV, хор співається, що „козацка отъ тебѣ слава смерть прогнала, а надъ врагомъ побѣду тебѣ даровала“. Сюди належать і такі вислови, як: „Скорбѣ далече отбѣже“ (IV, 2), або: „Страхъ, бѣда, клопотъ и студъ побѣже зъ Ляхами“ (V, 1).

Під оглядом механічного стилю можна „Милость Божію“ поділити на 3 часті: 1) До III, 2 — декуди римована й тяжка проза, декуди жвавійший вислів, декуди оживлена лірика. 2) III, хор до IV, хор — підвисшений, торжественний тон, святочна повага, біблійний стиль, але вислів переважно простий. Дещо зближений до сеї партії є V, хор, але тут не видержаний вже той високий церковний тон. 3) Від IV, 2 до V, 2 — виступають образи громадами. Ті три часті покриваються майже з угрупованнем драми під оглядом мови. Се тільки піддержувалоб наш здогад про те, що таке угрупованне не є припадкове.

IV. Внутрішній стиль.

Розвій якці в „Милости Божій“ такий: Причини повстання Б. Хмельницького й постанова повстання (I). Початок повстання:

¹⁾ Elster: op. cit., ст. 122.

Козаки стають по стороні Хмельницького, вістки про перші рухи проти Поляків, Хмельницький із козаками вирушає до бою (II). Коли Україна молить Бога о поміч Хмельницькому, приходять вісти про його великі перемоги над Поляками, бо Бог потішає засумованих (III). Повитання побідника Хмельницького в Києві (IV). Радість України, її будучність, похвала Хмельницькому (V).

Але помімо такого на позір простого розвитку акції не так легко відповісти на питання: який є основний мотив драми, головна подія, яку вона хоче представити глядачам. Причина того лежить у тій безжурній наївності, з якою автор, не бачачи про мистецькі вимоги залізної послідовності й безперервності зображення, переходить від одних дієвих осіб до других, від одного сценічного діяння до іншого, від одного настрою до другого. Так і видно, що в авторі боролися два напрями, два змагання — і в боротьбі тих двох напрямів належить шукати пояснення внутрішнього стилю драми.

По бажанню автора основною подією, яку він хотів вивести на сцені, повинна бути „Милость Божія, Україну... свободившая и... возвеличившая...“ Се виходить безсумнівно із самого заголовка драми; се й сказано виразно в епілозі: „Дивную милость Божию... предложихомъ вамъ“. Іншими словами: автор хотів представити глядачам побожну драму, що мала „репрезентувати“ Божу Милість, об'явлену Україні. Се, а не що інше, мало бути основним мотивом драми.

Але на ділі сталось не зовсім так, як того бажав автор (по своєму власному признанню). Побічний (у його розумінню) мотив, зв'язаний однак тісно із згаданим основним мотивом, успів зайняти таке поважне місце в умі автора, що він став не то на рівні з основним мотивом, а ще й декуди вище понад нього. Милість Божа освободила й звеличила Україну конкретним ділом: перемогами Богдана Хмельницького над Поляками. І згадка про повстання Хмельницького так опанувала автора, що вона на ділі творить акцію драми й авторові вдається запанувати як так над нею й повернути до основного мотиву що йно у III дії — та й то не зовсім, бо повстання Хмельницького все ще опановує сильно мисли автора.

Наслідком того уложилася акція драми дуже цікаво. У двох перших діях представлено повстання Хмельницького — як вислід реального покривдження й гноблення українського народу, а не як вислід опіки Милости Божої.

Що правда, тут і там маємо й побожні натяки. Хмельниць-

кий, постановивши розправитись із Поляками, кличе: „Живъ Богъ, и не умерла козацкая матка!“ (I, 1). — Полякам пророкується, що за кривдженне козаків покарає їх „Судяй правду горѣ“ і даліше: „Богъ бо тебѣ (Полякови) судить, судъ его не зблудить!“ (I, хор). В II, 1 промовляє Хмельницький до козаків, що він покладає одинокую надію на Бога, а по Бозі на шаблю.

Вкінці у II, 2 є характеристичне місце, де Хмельницький заявляє, що має надію на Бога, а що до присяги успокоює козаків, бо вони не обов'язані її додержувати.

Се й усі місця, в яких автор у двох перших діях сплачує довг своїй побожності. Їх не багато й вони більш конвенціональні. Зрештою ті дві перші дії переняті духом наскрізь світським. Як було показано, була достроєна до того й мова: менше церковна, більше світська, вислів переважно живійший. Маємо тут до діла із справжньою акцією, що веде нас у жвавому темпі від замислу повстання до його зорганізованя і перших вибухів.

Зовсім иншим духом віє від трех останніх дій. Із другою дією кінчиться справжня акція драми. Даліше маємо ще також до діла з повстаннем Хмельницького, але воно вже зникає із сценічної акції, а являється тільки в оповіданнях. Активного тут хиба стільки, що торжественний візд Хмельницького до Київа (IV дія), але й се не посуває акції наперед. Усе тут переняте духом побожності, усе виражено або в формі молитви, або похвальної пісні Богу, або бодай похвали побожності. Україна, згадуючи про своє горе, молить Бога о поміч; Вість, вичисляючи Богданові побіди, вбирає їх у рами Божого змиловання; хор співає гимн Богу; навіть Хмельницький промовляє немов священик, коли приносить подяку Богу за побіди над ворогом, а даліше уважає себе Божим оруддем; українські діти ставлять як першу заслугу Хмельницькому се, що він розпочав бій за святу Церкву; писар ще може найменше побожний, але й він згадує про Богом дану побіду й святу Церкву; Україна кінчить молитвою до Бога; останній хор обіцяє Хмельницькому нагороду в небі. Словом, нема тут ні одної яви, ні одної промови, в котрих не пробивалася б виразно й сильно релігійність і побожність. Тут і там (передовсім у III, 1—2), боровся автор із натоппом світського матеріалу, але все вмів надати йому бодай побожні рами. Світський дух двох перших дій тут зовсім затертий, релігійність і побожність святкує повну побіду. Сталося се, як згадано, із шкодою для акції й одноцільности будови драми,

але за те автор зумів аж таким способом перевести свій намір: представити Божу Милість, явлену Україні. Годі сказати, щоби сей спосіб був добрий і оправданий мистецькими причинами. Для того треба було драму збудувати від початку на инший лад.

Драма ділиться виразно на дві частини: 1) історична частина, де представлено повстання Богдана Хмельницького (до III, 2), поділена на два відділи: а) активний відділ (дві перші дії); й б) оповідаючий відділ (дві перші яви III дії); 2) панегірична частина (від хору III дії до кінця), де переплітаються похвали Богу, Хмельницькому й віщованне про будучність України. Оповідаючий відділ можна вважати середньою частиною, що звязує характеристичні прикмети обох згаданих частин як так в одну цілість.

Все таки ціла акція драми злучена з одною центральною подією: з повстанням Хмельницького. Може й проти волі автора висувається та подія на перший плян і опановує сцену. Та беручи докладно, не є се ніяка драматична акція. Їй не достає важної вимоги: драматичної інтриги. Се дивна річ, що хоча у драмі говориться так часто про Поляків, вони ані разу не являються на сцені й не беруть ніякої участі в акції перед видцями. Ціла інтрига відбувається поза сценою; про неї довідуємося тільки з наслуху. Раз (із кінцем II-ої дії) витворюється вже таке положення, що Поляки ось-ось являться на сцену, але власне в тім місці... ціла акція уривається й драма переходить до релігійно-патріотичного тону. Наслідком того позбавлено драму властивого драматизму й тому „Милість Божію“ не можна назвати драмою, а хіба сценізованим на лад драми діяльгом. Драматичної акції, як згадано, тут нема. Причина того ясна. Виводячи протиакцію на сцену, мусівби автор сотворити може й наскрізь світську драму, а того він не хотів. Він мав намір представити Божу Милість та її старання про Україну, а не повстання Хмельницького. А тут сама тема занесла його у двох перших діях і так надто далеко. І ось він завернув та вдарив у побожний тон, здавивши зразу навіть дещо насильно світські мисли. І се очевидне для кожного насильне вкладання чисто світських подій із часу Хмельниччини в рами побожности (в переходовій частині драми) є певним доказом, що для автора стояла на першому пляні побожна тема: представити Божу Милість. Але що живий, багатий світський матеріал не дався авторови зісунути на другий плян — то з того повстала згадана вже боротьба між світським і релі-

гійно-церковним світоглядом драми — а се мало свій вплив на збудованне акції.

Всеж таки бодай зверхня єдність акції осягнена й нічого не розбиває її. Видець зайнятий виключно повстаннем Хмельницького. Гадка автора крутиться раз-у-раз коло тих самих подій і повторяє їх та розводить деколи до втоми. Обмеживши акцію, чи радше здержавши її, автор мимоволі найшовся в зачарованому колесі безнастанних повторень, потрібних для виповнення дій і часу. Замість драматурга став тут працювати реторик, що намагався ріжними реторичними способами заповнити драму. Розуміється, супроти живійшого темпераменту двох перших дій вийшов дальший текст драми дуже блідий і треба було сягати до інших способів, щоби зацікавити видців (крім реторики передовсім сценічні ефекти).

„Милость Божія“ не займається цілим повстаннем Б. Хмельницького. Вона уриває його історію святочним віздом Хмельницького до Києва. В тім обмеженню теми виявив автор справдішній мистецький талант. Бажаючи представити звеличання України з ласки Божої Милости, автор не міг вибрати з цілої історії України більш світлих хвиль, як початок повстання Хмельницького аж до часу, коли могутність України дійшла до найвисшого ступня — до часу тріумфального візду Хмельницького в Київ. Тут автор із справжнім артистичним тактом уриває події з часів Хмельниччини. Але се й вказує також на наклін автора до більше декоративного, як драматичного представлення сценічних подій.

Драма починається зясованнем причин, що довели до повстання Хмельницького. Їх вичисленне треває довго, бо займає цілу I дію й початок II-ої (себто мало що не три яви). Безпосередною причиною того повстання були „грабленія, насильства, утиски, досады, узы и прочая“, які терпіли козаки від Поляків, що з Жидами мали за ніщо козацьку честь і славу й хотіли вигубити козацьке імя. До того вони придавали

„Бѣдную Украину тыми очковыми,
Поемщизнами тыми, такожъ роговыми.
Повымышляли къ тому уже и ставщиzny,
А при инныхъ поборахъ и сухомельщиzny.
Власное наше добро въ очахъ передъ нами
Арендуютъ, и въ своемъ невольни мы сами...
Козака и за Жида не ваютъ...“

I не тільки се:

„...ибо уже и вѣру святую
Испразднити тщатся, а ввести треклятую
Унію помышляють, и Божіи храми
Вездѣ своими хотять осквернати мшами.
Словомъ рещи: всѣхъ въ конецъ мыслятъ потребити,
И славу козацкую въ пепель обратити“.

Так в уяві автора драми були троякі причини повстання Хмельницького: станові (обида козаків), економічні (гнет України) й релігійні (унія).

Та на першому місці стоїть тут і у Хмельницького й у козаків поганьбленне козацької слави. Бо на точці сеї слави козаки (чи радше їх представник Хмельницький) дуже дразливі. Не даром же перші слова драми говорять про „славы нашае упадокъ послѣдній“. Три рядки дальше сказано з обуренням, що Поляки „честь и славу въ нивочто нашу обрашають“, а одним із завдань війни уважає Хмельницький можливість „честь за честь воздати“. Поляк провинився перед усім тим, що хоче погубити „славу ти сотворших“. Дальше Хмельницький заявляє козакам, що ліпше наложити головою, „нѣжбы козацкую славу“ втратити. А ся козацька слава відома віддавна. За Польщу терпіли козаки рани й смерть, для неї відносили вони багато побід. Для чужої слави оставляли вони своє, не жалували крови, не щадили голов. Годі забувати, що тим козакам „Татаре, Турки и Нѣмци бували не страшни“; а все таки ті козаки були завсіди вірні Польщі й дбали про її славу. Ворог Поляків не міг бути другом козаків; козаки боронили Польщу від Татар і Турків; за козацьким муром Поляки проживали спокійно. Бо ті козаки вславилися від давна великими ділами на землі й морі. Свідком того — зруйнованне Трапезунту й Синопи; козацькі походи доходили аж під Царгород. Про се моглиби розповісти тамошні народи, села, міста, хутори. А й сам „салтанъ“ бачив нераз спалені й поруйновані свої „вертогради“. І хоча він у своїй гордості думав, що панує над цілим світом, мусів все таки признати козакам рад-нерад справжню превелику хоробрість. А й самі Поляки, що так завидують і уменшають її навмисне, скільки можуть, „худыми словами“, і вони приневолені посвідчити недавно виявлену козацьку вірність у бою під Хотином. Там Османові війська напирали найбільше на козаків. І якби козаків побито, то польська корона пропалаб уже давно. А так козаки видержали перший напад і тоді розбили Османове військо й знищили його табор. Османови прийшлося шукати мира. Так

в отсих і інших ділах виявили козаки перед світом відважне серце. Тому не дивно, що Турки й Татари віддавали їм поклін.

Козацька слава є тою реальною силою, на яку числить Хмельницький, починаючи війну з Поляками. Обида сеї козацької слави є ще важнішою причиною розриву з Поляками, ніж гнет козаків і України. У світлі сеї козацької слави являються Поляки „зайцями“, перед якими соромно втікати. І власне, згадавши сю славу, кличе Хмельницький з емфатичною певністю:

„Когда шабля при насъ есть: не совсѣмъ пропала
Многоименитая оная похвала
Наша...“

або даліше:

„Не устрашается духъ отъ Ляховъ Богдановъ“.

Подібне говорить і кошовий козаків.

Се незвичайно цікава риса. В уяві автора „Милости Божої“ Хмельницький і козаки, підіймаючи повстання проти Поляків, не шукають ніяких посторонніх союзників — вони числять тільки на себе. Хмельницький виразно каже: „Имѣю же надѣю на шаблю по Бозѣ“. Одиноким союзником Хмельницького являється слава (що правда, ще зовсім свіжа й жива) історична традиція й віра в незломну силу козаків (що виражено словами: „не умерла козацкая матка“). Попри те піддержує Хмельницького й переконання в глибоку слушність справи. Тому він сміло покликується на Бога й вірить у Його справедливість („Живъ Богъ“, як він говорить) та в се, що Бог покарає Поляків за невдяку супроти козаків і віддасть їм справедливий суд. Так кріпка віра в свіжу й незломну силу та традиційну ідейність козаків — являється одинокою й певною обороною України. Ще один крок, а автор „Милости Божої“ пошукавби сеї оборони в ідейності та незломній силі цілого українського народу. Але такого великого слова не сказав наш автор, хоч як був близький його. І у нас нема причини й думати, що автор хотів таке сказати. Про ролі цілого народу у повстанні, його широких верств, не згадано в цілій драмі ані словечком. Тут не згадується також про інші верстви української суспільності. Хиба ще у IV-ій дії витають Хмельницького діти — школярі. Ціле повстання представлено як справа чисто козацька. Чи автор розумів може під козаками увесь український нарід? Можливо, що наш автор не відчував так різко зріжничковання української суспільності. На се вказувалаби промова Хмельницького до Запорожців, де він

мішає Україну з козаками й Русина з козаком. Але все таки остає фактом, що автор не знає нічого про участь широких верств народу в повстанню. Цікаво, що в цілій драмі не говориться нічого навіть про ролю духовенства в повстанню. Се ясно показує, що драма вийшла з козацьких кругів.

Так з ідейного боку маємо тут до діла із сильним обмеженнєм овиду автора, що глядить на світ крізь скла обмеженого погляду одной суспільної верстви. Відси й деякі неясности в розумінню України. Але з артистичного боку таке обмеженне принесло деякі користи. Акція драми стала простійша, більше одноцільна, більше зосереднена. Так у вмілости обмежити передфабулу драми й упростити акцію до можливих меж проявився також той мистецький такт автора, який ми завважали в обмеженню цілої акції тільки аж до візду Хмельницького до Київа.

Дальше важну ролю в причинах повстання відогравав і патріотизм самого Богдана й козаків. Вітчину називає Хмельницький „козацкою маткою“; угнетена Україна зоветься „бідною“; а кошовий говорить гарно:

„Вѣдаемъ, яко всѣмъ намъ Украина мати;
Ктожь не похощеть руку помощи подати
Погибающей матцѣ, былъ бы той твердѣйшій
Надъ камень, надъ льва былъ бы таковый лютѣйшій!“

І дальше заявляє він із теплом:

„Будемъ себе и матку нашу боронити,
Аще намъ и умерти...“

Крім того вказує Хмельницький і на любов волі як на конечну причину піднятися проти Поляків, бо дає до вибору Запорозцям: чи вони мають жити при козацьких вольностях, чи „вѣчными рабами въ Ляховъ быть“.

Якіж цілі сеї війни? Одною з перших цілий повстання уважає Хмельницький затерте сорому пониження козаків і відданне „чести за честь“ та здобутте волі й поваленне рабства. Та воля сконкретизована: як життє „при козацкихъ вольностяхъ безъ налога, яко издавна жили“. Але згадується й ширша мета сеї війни: прогнанне Поляків аж за Вислу, а кошовий заявляє іменем козаків, що їх обовязком є помочи матери Україні й боронити її. Так тут вийшов автор на загально-український ґрунт. Оборона вітчизни й православної віри є дальше метою повстання Хмельницького. Попри те не меншою ціллю є „обиды отмстити“, а та пімста над Поляками представлена справді яскравими красками в хорі I-ої дії. Також хоче Хмельницький осягнути зеди-

ненне козаків під його рукою — як запоруку успіху повстання: „Только вы всё въ единъ гужъ со мною тягните“ — говорить він до Запорожців.

Супроти того ворог не являється страшним. Тому Хмельницький виражається про нього із жартовливим насміхом і легковаженнем.

Така є передфабула драми. Хоч автор виявив, як згадано, багато мистецького почуття в обмеженню подій, які творять передфабулу, він на загал виявився із своєї задачі досить незручно. Передфабулу розтягнув він аж на дві дії (3 яви), а про події розказав тяжко й невміло. Немає там доброї диспозиції, усе мішається, або повторяється по кілька разів. З того виходить усе нецікаво й робить вражінне убогости мисли й вислову. Балакучість є тут основною хибою.

Драматична акція починається наріканням Хмельницького на упадок козацької слави, жалобами на Поляків та постановою пімститись на них. Перший хор не посуває акції дальше, а тільки розвиває ширший образ сеї мести — кари. В II-ій дії Хмельницький виявляє вже свої наміри прилюдно Запорожцям і взиває їх, щоби станули за ним. Так акція поступає. Заява кошового, що козаки стануть без омовки по стороні Хмельницького є знов одним кроком наперед у розвитку акції. Досі йде якція гладко.

Натомість II, 2 є, що правда, також дальшим посуненнем акції, але тая ява не звязана льогічно з головною акцією. До Хмельницького зголошуються козаки — незвісні йому, бо він допитується їх, що вони за одні й відки прибувають. Козаки відповідають, що оба польські гетьмани післали їх із Поляками байдаками Дніпром. Гетьмани поступають поволі з обозом; але де вони, не знати, бо самі йдуть поволі з табором, а військо післали ради поспіху Дніпром і землю. Козакам велено йти скорше водою, а для порядку й безпечности придано їм комісарів, котрих козаки або побили без пощади, або потопили живцем у Дніпрі, бо постановили усе витерпіти, а не служити Полякам, хоч їм присягли. Виходить, що ціла та акція козаків не має звязку з попередними подіями, представленими в драмі. Вона являється якимось відірваним епізодом Хмельниччини, який доказує хиба, що міра терпцю козаків вже перебралася. Хмельницький розмовляє з козаками ділово й задає їм коротенькі питання, а вони відповідають тільки се, про що Хмельницький питає.

Що йно при згадці про присягу лучить автор сей епізод із особою Хмеїницького, бо гетьман впевняє козаків, що вони не обов'язані додержувати присяги Полякам. Присягаючи, поклали вони як умову: пошанованне віри, відповідне поступованне й заплату за службу. Колиж Поляки не сповняють того, то нехай не надіються на вірність козаків.

В тій хвилі звіщають Хмельницькому, що зближаються Поляки. Він заявляє, що їх не злякається, велить молодцям сідати на коні й підчеркує два рази, що не треба чекати приходу Поляків, а красше виїхати їм на стрічу. Таким воєнним акордом кінчиться II дія, а з нею, як сказано, й властива акція драми.

Від тепер акція відбувається переважно поза сценою й про неї довідуємося тільки з оповідання ріжних лицедій або навіть і такої акції нема.

У III-ій дії повстанне Хмельницького в повному розгарі. Україна в тривожній непевности. В безмірному горю найшла вона не мало віради в тім, що її діти немов встали із сну, прогнали „нечувство“ й всі почали думати над тим, як би то ратувати свою матір. Та хоч які вони відважні й неустрашимі, Україна почуває велику тривогу, бо вислід війни непевний. На випадок невдачі роздратований ворог пімстивсяб тяжко на ній. Єдину надію бачить Україна ще в Бозі й благає Його о поміч Богдани. Ціла ся довга молитва України не посуває акції ні кроку наперед — вона є лірично-реторичною вставкою, що переносить глядача в инший світ, в инший круг ідей: від світових подій, представлених доси, до релігійного настрою, що каже подіям відбуватися радше на небі, поза земським життєм. Події на землі є тільки рефлексом подій на небі.

Таке вражінне виносимо ще більше з довгого оповідання Вісти, що повертає знову до подій Хмельниччини, представляючи її як вислід Божого старання про Україну. Зійшовши раз на церковно-релігійний ґрунт, автор вже не може вивести на сцену яскраво світських подій — він тільки каже про них оповідати Вісти у відповідь на молитву України. Так і видно, що події Хмельниччини сходять у драмі на другий плян, а на перший висувається що раз сильніше Божа Милість. Тому з цілим повстаннем Хмельницького дає собі автор раду в одній яві й накопичує тут таку масу подій, що глядачеви тяжко спам'ятати їх — тим більше, що їх не бачить, а тільки чує про них. Але про се авторови й не ходило; його гадки заняті вже чим иншим.

Повстанне Хмельницького в реляції Вісти виглядає так: Першу перемогу відніс Хмельницький під Жовтими Водами. Шембрак із Сапігою пішли оглядати „Таврики“, щоби віддати візиту ханови. Гетьманський син Стефан Потоцький волів із своїми жити в пеклі, як із чужими в Криму. Другу перемогу відніс Богдан під Корсунем. Тут загнали козаки ворогів соромно в ліс і одних побили, других повязали. В полон дісталися: гетьман Потоцький, польний Каліновський, Синявський, Бігановський, Яскольський і многі інші пішли слідами Шембрака й Сапіги. Ганджа й Остап здобули місто Нестервар і вирізали там Жидів; під Корсунем побили вони польські недобитки й погромили ксьондзів. Кривоніс погуляв у здобутім ним Барі й витягав Поляків із склепів та домів і рубав їх. Деякі Поляки втікли із страху в густі ліси над Вислу. В числі понад 30.000 зібрались вони, перебрались за Константинів і хотіли тут показати свою славу. Але як станули в полі до очей Хмельницькому, повтікали з незвичайним соромом за Вислу, покинувши на полі бою величезні скарби, чим нагородили грабежі, dokonані старостами й Жидами. А Небаба, Тиша, Полкожух і Нечай нападали їх іще з боків і добивали зломаного духа. Під Львовом не було вже з ким воювати, а що гетьман не хотів „псовати“ міста, вдоволився подарунками: сукном на „барму“ й грішми. Відси відступив він під Замость. Його слава розійшлася усюди, а Поляки так його бояться, що „гдѣлибо повѣють вѣтры, всѣ, же Хмельницькій идетъ, розумѣють“. Так закопав Хмельницький Україні межі аж по Вислу й незабаром вернеться на Україну з торжеством.

Коли Україна очікує побідника Богдана, хор співає похвальну пісню Богу, що „призрѣвъ на бѣдну свѣше сиротину“ й потішив тих, що уповали на Нього.

Так повстанне Хмельницького доведене до бою під Замостем і до походу аж по Вислу. Натяки на поворот гетьмана вказують на закінчення повстання. З тою хвилиною кінчиться загалом усяка акція драми, котрої мізерні відгомони полишилися в оповіданню Вісти. Хор не додає до акції вже нічого.

В IV-ій дії виконано се, що обіцяно в III-ій: Хмельницький вернув на Україну й відбуває торжественний візд у Київ. Він дякує Богу за славне поконання ворога. Усе те Господнє діло — про козацьку славу не згадано при тім нічого, як не згадувала про неї й Вість, оповідаючи про бої з Поляками. За те пісня дітий повертає дещо в минуле й пригадує собі ще раз причини повстання й його побідного висліду. Замітно, що на першому

місці поставлено тут ревність Хмельницького для Церкви. Дальше піднесено його любов до рідного краю, котра „помрачила“ ворогів. Що йно на третьому місці поставлено козацьку славу, славу предків, що загірла Богдана до побіди. Зрештою до тої побіди причинилася передовсім його „добродѣтель“, що є й „горжества виною нинѣшняго“.

Так пісня дітий крім пояснення причини святочного витання Хмельницького не додає нічого нового до акції драми. Ся пісня є тільки повторенням того, про що досі говорено вже нераз. Але вона цікава тим, що згадкою про козацьку славу вяже драму з її початком. Се булоб доказом, що автор намагався все таки сотворити із своєї драми бодай механічно одноцільний твір. Настроєво одноцільність драми пропала безповоротно.

В напрямі вратовання одноцільности твору йде також промова писаря. І він згадує про се, про що вже говорено в драмі: про радість „Росії Малої“ й Церкви, про раду Богдана потішити матір, про небувалу радість цілої „України“, про смуток ворогів. Усе те треба завдячити Хмельницькому, котрому писар прокує будучу славу у: бесідників, римотворців та історіографів. І подібно, як діти, кінчить він свою промову бажанням довгого життя Хмельницькому. Так і писар не додає нічого нового до акції. Але його промова важна тим, що звертає акцію (оскільки її можна так назвати) в дещо инший бік: в будучину.

Відповідь Хмельницького достроюється до того закінчення промови писаря — вона ціла займається будучим України. Хмельницький дає козакам ради, що їм дальше робити. Перед усім радить він згоду й „друголюбіє“. А зелізо належить важити над золото й срібло, бо добре зелізо здобуде всякі богатства, як се зроблено з Поляками. Наші батьки не дбали про богатства й зелізом здобули собі велику славу, котру треба наслідувати. Не богатий є славний, а той, хто побє богато своїх ворогів. Опісля треба вдоволятись тим, що Бог дасть, і не обиджати нічим своєї „братії“ та не завидувати один другому майна й не продумувати над присвоєнням його, бо

„Когда козаки уже обнищают,
То не долго остатки ваши потрывают“.

Тільки з тих достатків можна здобути коня або ручницю. „А безъ тихъ приборовъ, что, мните, по насъ будетъ?“ Наша слава не потриває довго. Вкінци кличе гетьман:

„...сами не купчайте,
Лука, стрѣлки, мушкета и шаблѣ пильнуйте!“

„Куплі“ недостойні жовніра. Як діти „отправлять науки“, належить їх вчити козацької штуки. Тільки так можна устоятись супроти ворога.

Так запоруку добра України бачить Хмельницький у двох основних вимогах: у згоді й плеканню козацької слави. Перед усім се останнє підчеркнено сильно й так ідейно лучиться та промова з початком драми, де багато говориться про козацьку славу.

Сей останній виступ Хмельницького в нашій драмі є немов його прашальною мовою. Се й без сумніву сцена, на яку автор хотів покласти найбільше ваги. Вказує на те пророцький тон, яким вона перенята, і звязок її з гадками, підчеркуваними найсильніше в драмі, перед усім в активних її частинах. Тому ту промову Хмельницького, виповіджену в найторжественнішій хвилі для нього, й звернену до тих, що допомогли йому здобути світлу славу, — мусимо уважати осередною точкою цілої драми, найбільш ефектовним її місцем. Ся сцена й вказує виразно на головну ідею драми: що єдино добре зорганізована козацька оружна сила може запевнити Україні ліпшу будучність. Таке значінне мають багато разів повторені слова про традиційну козацьку славу, проявлену ділом у побідному повстанню Хмельницького.

Чи сталося се свідомо, по волі автора? Він заявив, що хотів представити „Милость Божію“. І справді промову Хмельницького обставлено побожними реквізитами. Але реальне, земне життя взяло ще раз верх над релігійним настроєм і вибухло коли не в ділах, то хоч у гадках, звязаних із тим життєм: автор заговорив про будучину України ясным, реальним словом. Мисли, підрядні по інтенціям автора, взяли верх над його намірами й вирости до основної ідеї драми. Такий був вислід боротьби між світським і релігійним елементом у „Милости Божій“. Здається, сталося се проти волі автора (чи головного впорядчика драми); може він і не завважав, що жива тема понесла його аж так далеко. Бо думати, що усе те вчинив автор свідомо, значилоби приймати гадку, що автор хотів свідомо релігійним покровом прикрити свої світські мисли про значінне козацтва для України. А тоді малиб ми до діла з політичним трактатом, киненим сміло перед очи української публіки. Та до таких здогадів не маємо достаточних основ.

Після тої не так драматичної, як радше емфатичної й ефектовної сцени йде закінченне драми, що займає цілу V-ту дію.

Україна взиває до радості не тільки всіх „Россіян“, але й всіх христіян, що „не поврежденни злочестія ядомъ“.

Ляхи побіджені й прогнані за свої границі, а за ними побігла всяка біда. Для України настала веселість, висказана ріжними високопарними словами. Нехай же радуються з Україною всі народи, що її люблять і нехай разом із нею прославлять Господне імя.

А Боже Смотриніє звертає увагу Україні, щоби вона також тішилася тим, як воно хоче її дивно „утвердити“. Многі завидують Україні щастя, але не вдіють нічого, бо Боже Смотриніє прийме її під свою кріпку руку. Їй стануть помагати непобідимі російські монархи, а вона буде певно безпечна під таким щитом. І Боже Смотриніє згадує про Петра I, що буде Україні каменем, якого нічого не порушить, хиба пізна смерть. Але тоді положиться на його місце інший камінь — Петро II, що хоч малий, але вже розумний і схоче дбати про славу України. Він подасть їй „Даніила, вождя изряднѣйша“, що і благородний і хоробрий і буде ворогам України другим Хмельницьким. Його імя перелякає ворогів і вони похуднуть із зависти. А що не будуть могли воювати збруєю, то хиба зачнуть язиком „щекати“, представляючи Україну грубою неурою. Але Бог прославить її і в науці. Ба з колегії, основаної Петром Могилою, вийдуть: бесідники, філософи, богослови, проповідники, мудрі й святі пастирі й інші знамениті мужі. Так Україна в мирі, чи в війні, буде торжествувати над своїм ворогом. Втішена тим Україна шле поклін Петрови II й бажає усякого добра „его вѣрному вожду Даніилу“.

Так у цілій V-ій дії не має акції, бо навіть радість України є тільки повторенням попереднього. Нові тут хиба поклики до інших народів, щоби пімстилися разом з Україною, і похвали цареві й тодішньому гетьманові.

Повторенням похвал відомих прикмет Хмельницького (хоробрости, любови вітчизни, оборони Церкви, охорони козацької слави) є й останній хор, що до того додає ще немов коротеньку рекапітуляцію усіх подій, представлених у драмі: від нарад Хмельницького аж до радості України. Згадкою про заплату Хмельницькому в небі кінчиться драма.

У „Милости Божій“ проявляється виразне змагання до переведення одноцільного пляну акції. Видно се не тільки з того, що ціла драма обертається майже виключно коло повстання Хмельницького, але може ще більше з підчеркнення козацької

слави не лише на початку драми, але й у дальших її частинах, можнаби сказати, у цілім творі. Гадку про велике значінне козацької слави й оружно́ї козацької сили для України — треба признати основною ідеєю драми, бо вона є головним підкладом центральної сцени цілого твору: застанови Хмельницького над будучиною України, чогось у роді історіософічного погляду на Хмельниччину, приміненого до сучасних авторови відносин. Сам автор хотів надати своєму творови инший ідейний підклад — він хотів показати, як Боже Провидінне опікується Україною. Але того скромного побожного наміру не міг він виконати належно, бо земська подія переросла своєю живучістю й елементарною силою побожні роздумування. Вийшов тільки конфлікт між духовним і світським світоглядом, а се відбилося некорисно на будові драми. Незрівноважений автор (чи автори) не мав спромоги опанувати сей конфлікт і з того вийшли великі артистичні похибки: насильне затамованне акції й звернення її на зовсім инший, не конче щасливий шлях. Вислідом того був і деякий хаос, слідний на неодному місці драми. Невироблений ум автора, що вже в розвиванню початкової акції дав докази деякої непорядности, повторюючи нераз те саме — тепер, відірвавшись від живійшої акції, почав еще більше губитися в повтореннях і фразеології без нового змісту. Але ті повторення є ще найсильнішою ниткою, що вяже обі частини, на які розпадається драма, бо своїм характером ті части дуже неподібні до себе. Однак та неодноцільність драматичної фабули стане менше яскрава, коли розважимо, що „Милость Божія“ не є справжньою драмою, бо в ній нема драматичної інтриги й протіакції — є се тільки ряд монологів, діялогів і хорів, звязаних як так в одну цілість і приладжених для сценічної вистави.

Щож сказати на основі того про автора драми? З усею певністю вийшла „Милость Божія“ з козацьких кругів — і то зпоміж низшого козацтва, а не старшини — або з кругів, прихильних козацтву. На се вказує ціла основа драми й перед усім її осередна сцена. А знаємо, що дітий звичайних козаків ходило до кївської академії багато. Так н. пр. в 1736/7 р. було на загальне число студентів академії 355 — дітий козацької старшини 22, а дітий звичайних козаків 84¹⁾. Що драма не вийшла з кругів духовенства, се видно з усього її відношення до духовенства,

¹⁾ Н. И. Петровъ: Акты и документы, относящіеся къ исторіи кївской академіи. Відд. II, т. I, ч. II. Приложенія. Київ, 1904. ст. VI—VII.

про котре вона мовчить. Навіть у закінченню драми не має звичайної похвали духовній ерархії. Передуховленне драми в останніх її частинах є або вислідом образования в духовних школах або перерібки драми духовною особою. В тім останнім випадку малиб ми до діла не з одним автором, а найменше з двома — вислід подібний, як його дала аналіза мови й стилю драми. Одначе все таки впорядчик чи останній редактор драми був, без сумніву, один — він міг бути духовною особою. Він перетворив драму з козацьких кругів на духовну драму. Не виключене, що в тім помагали йому й студенти, як на се вказувалиб останні частини драми, писані шкільним стилем і переповнені масовим повтореннем попереднього. Написанне „Милости Божої“ я уявляю собі так: драматичні сцени, основані на подіях із часів Хмельниччини, написані студентом київської академії, що походив із кругів низшого козацтва на Правобережній Україні, переробив на одноцільну драму якийсь духовний професор київської академії, користуючись при тім співробітництвом інших учеників академії.

Повернім еше до зверхнього технічного боку драми. На 9 яв, з яких складається ціла „Милость Божія“ (крім хорів), є аж 4 монольогі, а з діяльогів тільки II, 2 можна назвати справді діяльогом, бо інші мають також характер монольогів. Усі ті монольогі й quasi-діяльогі — довгі. Вже хочби се стає доказом, що акція драми дуже пинява. Одначе драма не уникає збірних сцен — вона люблюється в них і вони заповняють цілу II й IV дію. Але се вплив не драматизму, а наклону до декоративности, бо й такі сцени переміняються в діяльогі або монольогі.

Цікаво ще, як драма відноситься до трех драматичних єдностей. Єдність акції намагається вона зберегти, хоча се не зовсім вдалося. Єдности часу й місця — нема. Між поодинокими діями минає довший час, не означений близше, н. пр. між II й III дією минають цілі літа. I, II й III дія моглиб відбуватись в тім самім місци — може над Дніпром, недалеко порогів; IV дія переносить нас на ворота Київa; V, здається, в сам Київ.

Лицедій, що говорять у монольогах або діяльогах, мало: Богдан Хмельницький, кошовий, козаки, вістник, Україна, Вість, писар, Смотрініє Божіє — разом 8 лицедій, вчисляючи сюди й збірну особу козаків. Крім того виступають у ролі статистів: Запорожці, козаки й може товпа народу при вїзді Хмельницького в Київ. У хорах являються: Муза й Аполльо; неозначені

близше співці; українські діти, здається, студенти київської академії.

Героєм драми є, очевидно, Богдан Хмельницький. Основною прикметою його характеру є рішуча відвага й геройська хоробрість. Се справдішній лицар, для якого козацька честь і слава є найважнішою справою. З тим і злучена горда надія на шаблю, що одинока може вибороти красшу долю й пошанованне власної особи. В його появі вражає нас високе цінне власної гідності. Відси й походить та люта досада на Поляків, що кинули козакам в очи найбільшу обиду — бо за їх вірну службу заплатили чорною невдякою і гнетом. А Хмельницький не з тих героїв, що плачуть. Він стоїть у контрасті до всего козацтва, що — як показує хор І дії — плаче на Поляків за їх невдяку. У Хмельницького будять ті кривди перед усім почуття сорому, що козаки, відомі з голосних воєнних походів, чекають так безмовно своєї погібелі. Що йно тоді будиться у нього жаль, як він бачить, що козацтво так низько впало. Але той жаль ще більше розпалює його відвагу й він реагує на нього в першу чергу іронізованнем ворога, а дальше шаблею. Роздумавши усе те, приходить Хмельницький перед Запорожців із готовим пляном. Він представляє їм грозу загибелі під польським гнетом і заявляє, що краще положити свою голову, як втратити козацьку славу й Україну та служити невдячному ворогови. Але разом із тим, немов боячись, що сказав за тверде слово, показує він у ряді споминів славні козацькі подвиги — якби на доказ, що не треба нічого боятись. Що йно тоді намагається він розбудити розярнене проти Поляків, ставлячи Запорожцям перед очи подрібно кривди України — не тільки матеріяльні, але й духові, релігійні, при чім із розмислом покладено на кінці так немилу козакам унію. І аж тепер, коли вже переконав козаків, він складає рішення усього в їх руки і не чекаючи їх згоди рішає сам справу, бо взиває Запорожців, щоби всі пішли за ним. Отся промова показує, що Хмельницький не тільки відважний і підприємчивий, але й добрий бесідник, що вміє промовити до ширших верств і переконати їх, опанувати зручно їх душі й повести за собою та підчинити своїм рішучим приказам. Він веде маси там, де сам захоче. І якби Хмельницький промовляв не таким розтяглим стилем, а мовою більше дібраною до своїх слів, можнаби його промову до Запорожців уважати справді визначним твором у тодішній українській літературі.

В розмові з козаками бачимо Хмельницького вже як пол-

ководця. І тут кидається в очи перед усім його енергія й скоро орієнтація в ситуації, як се вдалося авторови прекрасно представити в тім місци, де Хмельницький рішучою промовою усуває несподівану, а дуже небезпечну перешкоду в своїх пляхах: релігійні сумніви козаків з огляду на присягу, зложену Полякам. Очевидно, що такий рішучий полководець не чекає приходу ворогів, а атакує їх перший із свіжим завзяттем.

Таким являється Хмельницький, схарактеризований ледви кількома немногими рисами. З його характеристики відкинено все, що могло відтягати увагу глядача від його геройської вдачі. Дятого й вийшов Хмельницький лицарем, котрий тільки й думає про те, як би то визволити Україну. Ніяка гадка про особисті цілі не каламутить того ідеального образу. Се не чоловік — а добрий геній України. Людського, нам близького в ньому не має нічого — се наче неземна стать, наче образок за рамцями. Се героїчний, але не трагічний і навіть не драматичний характер; драматична інтрига не має тут де зачіпити.

Ще більше виідеалізований виходить Хмельницький у дальших частинах драми. Се вже не герой — а зовсім святий і пророк. Перенятий своїм великим післанництвом, він зовсім відривається від землі й переноситься гадками понад неї. Ціла Україна звернула на нього очи — він є уособненнем її долі. Тому Україна слідить із тревогою за його воєнними ділами й молить Бога о поміч йому. Його успіхи — щастем і радістю цілої України. І ось являється перед нами знову Хмельницький, той сам Богдан, що, поконавши славно ворога, вертає з тріумфом на Україну. Цілий Київ виходить йому на зустріч і складає поклін. І він промовляє... Велике здивованне огортає нас. Перед нами вже не гордий лицар, бутний на свою козацьку славу, певний себе енергійний покоритель товпи. Замість того бачимо покійного й побожного чоловіка, котрого очи постійно звернені до неба. Він уважає себе тільки знярядом у руках Бога й лише з тої точки мірить свої діла. Чим більша його побіда, тим більша належить слава Богу, не йому. Перед нами являється немов святий. І тому тим більшого значіння набирають його слова, коли він дає ради на будуче. Сі слова неоспоримі, бо їх голосить мов біблійний провідник народу, вибраний Божий посуд — пророк. Після того не було вже, очевидно, для Хмельницького місця на сцені — він зникає з неї, полишивши за собою немов світлу смугу саява. Контраст між Хмельницьким повстанцем і Хмельницьким побідником — виразний. Помимо того роздвоєння ха-

рактору Хмельницького міг автор з артистичного боку числити на деякий успіх — вражінне, викликане появою Хмельницького, заєдно степенується.

Про иньші лицедії можнаб і не говорити. Вони є більше декорацією для Хмельницького й нема мови про яке небудь поважнїше їх схарактеризованне. Кошовий — се відгомін слів Хмельницького; цікаве у нього хиба сильне підчеркненне любови вітчини й охота без вагання пожертвувати для неї життям. Козаки виявляють доволі енергії, коли рішаються на таке небезпечне діло, як побитте комісарів. Їх енергія йде так далеко, що вони виступають проти Поляків, хоч се незгідне з їх присягою. Вістун — се майже статист. Писар, що витає Хмельницького, є бесідником, образованим у тодішних школах — у нього видно замилуванне до пересадного реторства й ученої реторики.

З алегоричних фігур, чи радше олицетворень, найзамітнїша Україна. Її характеризує боязкість. Прибита горем, вона тішиться, що правда тим, що діти піднялися в її обороні, але в успіх їх повстання вона не дуже вірить — характеристична прикмета людей, вихованих у довгій неволі! Вона така боязка, що готова ще зробити закид своїм оборонцям, бо як усе не вдасться, то її чекають ще більші муки. В тих сумнівах і тревожній непевности бачить вона одинокую потіху в горячій молитві до Бога, в котрій все таки проглядає надія на успіх Хмельницького. Дивне тільки, що після таких душевних мук перші вістки про побіду над ворогом якось мало втішають Україну — вона збуває сю радість ледви кількома словами. Аж пізнїше вибухає її радість у ряді напушистих і вивчених у школі фраз. Виглядає, якби вона ховала свою радість умисно длятого, щоби пописатися таким бесідницьким потоком. Природність радости втратила на тім багато.

З инших того рода фігур Вість є лише реєстрацією подій із часів Хмельниччини. Смотрініє Божіє по своїй природі також не може мати визначних характеристичних прикмет — замітне хиба, що воно промовляє досить природно й тільки тут і там слідна деяка пересада.

Так у „Милости Божій“ маємо тільки один справжний характер — головного героя драми. З инших лицедій можна говорити про характеристику хиба одної України.

Відношенне нашої драми до Поляків, котрі тут виступають ворогами України, не зовсім ясне. Вони не змальовані плястично.

Драма називає їх Поляками або Ляхами, уживаючи обох назв без видимої різниці. Поляки не люблять козаків — вони радіб їх зовсім погубити. Радо користають із козацьких прислуг, всюди заступаються козаками й втікають поза їх плечі, не жаліючи їх крові; як заплату кидають їм наругу і гнет. Вони знають добре ціну козацької хоробрости й відваги, але не признають лицарської чести козакам, хиба вже мусять се вчинити з великою неохотою. А самі вони „заяці“, вміють тільки втікати, до бою стають не дуже радо; і як вже втікають, то роблять се без памяти, покидаючи все. Аж за Вислою почувають вони себе дещо безпечнійше, але й то не дуже, бо кождий подув вітру видається їм ворогом. Тому не дивно, що не можуть устоятися супроти Хмельницького й втікають перед ним на осліп. Але помимо такого насмішливого відношення до Поляків, не слідно в „Милости Божій“ надто великої ненависти до них. Що правда, в хорі І дії грозиться Полякам тяжкими карами за кривдженне України, але в оповіданню про воєнні діла Хмельницького не слідно жорстокого озвірення супроти Поляків. Вони потерпіли, як звичайно на війні, й хиба Кривоніс „погуляв“ дещо більше, коли витягав їх із хат і пивниць. Поза тим глядить драма на них більше з іронічним легковаженнем, не признаючи їх справжньою реальною силою, і бачить у них лінивих трусів; але справжньої ненависти до них не слідно. За те супроти ксьондзів драма більше жорстока, як се видно з вислову, що козакі „зъ ксендзовъ живыхъ шкуры, якъ зъ барановъ лупили“. Але причина того вже не національна, а релігійна.

Натомість слідно виразну ненависть супроти Жидів. Не багато говорить про них у драмі, але за те досадно. Хмельницький згадує відразу з обуреннем про те, „чого намъ не дѣлають Ляхи изъ Жидами!“ Далше ставить він Полякам закид гірший і більш болючий для козаків від усякого гнету:

„Козака и за Жида не важать: милѣйшій
Имъ Жидъ, нежели Русинъ, и весьма честнѣйшій;
Зъ Жидомъ они ѣдятъ, пьютъ, банкеты справляютъ,
А козака бѣдного за нѣзашо мають“.

І дійшло до того, що

„Нынѣ, срамно и сказать, нынѣ сами сіи (лицарські козакі)
Жидамъ кланяются, и шапку въ рукахъ носятъ
Передъ ними, и ихъ якъ пановъ якихъ просятъ“.

А Вість голосить із злобною втіхою, що в Нестерварі

„глибокій ровъ Жидовскимъ стервомъ заровняли“. Про Поляків не виразилася драма ніде з такою ненавистю.

З інших народів згадуються ще Татари й Турки, з котрими козакам доводилося воювати. Драма відноситься до них подібно, як до Поляків. Залюбки оповідає про боротьби з ними, про руїну їх землі, про покороєння гордості могучого султана, але поза тим ненависть до них проявляється ще в словах Кошового, котрий називає їх плюгавцями. Але не видно того іронізованія супроти них, як се виступало при згадках про Поляків. Одначе драма ставить їх низше своїх головних ворогів.

У драмі згадано ще про побідні бої з Німцями, а при кінці про російських монархів. Про відношенне до Росії не сказано в драмі нічого реального; згадка про царів є чисто конвенціональним поклоном у бік правительства. Але знаменне, що драма уважала потрібним віддати честь Петрови I, котрого називає великим і жалує, що він умер. Зрештою драма не доторкаєсь українсько-московських взаємин.

Клясичного елементу в драмі небогато й він не грає тут важнійшої ролі. В хорі I дії співають Муза й Аполльо — чому саме вони, годі збагнути, бо пісня, яку вони співають, не має нічого спільного з клясичною стариною. Крім того у V, 1 згадується „Аквиліоне“ й „Алціоне“. Тим і кількома латинізмами вицерпуються прикраси, зачерпнені з клясичної старини.

Вистава „Милости Божої“ на сцені була дуже блискуча. Костюми й сценерія були, певно, незвичайно ефектовні. Як взагалі у автора проявляється наклін до декоративности вже в самій будові драми, то ще більше виступила та декоративність у сценерії. Уявм собі тільки: Виступає Хмельницький — очевидно, прибраний у світлу одіж гетьмана України. Опісля виходять Муза й Аполльо — певно в давних грецьких одягах, може й з музичними інструментами. Відтак бачимо Хмельницького в окруженню Запорожців — тло незвичайно мальовниче. Дальше приходить персоніфікація України — без сумніву також ефектовна. Після того йде хор — чи не ангелів у небі. Кульмінаційною точкою ефекту був блискучий візд Хмельницького в Київ. Тут маємо святочно прибраних дітей — спудеїв і козаків. На закінченне усього являється само Боже Смотрініє. Ефекти постійно степенуються і в їх розкладі показав автор велику вмільсть. Здається, в тих сценічних ефектах лежала найбільша сила драми. Автор був знаменито обзнайомлений зі сценою.

V. Історичні обставини.

Сам автор подає в епілозі дві причини написання сеї драми: 1) саме минало 80 літ з того часу, як виявилася представлена тут Божа милість; 2) про такі події не належить мовчати, бо й Бог вимагає, щоби Його добродійства держати в незабутій пам'яті. Так отже спонукою до написання сеї драми був 80-літній ювілей повстання Богдана Хмельницького й той історичний змісл, що казав авторови під покришкою служби Богу згадати про колишні великі хвилі своєї рідної землі. До того 1728 р. — по згаданим словам М. Максимовича — докінчувалась обнова великої Печерської церкви, а на її північній стіні намальовано великий портрет Богдана Хмельницького.

Та були й глибші причини написання власне 1728 р. „Милости Божої“. Вказує на се виразно сцена, в якій Хмельницький каже, що будучина України лежить в удержанню воєнного духа між козаками, котрі не повинні ослабляти його незгодою, матеріальною користолюбністю й зворотом до купецтва. Є се відгомін тодішніх відносин на Україні.

Вже М. Максимович вказував на те, що наша драма викликана красшим положенням України за царя Петра II й гетьмана Данила Апостола.

Дня 6 мая 1727 р. умерла цариця Катерина I, а царем проголошено малолітнього Петра II під формальною опікою Меншикова, що з ріжних причин ставився прихильніше до автономічних змагань України¹⁾. Незабаром поставлено Україні гетьмана в особі Данила Апостола (1728—34). Іменованне гетьмана викликало на Україні справжнє одушевленне. Після упадку повстання Мазепи прямувало правительство Петра I до підірвання старого ладу на Україні. Та хоча політичний і суспільний устрій на Україні виявився слабим, все таки старий лад видався українській суспільности ліпшим від нових порядків, котрі не давали ніяких полекш, а докидували нові тягарі²⁾. Длятого витворилася на Україні туга за давними порядками й за приверненнем гетьманства. Колиж 12 мая 1727 р. появился указ Петра II з обіцянкою привернення вибору старшини й знесення нових податків, від усіх полків почато надсилати до царя адреси, в яких старшина,

¹⁾ Іван Джиджора: Нові причинки до історії відносин російського правительства до України в 1720-их і 1730-их рр., ст. 9

²⁾ Іван Джиджора: Матеріяли московського „Архива Министерства Юстиції“ для історії гетьманщини. Львів, 1908, ст. 9—10.

козаки, міщани й посполиті — словом, усі українські верстви дякували перед усім за повернення гетьманства.

Гетьманство викликало цілий політичний рух у кругах української старшини. На чолі того руху стає сам Данило Апостол, один із красших українських діячів, рішучий автономіст. До правительства почав гетьман слати різні домагання, в яких оборонював автономічне становище України. Словом, Данило Апостол розбудив на Україні живий патріотичний рух¹⁾.

Найважливіше місце між українськими справами визначив гетьман економічним інтересам України, перед усім її купецтву. Сам Данило Апостол був запопадливим господарем, як сливе вся тодішня козацька старшина, що, майже не займаючися воєнним ділом, не мала що іншого до роботи. Він був купцем-експортером і промисловцем. Тому, борючись за автономію України, дбав Апостол перед усім про інтереси капіталістичного старшинсько-купецького елементу, який саме тоді почав витворюватися. Уважаючи військовий скарб одною із головних основ української автономії, намагався гетьман пильно скріпити сей елемент і забезпечити купецько-торговельні відносини на Україні. Свої заходи повів Апостол у двох напрямках: інстанціонував перед російським правительством у справі переміни ворожого від часів Петра I напряму російської торговельної політики й опікувався торгівлею на Україні. Між иньшим з початком 1728 р. російський резидент при гетьмані Наумов скликав за почином гетьмана до Глухова представників купецтва з найважливіших українських міст для наради над поліпшенням положення українських купців. Тут порушено також справу побуту Жидів на Україні. Дня 9 січня 1728 р. подано гетьманові відповідні точки із сеї наради, як директиву для його заходів в українських справах у Москві, куди він саме тоді вибирався. Дня 12 марта 1728 р. подав гетьман російському правительству точки, що давали нарис автономії гетьманщини. Цілу одну окрему (15-ту) точку присвячено там українській торгівлі. На основі того нарису виготовлено для України „рішительні пункти“, видані 22 серпня 1728 р. — розуміється, далеко не такі, як можна було сподіватися по обіцянкам із 1727 р.²⁾ У звязку із рішенням тих справ пробував гетьман Апостол довший час (від 9 I до 6 IX 1728 р.)

¹⁾ *Idem*: ст. 19—20.

²⁾ Іван Джиджора: Економічна політика російського правительства супроти України в 1710—1730 рр. Львів, 1911, ст. 112—167; де ці справи представлені на основі архивних актів.

у Москві¹⁾. Додатиб, що й в обсягу своєї влади (при помочи універсалів і ин.) дбав Апостол від самого початку свого урядовання про забезпечення торговельних справ України²⁾.

Ворожа для України від часів Петра I російська економічна політика довела скоро до упадку української торгівлі. Тепер найліпшою ще льокацією енергії й капіталу являється земля, „маєтности“. І власне в тих часах старшинські й міщанські заможніші круги кинулися — перед усім у часі гетьмановання Скоропадського — сильно на придбанні маєтностей із одночасним переходом міщансько-купецьких верств у козацько-старшинський круг. Після полтавської катастрофи придавлено Україну ріжними важкими репресіями, що замикали для висших верств українського суспільства всякі дороги для проявлення енергії. Старшина й державська кляса — а ті поняття в тім часі майже покриваються — йдучи за інстинктом самоохорони й переконавшись, що найліпшим забезпеченням є не усякі права, а кріпка матеріальна основа, — пішла вповні на зустріч змаганням російського правительства й пустилася в погоню за земельною власністю. Російське й місцеве правительство підпомагало сю жадобу й роздавало велику силу маєтностей — але не так Українцям, як радше чужим зайдам. Українська старшина хотіла видержати конкуренцію з тими чужими заволоками й почала облягати гетьманське правительство із жаданнями надання маєтностей. А обезсилені слабші економічні верстви купецтва й селянства стають менше відпорні. Так нарушалася суспільна рівновага що раз більше на некористь козаків і посполитих, а се довело опісля до упадку гетьманщини. Низші верстви, полишені висшими, не могли нічого вдіяти супроти тягарів, які на них накладала Росія³⁾.

Сказане дозволяє нам ясно зрозуміти останню промову Хмельницького в „Милости Божій“ і zarazом ідею цілої драми. „Милость Божія“ є висловом тих верств української суспільности 1728 р., що не погоджувалися з економічною політикою гетьмана Данила Апостола і козацької старшини та купців, повернених у козацьку старшину. Драма перестерігає перед тим надмірним заняттям торгівлею, яке тоді опанувало козацьку старшину, котра, забуваючи на своє справжнє завдання, кинулася за зи-

¹⁾ Діярюш чи журнал із часів того побуту видав О. Судієнко: Матеріялы для отечественной исторіи, I, ст. 1—124.

²⁾ Джиджора: Економічна політика, ст. 119 і д.

³⁾ Idem: ст. 1—2 і 141—3.

ском. Драма витикає виразно тій старшині надто велику любов золота, котра так засліплює її уми, що вона не бачить своєї сумної будуччини в недалекому часі. „Милость Божія“ не замикає очий і на сю погоню за землею, що тоді так заволоділа козацькою старшиною. Одинокую запоруку щастя й богатства України бачить „Милость Божія“ в плеканню так сильно підчеркненої нею козацької слави й воєнного духа між козацтвом, серед котрого драма не знає ріжниць (у старшинстві).

Недалекі події показали, яка велика правда лежала в словах сеї драми з 1728 р. І ми можемо тільки подивляти сей ясный погляд на сучасне положення України.

Так „Милость Божія“ звертається просто проти політики гетьмана Данила Апостола. Кінцевий панегірик гетьманови не повинен нас вводити в блуд — він з одного боку тільки конвенціональний, а з другого боку патріотичний автор почував певно разом із цілою Україною, що привернення гетьманства є для його вітчизни заповідію ліпших часів, аби тільки гетьман брав собі за приклад великого Богдана Хмельницького, що не мав нічого іншого на гадці, як тільки: добро й честь України та козаків.

Вкінці київська академія мала важкі порахунки з Данилом Апостолом. У марті 1728 р. повіз він до Москви точки, що довели до видання згаданих „рішительних пунктів“ у серпні тогож року. Ті гетьманські точки були, без сумніву, відомі на Україні; про них, певно, й говорено загально. А в них постановив Верховний Тайний Совіт на просьбу гетьмана Апостола: між иншим про збір у військовий скарб доходів із монастирських посідачів, про заборону духовенству набувати знову недвижими маєтностями на Україні й про підчинення монастирських і церковних посідачів по слідчим (исковымъ) ділам судови гетьмана. Ся заборона набувати маєтности була тяжким ударом для українських монастирів взагалі й тим самим для Київського Братського монастиря, з котрим була звязана академія. Монастирську землю уважано нелегальною й призначувано для секуляризації, а се подавало привід до насильств і захватів¹⁾. Так економічна політика гетьмана відбилась болючо й на самій київській академії, а се ще більше могло дати причину до звернення уваги на таке змагання до зисків між козацькою старшиною.

Та як би там не було, в усякому разі замітне, що автор

¹⁾ Петровъ: Акты, ст. 160—64.

драми умів знаменито підхопити сего купецько-користолобивого духа в гетьмансько-старшинських кругах свого часу, зрозумів його небезпеку для будучини України й виступив із виразною критикою таких змагань. Але він не обмежився самою негативною критикою відносин, а вказав також позитивно на шлях, яким повинні йти козаки й гетьман. Се шлях: із покиннем усяких ріжниць з огляду на старшинство між козаками (бож драма не хоче знати тих ріжниць!) піти слідами ідеального гетьмана Богдана Хмельницького й організувати військову козацьку силу, не ослабляючи її нахилом до користолобивости.

Але в драмі підчеркнено також релігійний момент — тут слідна ненависть до унії. Ся проява спричинена, без сумніву, сучасними авторами драми релігійними відносинами на Україні, що остала під Польщею. Від поч. XVIII в. розгоріла там власне боротьба між православними й уніятами. Православе в тім часі підупало в межах Польщі, але за його приверненням розпочав настійливі заходи між іншими й моголівський єпископ Сильвестер кн. Четвертинський при помочи російського правительства. І ось 1727 р. умер Четвертинський, а його наслідника Арсенія Берла (1727—34) не хотіла признати Польща¹⁾. Вже хочби той один епізод показує, як ворожо відносилися православні до уніятів у часі написання „Милости Божої“, котрої досадні вислови супроти унії серед таких обставин зовсім зрозумілі.

¹⁾ Julian Pełesz: Geschichte der Union der ruthenischen Kirche mit Rom. II т. Відень, 1980, ст. 491 і д.

Львівське „Studium Ruthenum“.

Написав *Амерозій Андрохович*.

3. Катедра практичної історії природи (рільництва).

Питомці послідного курсу богослова мусіли слухати та здавати іспит з практичної історії природи (рільництва). В р. 1786. повідомила губернія ректора семинарії, що ноти з практичної історії природи має втягати до піврічних списів питомців, предкляних до губернії¹⁾. Викладав про рільництво на філософічним виділі професор історії природи, до котрого належало викладати побіч історії природи ще фізичну географію, технольоію і рільництво. До р. 1792. займав сю катедру Антін Гільтенбранд, а по нім Емануїл Кіршбавм²⁾, а що вони викладали в латинській мові, тому не могли з їх викладів користати всі питомці studii rutheni. Через те спершу викладав окремо для питомців studii rutheni в семинарії Іван Земанчик. Від р. 1790/1. слухали вже питомці studii rutheni історію природи на університеті³⁾. В тім році почав їм та питомцям studii latini викладати практичну історію природи професор медичного виділу Вальтасар Гакет (Hacquet) в славянським volарґ-ці. бо перед своїм приходом до Львова пізнав він чеську, хорватську й словінську мову, а в Галичині скоро присвоїв собі польську і українську мову. Годі навіть припустити, щоби ті виклади відбувалися в латинській мові, бо не всі слухачі studii rutheni знали ту мову, а так само годі думати, щоби виклади відбувалися в німецькій мові. Як свідчать звідомлення професорів німецької мови (Вольфайля й Райхерта), знання тої мови

¹⁾ Арх. дух. сем. 1786. Губ. з д. 3/12 1786, ч. 31.178. ²⁾ Finkel: Op. cit., ст. 67—68. ³⁾ Арх. льв. унів. Перзон. акти ч. інв. 103 з р. 1790.

у питомців *studii rutheni* було на стільки слабке, що про поважний вислід не могло бути мови. Професор мусів викладати у мові зрозумілій слухачам, а тою могла бути тільки славянська, а що ані Г'льтенбранд, ані Кіршбавм її на стільки не знали, обняв виклади того предмету дмя питомців *studii latini i rutheni* Гакет¹⁾ Zschokke каже, „що про рільництво злучене з історією природи мали виклади семинарицькі настоятелі“²⁾. Слова його відносяться до часів, що сягають далеко поза час ествання *studii rutheni*. Життєпись Гакета подаю низше в розділі про професорів *studii rutheni*.

4. Наука акушерії.

Зі священика хотів Йосиф II зробити учителя, урядника, рільника, а навіть лікаря на селі. Тому мали питомці учитися деяких лікарських наук і поліжництва. Очевидно користали вони тільки з тих викладів, котрі були в польській мові. Приміром поліжництва учив питомців генер. семинарії *studii latini i rutheni* Іван Махан у польській мові від 1/9 1787³⁾, а по нім Гакет. По смерті Йосифа звільнено питомців від того предмету.

5. Наука співу і обрядів.

Підчас коли в дієц. семинаріях наука співу, перед усім хорального, стояла високо і Білянський часто і радо пописувався своїм хором питомців („*karელია*“), в генер. семинарії від р. 1783 до 1807, до іменовання спіритуального, зійшла наука співу до підрядного значіння. Спершу було обовязком віцеректора, а як двох установлено, один з них мав учити питомців світової оглади, гомілетики, катехитики, педагогіки і обрядів, а в тім і співу⁴⁾. В р. 1783. учив того віцеректор Скородинський, а від 1784—1788. Сабатовський, а після нього Теофан Голдаевич аж до 1807. Питомців Румунів учив віцеректор Самійло Вулькан, а по нім віцеректор Василь Філіпан. Від шк. р. 1787/8. переймив вправді науку гомілетики, катехитики і педагогіки професор пасторальної, але управа семинарією так забирала час віцеректорам, що наука обрядів, а перед усім співу спадала на самих питомців, на більше співолюбиві і свідомі обрядів одиниці. Ось який звичай у тім згляді витворився в генер. семинарії: В святочні дні були

¹⁾ Арх. льв. унів. 1791—1805. Свідоцтва власноручно писані Гакетом з іспитів. ²⁾ Zschokke: Op. cit., ст. 302.

³⁾ Finkel: Op. cit., ст. 113. ⁴⁾ Нац. Муз. ч. 7296.

в церкві все 2 хори: правий і лівий. На чолі кожного хору стояв окремий дірієнт (ductor chori, director, cantor, praesentor) і він мав до помочи 2 віцедірієнтів. Участь у хорі мали перед усім питомці послідного курсу, т. зв. „praxistae“, „theologi practici“, а пізнійше звані „pastoralistae“ і то по черзі по 7 через один тиждень. Окрім них ішла черга на питомців низших років. Обовязком директорів хору було управляти хором „належно і по уставу“. Мали вони наперед переглянути устав і приготувитись, аби не милилися, а в разі якого сумніву удавалися о вказівку до ректорату. У свобідний час мали вони учити товаришів уставу і співу („w ustawie i tonach cerkiewnych udoskonalać“). Віцедиректори були обовязані помагати директорам і в разі неприяви їх заступати. Тяжко було тримати лад серед учасників хору, котрі по черзі по 7 у хорі співали. Ректор мусів доволі часто упоминати питомців: „Ніхто з поочередних учасників хору не сміє випереджувати директора або віцедиректора, ані скорше кінчити, або не в міру продовжувати кінцеві партії, але всі разом під тон, даний директором або віцедиректором, підчинятися і з ним разом кінчити“¹⁾. Уряд платив дірієнтам хору від 8 до 50 злр. і то звичайно цілу суму нараз, коли вони по скінченню студій покидали семинарію. Сей звичай винагороди настав з хвилею, як до генеральної семинарії прибули угорські питомці, а особливо Румуни, яких треба було вчити співу і обрядів у румунській богослужебній мові. Угорський уряд більше дбалий про своїх питомців, чим австрійський, згодився радо на предлогу ректора семинарії, щоби дірієнтів хору ремунерувати.

Засновуючи пресвітеріяльний дім у році 1787., поручав уряд єпископам, щоби в пресвітеріяльних домах учили питомців побіч душпастирства, літургії і григоріяньського співу. Неренесенне співу із семинарії до пресвітеріяльних домів мотивував уряд: „Питомці лекше научаться співу в пресвітеріяльних домах, чим у генер. семинарії, бо в пресвітеріяльнім домі щоденно буде їх уживатися до богослуження, отже спів не тільки будуть щоденно чути, але й в нім вправлятися. Тому не треба вже учити науки співу в семинарії, а в пресвит. домі, де віддасться науку співу „хоралістови“, або катедральному сотрудинові“²⁾. Всякого можливого викруту уживав уряд, щоби тільки заощадити тих 100 злр., плачених дірієнтам хору. Побожне бажанне уряду не далось ввести в життє,

¹⁾ Арх. дух. сем. льв. 1798—1801.

²⁾ Арх. дух. сем. льв. 1787. Губ. в д. 28/7 1787, ч. 17.536.

бо відправа богослуження у самій семінарії вимагала, щоби цятомців учити співу, тим більше, що окремого дяка не було, а оплата дяка булаби Австрію ще дорожше коштувала. І мусіло лишитись при давнім звичаю; австрійський уряд, хоча нерадо, оплачував дальше дірієнтів хору. Одначе губернія роздумувала завсігди над тим, якби викрутитись від обовязку платити дірієнтам. В р. 1793 звернула губернія увагу ректора на те, що вже нема угорських питомців, з котрих приводу настав звичай оплати і піддавала думку, щоби поперемінно питомці діріювали хором, бо се переважно поповичі свідомі вже співу з дому, а через побут у семінарії ще точнійше в нім вишколені¹⁾. Єпископи і ректор семінарії спротивились тому і без упину нарікали, що питомці виносять із семінарії лихе знання співу і легковажать собі той предмет, особливо стипендисти. Губернія радила ректорови в р. 1799., щоби відтягав місячно по 45 кр. зі стипендії тим, що не знають початків церковного співу, а коли виучаться його, або принайменше заберуться поважно до виучення, відтягнути квоту відразу їм виплатив²⁾. Той сам середник дораджувала губернія ще в р. 1800. ректорови³⁾.

Одною з причин, чому хоральний спів не міг належно розвинутись, була недостача нот. В р. 1794. д. 16/10 жалувались „пасторалісти“, що на оба хори припадає по 1 книжці з нотами („*Libros chorales, eosque singulos pro singulis choris*“) ⁴⁾. Нарікання не переставали й пізнійше. В р. 1798. заявили питомці, Іван Христом Мохнацький і Лаврецький, що доти не пійдуть до хору, доки ректорат не справить достаточного числа хоральних підручників ⁵⁾. Коли в р. 1807. згодився уряд на установленне сповідника (спірітуального) і став ним Захарія Попель, на нього припав обовязок сповідати питомців і учити ритуалу та співу. Ректор мав від того часу у звичайних списках питомців подавати при кождім з них ноту зі співу⁶⁾. Тодішній тимчасовий ректор пригадав питомцям той розпорядок митрополита в серпні 1807 року: „Тому що кождий священник має знати устав, докладно і порядно читати, співати і правити богослуженне, мають пасторалісти перед відходом до пресвітеріяльного дому здати з тих предметів іспит перед сповідником. Поки не зложать іспиту, не вийдуть

¹⁾ Арх. дух. сем. льв. 1793. Губ. з д. 6/7 1793, ч. 17.467.

²⁾ Ibid. 1799. Губ. з д. 5/4 1799, ч. 9.213.

³⁾ Ibid. 1800. Губ. з д. 4/4 1800, ч. 9.540. ⁴⁾ Ibid. 1795.

⁵⁾ Ibid. 1798. ⁶⁾ Арх. дух. сем. льв. 1807. Нота консисторії з д. 18/5 1807, ч. 57.

з семинарії¹⁾. Рівночасно з установленням сповідника устав звичай ремуерования дірієнтів хору. З того приводу вибух д. 20, 21 і 22 січня 1808. стрейк дірієнтів: Воевідки і Капусцінського; вони не явились до хору при богослуженню і не було тоді хорального співу. Візвані ректором до виправдання, заявили, що префект Лаврівський звільнив їх від репетицій в українській мові („in lingua ruthena“), котрі вони звичайно відбували з питомцями, а що тої мови не мають в уживанню (non est familiaris), мусіли все приготовляти, отже думали, що тим самим звільнені від праці в хорі, а по друге, за працю в хорі і за научанне співу питомців, не мають ніякої винагороди. Ректорат звільнив їх від репетицій „in lingua ruthena“, а поручав дальше пильно сповняти свої обовязки в хорі²⁾. Від шк. року 1808/9. мусіли вже кандидати, що просились до генер. семинарії, здавати іспит перед сповідником Попелем: з читання церковних книг, церковних обрядів і співу („ex lectione Ruthena, Ritualibus Ecclesiasticis et cantu“)³⁾. Удалось нам визбирати кілька призвищ дірієнтів хору та їх заступників: В р. 1791. відходив до пресвит. дому в Перемишли Ванкевич, що через 3 роки був дірієнтом хору; дістав за те 25 злр. Про нього знаємо тільки, що не тільки був співаком, але й поклонником гарного пола. В р. 1789. побився він з Ганкевичем за панну, дочку економа (управителя) семинарицького господарства, мабуть Зінтера⁴⁾. В р. 1792. був дірієнтом хору Салевич⁵⁾. В р. 1793 були дірієнтами Хоминський і Дигдалевич⁶⁾. Цілу управу хору знаємо з р. 1798.: на правім хорі був дірієнтом Максимович, а віцедірієнтами: Долинський і Блажкевич, а на лівім хорі дірієнтом: Глібовицький, а заступниками: Ленкавський і Кобилянський⁷⁾. В р. 1804. був дірієнтом Іван Озерович (praesentor et ductor chori) та Турчинський Микола⁸⁾. В р. 1805 був дірієнтом Василь Лаврівський⁹⁾. В р. 1807. управляв хором похвально Іван Глібовицький (choro praegerat laudabiliter)¹⁰⁾. В р. 1808 були дірієнтами: Воевідка і Капусцінський, а заступниками: Кічура і Гаврисевич Михайло¹¹⁾. В р. 1809. дірієнтами хору були: Ілевич Клим і Познанський Василь, а заступниками: Іван Федорович та Іван Балько¹²⁾.

1) Ibidem, 1807. 2) Ibidem, 1808. 3) Арх. дух. льв. сем. 1808.

4) Ibidem, 1789 і р. 1791. Губ. з д. 15/7 1791, ч. 16.353.

5) Ibid., 1792. Губ. з д. 13/7 1792, ч. 20.853.

6) Ibid., 1793. Губ. з д. 6/7 1793, ч. 17.467. 7) Ibidem, 1798.

8) Ibid., 1805. 9) Арх. льв. унів. Губ. з д. 29/1 1806, ч. 2789.

10) Арх. дух. сем. 1808, 11) Ibid., 1808. 12) Ibid. 1809.

Щоби науку співу і обрядів двигнути, видала митрополича консисторія д. 2/12 1809, ч. 1765, дальше обострення, що ні один з ординандів не буде допущений до свячень, о скільки не зложить іспиту з душпастирства, з уділювання св. Тайн і обрядів перед каноніком і консисторським радником Мих. Левицьким¹⁾. Невдовзі потім і при вступі до пресвітеріяльного дому, хоча дістав ноту при відході із семинарії, мусів кожний кандидат скласти іспит „з читання, із загального співу та етимологічного“ („e lectione, e cantu communi, e cantu ethymologico“)²⁾.

6. Наука церковно-славянської і української мови. (Lectio ruthena, lectio illyrica. lingua ruthena, lingua illyrica, lingua patria, Muttersprache, Nationalsprache).

Виклади в ієнер. семинарії відбувались від р. 1783 в латинській мові, рідної мови питомців у школі зовсім не узглядновано. І спершу неясне було розумінне „рідної мови“ (lingua patria, Muttersprache, Nationalsprache) і серед передових тогочасних Українців і у центральнім уряді. Всі тогочасні галицькі Українці не уважали народної мови (lingua vernacula) пригідною до школи і до літературної творчости, а продовжуючи літературну традицію з I половини 18 ст., уважали одні літературною і рідною мовою церковно-славянську, а другі книжну, макаронічну, сумішку з церковно-славянської, української, білоруської, польської, а з кінцем 18 ст. і московської мови. Погляд тогочасних Українців на питання про мову представив свідок з тих часів Іван Гарасевич: „Нерозбивалися они, якимъ языкомъ писати принадлежитъ и не искали его по всѣхъ округахъ — бо онъ былъ и есть сирѣчь славено-рускій“³⁾. Лодий намагався перекласти Бавмайстра на російську мову, але що се був підручник призначений для студентів, мусів уживати висловів „простих“, а так само Захарясевиц, хоча хотів переложити Данненмаєра на церковно-славянську мову, уживав з огляду на молодіж, що говорила „свойственнымъ образомъ“, також висловів „простих“⁴⁾. В тім погляді, що народна мова не може бути літературною їх мовою, утверджувала тогочасних Українців-інтелігентів не тільки літературна традиція з книжною мовою, але й тогочасна польська і московська наука: Растваєцкі, Греч і Лінде, що вважали українську народну мову нарічем польським, будьто московським. Впрочім ходило тоді про вишко-

¹⁾ Арх. дух. сел. льв. 1809. ²⁾ Нац. Муз. 156, ч. 64.

³⁾ Галицька Зоря 1851, ст. 518. ⁴⁾ Огоновський: Op. cit., ст. 52—5.

ленне добрих священників, щоби вміли добре читати і співати з церковних книг і їх розуміти, значить сама ціль семінарії вказувала їм на церковно-славянську мову як на літературну і викладну в школі. Супроти того народня мова мусіла сходити на остаточний помічний шкільний середник, коли учитель, чи письменник не мали уже ніякого иньшого способу, щоби студенти, чи публіка зрозуміли чи то зміст, чи яке поняття, або слово. Поруч живої української мови сповняла ту задачу в разі потреби, як таке саме *malum necessarium*, також польська мова. Тим то під назвою: *lingua patria, illyrica, ruthena*, розуміли тогочасні інтелігенти - Українці галицькі церковно-славянську мову перед усім, а побіч неї книжну, а не живу народню. З другої сторони сама життєва практика домагалась того, щоби при образованню молодого клиру, звертати увагу і на народню мову. Адже священник мав іти на село, мав набути у школі знання ширити між простолюдем, а се могло відбуватись тільки при помочи народної мови.

Ще менше розумів справу мови австрійський центральний уряд. Під *lingua patria* розумів він і народню і церковно-славянську мову, а рідко мішав і з польською мовою. Через похибку уживав він дуже рідко слова *russische Sprache* замість *ruthenische*. Що уряд добре знав ріжницю між українською і російською мовою, доказом є відповідь губернії з р. 1794 на звідомленне Ангелловича в р. 1794¹⁾.

Що йно по таким проясненню тодішних поглядів на „*lingua patria, ruthena, illyrica*“, приступаємо до огляду її науки в генер. семінарії і в *studium ruthenum*.

Вчити її питомців був обовязаний від р. 1783—1784 віцектор Скородинський, а не знав він належно церковно-славянської мови, чого доказом є промова виголошена ним 12/12 1783 в генер. семінарії. Обовязком його було вчити читати церковні книги, розуміти їх і співати з них, а щоби молодіж зрозуміла, мусів послугуватися народною мовою. Хвалив його знання народної мови (*lingua vernacula*) української еп. Білянський²⁾. По Скородинським обняв ту науку Сабатовський, а від р. 1788 Голдаєвич.

Вскорі досвід і життєва практика виявили, що помітування народною мовою у школі і зіпхнення її лиш на становище як помічного середника при науці співу і обрядів, робить користь з богословських студій у лат. мові прямо ілюзоричною. Доволі скоро зорієнтувався у тім австрійський уряд. Цісар Йосиф II дав при-

¹⁾ Сfr. низше при Андрію Ангелловичу. ²⁾ Нац. Муз. 805, ч. 48.

двірним декретом з д. 5/І 1786 такий приказ: „Тому що пастирського богослов'я можна поки що вчити тільки у лат. мові (sc. в генер. семинарії були Румуни, Хорвати, Українці, а в лат. генер. семинарії Вірмени і Поляки), надіятися можу, що ректорат семинарії і дирекція норм. шкіл при катехизаціях, при прочих душпастирських і гомілетичних вправах тим пильнійше будуть питомців V і VI курсу вправляти в їх рідній мові, бо тільки у той спосіб запобіжитья недостачі професора пасторальної, котрий би викладав членам ріжних народностей у їх рідній мові“¹⁾. А д. 27/7 вийшов другий цісарський декрет: „Досвід учить, що молодим священикам при їх вступі в душпастирство тяжко приходить висловлюватися в народній мові, особливо таким, що побіч шкільних підручників. поза тим ніяких книжок не читають у народній мові, хоча у латинській мові підчас шкільної науки дуже добрі виявляли успіхи і хотия у латинській мові спроможні дуже зручно диспутувати. Вони не в силі лат. богосл. термінів і систематично у школі набутого знання перекладати на народню мову і тому їх проповіді і катехизації є часто незрозумілі. Щоби питомці генер. семинарії набули вправу висловлюватися в народній мові зрозуміло, правильно і ясно про практичні предмети богословські, поручається семинарським настоятелям при репетиціях з більше практичних предметів: морального, пастирського і догматичного богослов'я послугуватися також часом народною мовою. Від шк. року 1786/7 почавши мають ректори предклатати їубернії з кінцем шк. року письменні вправи гомілетичні і катехитичні питомців, ними вироблені і виголошені, при кождім зазначити в примітці, кілька проповідий і катехизацій відбув і ноту з того, і так само ноту з катехитичних вправ у нормальній школі“²⁾. Отже ще роком перед заснованнем *studii rutheni* впровадив уряд в шкільний репертуар народню мову, але визначив їй поки що підрядне становище, як помічному середникови. Оба ті розпорядки відносились ще до *studium latinum*. А одначе був се уже крок наперед, бо признавано потребу народної мови при шкільній науці. Рівночасно рішила їубернія, що до конкурсних іспитів на парохів, які відбувались у консисторії, можна покликувати тільки такого професора пасторальної, що є свідомий словенської мови (*der slavoni-*

¹⁾ Арх. льв. дух. сем. 1786, Ѓуб. з д. 25/1 1786, ч. 1837.

²⁾ Арх. льв. дух. сем. 1787, Ѓуб. з д. 17/8 1787, ч. 20.944.

schen Sprache), коли конкурсе здають питомці дієц. семинарій¹⁾. У львівській генер. гр.-кат. семинарії в практиці виглядало примінення тих декретів так, що семинарицька управа і професори давали пояснення в книжній мові, а як те не помагало, в остаточній потребі користувалися народною мовою.

Спонука до видвиання „народної мови“ (*lingua patria*) виходила не завсігди з гори; від часу до часу і молодіж, найбільше в тій справі інтересований чинник, забирала голос, і з того боку віяв здоровий воздух. В I половині 1786 року внесли питомці з угорської України просьбу до цесаря, щоби їм дано біблію в українській мові (*in ruthenischer Sprache*). Придвірна комісія запитала ректора семинарії Щавницького. чи питомці одержать до читання „добре написані книжки, а особливо біблію в їх рідній мові“, а коли нема таких книг у семинарії, має він мерщій подати спис книжок у тій мові, які треба справити²⁾. Приказ придвірної комісії треба було сповнити. Меткий Щавницький знав, що Ставропігійська печатня і книгарня в занепаді, що самому з Росії спроваджувати з Почасва трудно, отже навязав переписку з придвірним віденським друкарем і банкиром, а разом пупілем Йосифа II, а своїм знайомим з побуту у Відни, von Kurzbeck ом в справі достави потрібних книжок для генер. семинарії. Курцбек повідомив Щавницького, що центральний уряд запитував його, чи має він охоту печатати або доставляти „іллірські біблії, твори св. Василя В., гомілетичні і иньші твори того рода“, і що рівночасно дозволено йому такі твори, котрих друк не виплативсяби йому, спроваджувати з Росії. Тому просив Щавницького, щоби передав йому спис потрібних книжок, а він їх з Росії дістане. Рівночасно вислав Щавницькому каталоґ книжок іллірських і східних свого накладу та друку³⁾. Чи Щавницькому вдалось спровадити ті біблії, не знаємо, в кождім разі ввводженіє придвірною комісією „рідної мови“ і просьби питомців о книжки в тій мові (а такі просьби доволі часто повторялися), утвердили її становище в школі і тим самим ломили упередженне до тої мови, як викладної опісля в *studium ruthenum*, а тим самим улекшували його ествованне. Так стояла справа у *studium latinum* з „рідною мовою“.

А тепер приглянемось, як наука „*linguae ruthenae, illyri-*

¹⁾ Арх. льв. унів. Первок. акти 1786. Proth. cons. ч. 46.

²⁾ Арх. дух. льв. сем. 1786. Губ. з д. 4/9, 23.261.

³⁾ Арх. дух. сем. 1786. Лист Курцбека до Щавницького з 19/12 1786.

сае, чи patriae“ виглядала в studium ruthenum. Тут кожний питомець мусів знати „linguam patriam“ в слові і письмі вже при вступі до studium ruthenum, бо ipso facto одним з вимогів основних прийняття кандидата було: „аби і писати і читати по українськи вмів“ („aby tak czytać iako у писаć po rusku umiał“)¹). Тут була та мова виклальною, а була, як тодішний смак і літературна традиція диктували, не чисто народною, а церковно-славянською, а в Лодия російською, але сильно підмішаною „простими вираженнями“, як о тім свідчать переклади Бавмайстра, Данненмаера і збережені писані виклади з тих часів. Одначе при устнім викладі мусіла з konieczności народня мова („прості вислови“) уживатись переважно, щоби слухачі зрозуміли і вивчились філософічних, чи богословських, деколи трудних понять. Побіч живої української мови, як помічної, при викладах книжною мовою ведених, послуговувалися рідко професори й польською мовою, але молодіж уважала се надужиттем. В р. -1803, отже в часі початку аґонії studii rutheni, Дудкевич велів на своїх годинах одному питомцеві відчитувати свої писані виклади, другі перекладали їх на польську мову, а він тільки справляв похибки. Студенти вважали сю подію покривдженням і подавали се при слідстві як одну з головних точок обвинення²). Якби те було якою полекшою для молодежи, вона мовчалаби. Тут маємо дальший доказ на те, що молодіж сама не домагалась польських викладів. Проти М. Гарасевича вніс жалобу в р. 1797 Сабатовський, що ексетезу і гомілетичні вправи відбуває в польській мові, а не в українській. Придвірна комісія і губернія приказали Гарасевичеві викладати ті предмети знову в українській мові³). В р. 1798 жалувався Сабатовський на Михайла Левицького, що ексетезу в заступстві Гарасевича викладав по польськи і жадав усунення його як найскорше від викладів⁴). З сього видно, що молодіж, вважаючи впровадження польської мови надужиттем, була противна польським викладам і жалувалась Сабатовському, бо колиб їй те було по нутру, і з полекшою, бувби Сабатовський, без сумніву, не виступав з жалобою. Адже ректорови залежало завсігди на тім, щоби ноти з предметів були добрі і щоби молодіж була вдоволена, бо тоді не одержував догани і упімнень від губернії за недостачу надзору дома над питомцями і над домашніми корепетиціями.

¹) Ставроп. Архів. Приходські акти XVIII. Консистерський розпорядок з д. 12/6 1787. ²) Арх. льв. унів. Первон. акти ч. інв. 713, 724, 734.

³) Арх. дух. сем. 1788. Прог. дійства, ч. 13, 168. Proth. Consess. 1798, ч. 315, 805. ⁴) Proth. Consess. 1798, ч. 73.

В р. 1803, не виступав, приміром Сабатовський проти Мохнацького Хризостома, як він почав викладати церковне право по польськи. Видно, що молодежи було з тим лекше й Сабатовський не видів причини до виступу проти Мохнацького.

Доси говорили ми про становище „рідної мови“ у школі, а тепер пригляньмося, як виглядала наука тої мови по 1787 році в *studium ruthenum* і *latinum* у тєнер. семинарії дома. Обязаний був її вести так, як попередними літами, другий віцекеректор. А що був він вельми зайнятий справами економічного заряду і карности та корепетиціями головних предметів, зійшла наука того предмету, як посестра співу і обрядів, на самих питомців, а саме дірієнтів хору. Стан тої науки в р. 1795 ілюструє нам наглядно просьба „пасторалістів“ до єпископа о доставу українських книжок. Слухачі послідного року богословя, що мають за 9 місяців вийти з семинарії, бажають видосконалитися в церковно-славянській мові (*in Lingua Sługica*), набути знанне і вправу в читанню церковних книг потрібних священникови. Одначе не мають ніяких до сего підручників, бо 1) в семинарії, окрім хоральних книг і то по одній на кождий хор, нема ніяких иньших українських книжок (*libri Ruthenici*), при котрих помочи моглиби вправлятися в читанню. 2) Самі вони є бідні і не мають за що їх собі купити. 3) Примір попередників поучив їх, як трудно вивчитись за $\frac{1}{2}$ року, або за рік у пресвітеріяльнім домі того, що забуто через більше літ ізза браку книжок. Отже просять о книжки, щоби навчитися читати, хоча моглиби чудним видатися, що хотять тоді вчитися штуки читання, коли мають учитися проповідання, катехизовання та иньших душпастирських практик. Якби не можна їм справити таких книг до проповідання і навчання народу, „*quales sunt Besidy Parochyalnua, Simia Słowa Bożaho*“, просять о справленне принайменьше молитвословів. Що правда, їх одержують звичайно що-йно в пресвітеріяльнім домі, але вони радіби уже завчасу в тім вправитися¹⁾.

Майже рік річно вносили питомці подібну просьбу до губернії, або єпископа (прим. у р. 1797), а що Ставропигійська книгарня книжок для них потрібних не мала, просили губернію о дозвіл на спровадженне їх з Почаєва. Ректорат усе підпирав їх просьбу і запевнював губернію, що бажані книжки не є нецензурні. І що-йно на таке запевненне дозволяла губернія на їх ввіз

¹⁾ Арх. льв. дух. сем. 1795.

через митовий уряд у Бродах. Так само було й в р. 1803 і 1805¹⁾.

Недостача підручників, легковаженне тої науки з боку семи-нарицьких настоятелів, яких обов'язком було вчити того предмету і зіпхнення її на самих питомців-дірігентів хору, було причиною лихого стану знання „linguae patriae, чи lectionis ruthenae“ в семінарії. А крім того бували випадки, що губернія приймала до семінарії на *studium latinum* і таких, що не вміли читати церковні книги, не то писати „в рідній мові“. Аж на жаданне перемиського єпископа Ангелловича видала губернія оповістку до всіх гімназистів і фільоссофів, що не прийме нікого з них до гр.-кат. семінарії, як що не буде знати „читати по українськи“ (*ruthenisch lesen*)²⁾. Дня 1/12 1797, ч. 32.021, поручила губернія ректорови Сабатовському, щоби питомці у святочні дні розмовляли між собою по українськи, а хтоби проти такого поручення виступив, мали його товариші донести про те ректорови, щоби його покарав. („*W dnie Rekreacyine niemieckim ięzykiem, w szkolne łaścińskim, a w święteczne Ruskim między sobą zarządzane diszkutowania, wykraczaiących w tej mierze każdy ma donieść*“)³⁾. Ще гірше представлялась справа у тім згляді зі стипендистами, т. є. питомцями, котрі діставали стипендію і жили поза семінарією. Тому на зажалення Ангелловича порішила придвірна комісія декретом з д. 24/1 1798 (губерніяльний з л. 16/2), що кандидати до стипендій мусять зложити іспит з української мови (*ex Lectioe ruthenica*)⁴⁾. В р. 1799 дала губернія таку раду ректорови, щоби стипендистам, котрі не вміють читати по українськи, відтягав місячно по 45 кр. з їх стипендій, а коли вивчаться, або поважно заберуться до вивчення, щоби цілу відтягнену квоту нараз звернув⁵⁾. Таку саму раду дала губернія ректорови і в р. 1800⁶⁾. Були се одначе тільки половинні середники і не доводили до ціли. Тому по смерті Скородинського Ангеллович, обіймивши управу львівської єпархії д. 16/5 1805, видав такий розпорядок: „Тому, що деякі питомці зовсім не вміють читати по українськи, поручається ректорови, щоби перед виходом зі семінарії перевів зі всіми точний іспит з читання українських книжок і щоби вписав ноту у списі укінчених питомців, що пе-

¹⁾ Ibidem, 1797. Губ. з д. 13/4 1797, ч. 9437; р. 1803. Прот. дійств. ч. 165; р. 1805. Губ. з д. 27/6 1805, ч. 3045.

²⁾ Proth. Consess. 1796, ч. 1057. ³⁾ Арх. дух. сем. льв. 1798.

⁴⁾ Ibid. Прот. дійств. 1798, ч. 40. ⁵⁾ Ibid. 1798, Губ. з д. 5/4 1799, ч. 9213. ⁶⁾ Ibid. 1800, Губ. з д. 4/4 1800, ч. 9540.

реходять до пресвітеріяльного дому. („nonnulli... Alumni lectionem Linguae Ruthenicae plane ignorant... ut ante exitum e Seminario cum omnibus strictum quoad Lectionem Librorum Ruthenicorum instituatur Examen et Classis in Tabella exeuntium ad Domum Presbyteralem adnotetur“). Заразом загрозив Ангеллович, що не допустить до свячень того, хто не буде вміти плавно читати по українськи¹⁾. І справді у списі укінчених богословів з р. 1805 находимо вже побіч ноти з німецької мови і ноту „ex lectione ruthenica або lingua illyrica“. Обовязок іспитовання з читання припав Голдаєвичеві віцекректорови, до котрого від р. 1788 таки й так належала наука того предмету. Іспит мусіли складати й питомці studii rutheni. Коли в р. 1807 установлено в семінарії сповідника, перейшов на нього й обовязок учити „linguam ruthenam“. Сповідник Захар Попель зараз таки зажадав від губернії дозволу на ввіз книжок із Почаєва²⁾. Провізоричний ректор Федір Фединкевич видав у р. 1807 д. 6/8 такий приказ до питомців: „Тому що до досконалости кожного священника належить, щоби у своїм обряді знав устав богослуження, точно і порядно читав, співав і богослуженне правив, поручається пасторалістам, щоби перед своїм відходом із семінарії зложили перед о. Сповідником, заки вийдуть з неї, іспит з читання, співу і уставу“³⁾. В р. 1809 приказав Ангеллович кректорови Федорови Мохнацькому безупинно наглядати, щоби кождий семінарист пильно прикладався до науки української мови і обрядів і щоби з них піврічний і кінцевий іспит складав, бо в противнім раз: не буде допущений до свячень⁴⁾.

V.

1. Будинок генер. семінарії і університету.

Опис будинку генер. семінарії повиненби подати її історик. Як я уже в кількох місцях зазначив, узгляднюю історію генер. семінарії о стільки, о скільки се потрібне для наглядного зображення studii rutheni. Генеральна семінарія була канвою, рамцями, в яких витворилося, жило і згасло studium ruthenum. Питомці studii rutheni жили в генер. семінарії і у ній учились. а стипендисти і екстерністи studii rutheni приходили до неї на релігійні вправи, побічні предмети і на виклади головних богословських предметів.

¹⁾ Арх. дух. сем. 1805. Прот. дійств. ч. 55. ²⁾ Ibidem, Прот. дійств. ч. 95 з р. 1807. ³⁾ Арх. дух. сем. 1807. ⁴⁾ Арх. дух. сем. 1809.

„На місці, де нині стоїть будинок дирекції пошти, був значний, опущений огород, лихо опарканений, а в нім стояли дімки, в яких перемешкувала служба семінарії, а в перших часах ествовання семінарії була тут приміщена також трупарня. За дімками виставали одноповерхові музеї, опісля тягнувся огород, призначений для ужитку питомців, а дальше церква з семінарією, поза якими був знов огородець, що притикав до палати Сапігів. Церква і частина семінарії лишилася по нинішній день від улиці Коперника. Церква в останніх часах гарно відновлена у внутрі, а з останків семінарії, які припирають до неї, знято залізні крати“. „Хто тямить цілий давний будинок, хто бачив сі темні та непривітні комнати, та в ріжних напрямках розкинені коридорі, сей хіба виносив вражінне, що се не будинок, з якого можна було винести здоровле і культуру, а радше інститут, у яким одно і друге можна було стратити“. Був се колишній монастир лат. черниць Домініканок, скасований Йосифом II і призначений для заснованої 1783 гр.-кат. іенер. семінарії¹⁾.

Перебудову монастиря на цілі семінарії перевів Шавницький в р. 1785²⁾, а деякі переміни ввів був на власну руку Сабатовський; ся обставина була головною причиною його суспензії та усунення з ректорату³⁾. Розуміється, що факт той відстрашував його наслідників від самої думки про якусь перебудову, чи розширення, а на всякі жалі в тій справі відповідала стереотипно губернія, що возьме під розвагу усі бажання при перебудові семінарії і відкладала її *ad calendas graecas*.

Про обем семінарицького будинку в часах ествовання *studii rutheni* можемо собі виробити погляд з проєкту предложеного до губернії від ректорату д. 6/7 1804, скільки треба буде топлива на р. 1804/5. Не вчислено тут мешкання реставратора, професорів і служби.

На партері під ч. 1 у маленькій комнаті містилася канцелярія. Питомці мешкали в отсих комнатах: ч. 2, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 18, 21 і 22. Дві малі комнатки під ч. 12 і 12¹/₂ призначені були на гостинну для приймаання гостей, загалом сторонніх людей, що відвідували питомців. Під ч. 16 і 17 були 2 великі рефектарі. Лічниця (інфірмар) містилася в 2 комнатах під ч. 19 і 20. Число 3 мала комнатка, призначена для сторожа, отоплю-

¹⁾ Др. К. Студинський: Львівська духовна Семінарія в часах М. Шашкевича. Збірник філ. секції т. 17 і 18. Львів, 1916, ст. I—II.

²⁾ Нац. Муз. 96. ³⁾ Ibid. 80, ч. 13.

вана одною печию разом з захристією. На I поверсі мешкали питомці в отсих комнатах: ч. 1, 2, 3, 4, 8, 9, 10, 14, 15, 16, 17, 18, 23, 24, 27. Чотири музеї містились під ч. 19, 20, 21, 22. Богословські виклади відбувались у 4 великих салях. Під ч. 25 були 2 комнати для префектів студій. Окрім того були ще мешкання віцеректорів мабуть під ч. 5, 6, 7.

Ректор займав мешканне зложене з 4 малих комнат опалюваних спільними печами з мешканнем дверника.

Економічний управитель займав мешканне зложене з 3 комнат на партері і з 4 комнатою на I поверсі. Для отоплення семінарицьких будинків предькладав ректор у 1798 році 417²/₄ сажнів, у 1804 р. 370, а губернія признала тільки 250¹).

Ще другий будинок вьажеться зі studium ruthenum, а саме будинок університету, а опісля лиця. Викладні салі для I і II року української філософії містились в університетськім будинку, звісні під назвою „ruthenische Schule“. Впрочім богослови studii rutheni ходили за часів професорської діяльности Андрія Ангелловича на університет, слухати його викладів з церковного права, а також викладів з історії природи і акушерії. Містився університет, а опісля лицей у потринітарськім будинку, котрий з виду і вигоди не далеко відбіг від мрачного опису семінарії. „Салі філософічні“, пише проф. Фінкель, „вузкі а довгі, ледви могли помістити часть учеників, записаних на виклади: проча часть проходжувалася по коридорах, або прислухувалася лекціям під відчиненими дверима. Удержанне карности і тиші в тій товпі ріжнородній, зложеної на половину зі світської, на половину з клириків, було дуже трудне“²). На I поверсі мешкали професори, на подвірю університету відбувались військові карні езекуції, льотерійні тягнення, а тоді збиралася жидівська голота і мійська чернь та мішалася з товпою поверх 1000 академиків і гімназистів“³). Та „українська школа“ (die ruthenische Schule) не була по нутру німецьким професорам. Вони обвинювали її слухачів о „неприличне поведенне“⁴). Консес. д. 1/10 1802 до ч. 1255 поручив філософічному виділови „оповістити українським студентам, щоби не мазали стін“⁵). В шкільнім році 1802/3 з днем 1/9 мав перестати ествувати I рік філософії. Не могли діждатися

¹) Арх. дух. сем. 1804. ²) Finkel: Op. cit. ст. 138.

³) Ibidem, ст. 280. Proth. Cons. 1812 ч. 157, 235. ⁴) Proth. Consess. 1798, ч. 301. 678 і 1299. ⁵) Proth. fac. fil. 1802, засіданне в д. 12/10 1802.

того професори Німці і домагались від ректора Саботовського, щоби переніс українську філософію до генер. семинарії. Одначе він відповідав, що нема в генер. семинарії для неї місця¹⁾. І таким чином перетривали виклади української філософії на університеті до 1/9 1804 р. І хоча уже не було українських викладів на університеті, ще удержувалась назва на 2 викладових саях *studii rutheni* між професорами Німцями: „*ruthenische Schule*“. Добивалися професори о ті салі на мешкання для себе. В р. 1805. просив професор історії Ценмарк (*Zehnmark*) через сенат губернію, щоби йому віддала на мешканне українську школу в університетськім будинку²⁾.

2. Бібліотека для питомців: а) *studii latini*;
б) *rutheni*.

Вже ректор Шавницький завів для питомців підручні бібліотеки. Складалися на них різні твори богословського і педагогічного змісту. Крім того була загальна бібліотека, з котрої саме передавано потрібні книжки до підручних бібліотек. Повстала вона з книжок скасованої колегії Театинів, з дублетів університетської бібліотеки і з купованих нарочно творів. Але бібліотеку Театинів віддано в р. 1786 контретації *de propaganda fide*³⁾. Приглянемося творам, які зложились на бібліотеку. Як помічні середники до вивчення німецької мови, катехитики, педагогіки і методики в нормальних школах служили: *Pitrof: Anleitung zur praktischen Gottesgelehrtheit*, 1785, Прага; *Gellerts: Moralische Schriften*, Leipzig; *Was sollen Normalschulen?*; *Was sollen Trivialschulen?*; *Das grosse Lesebuch I und II Theil*; *Lesebuch für Landschulen*; *Katechetische Betrachtungen*; *Kern des Methoden - Buchs*; *Katechismus*⁴⁾; *Volkslehrer Jahrgänge* від 1785, видавані в Норимбертії⁵⁾. З чисто богословських творів у латинській і грецькій мові окрім приписаних шкільних учебників були твори Отців східної і західної Церкви: Василя В., Григорія, Кирила Єрусалимського, Діонізія Ареопатита, Теофілякта, Єфрема Сирина, Прокопія Газайського, Івана Хривостома, Климентія Єрусалимського, Єроніма, були всі твори, а побіч них писання Проспера Аквітанського, збірка рішень вселенських і партику-

1) *Proth. Consess.* 1802, ч. 1189. 2) *Proth. Cons.* 1805, ч. 63.

3) *Арх. дух. льв. сем.* 1786, Губ. з д. 3/1 1786, ч. 95.

4) *Ibid.* 1785, Губ. з д. 19/12 1785, ч. 31.775.

5) *Ibid.* 1786, Губ. з д. 1/2 1786, ч. 4939.

лярних соборів, *Platinae: Vita Rom. Pontificum*; Вульгата в різних виданнях. Ректорат передплачував досить багато періодичних видавництв, політичних і літературних часописий німецьких: *Jenaische Literaturzeitung* від 1785 р.; *Jochers Gelehrten-Lexicon*; *Oberdeutsche Literaturzeitung*; *Salzburger Literaturzeitung*; *Gettingische Anzeigen*; *Gottaysche Anzeigen*; а з польських: *Pamiętnik Warszawski*, *Monitor*. Крім того були в бібліотечі такі німецькі твори: *Adelungs: Deutsch-orthographisches Wörterbuch*; *Anville: Atlas der alten Erdkunde*; *Campe: Allgemeine Revision des Schul- und Erziehungswezens*; *Omler: Pastoralklugheit*; *Niemayr: Prediger Bibliothek*; *Massillions: Reden*; *Kinderfreund: Sammlung der Gesetze*; *Schwerdling: Praktische Anwendung der Gesetze in rebus publicis ecclesiasticis*; *Handbuch der Gesetze unter Regierung Josephs*; *Linde: Sittenlehre Jesus des Sohns Syrach*; *Kampe: Moral*; *Spaldings: Bestimmung des Menschen*; *Schmidt Michael: Katechist nach seinen Eigenschaften u. Pflichten*¹⁾. В бібліотечі було багато творів грецьких і римських класиків. З польських творів можна було найти: *Ćwiczenia duchowne*; *Biblia Wuyka*; *Szkoła szczęśliwości*; а з українських тільки одну книжку: *Enchiridion de sacerdotio ruthenice* (о священстві). Тому що не було богословських творів у церковно-славянській мові, домагався Шавницький дня 23/5 1786 від губернії, щоби українські книжки у його списі подані, а перенесені зі скасованого монастиря у Скиті і в університетській бібліотечі не потрібні, передала губернія до семинарії, бо питомці мають вправлятися в обрядах²⁾. Губернія вправді поручила Шавницькому звернутися у тій справі до бібліотекаря Бретшнайдра, але сама казала зложити ті книги в головній касі краєвій. Там вони були ще в р. 1791, бо тоді на порученне губернії оцінював їх пригожість до богослужбеного ужитку і ціну Ангеллович³⁾. В р. 1786 просили угорські питомці о закупленне їм біблії в українській мові (*in ruthenischer Sprache*). Цісар Йосиф II поручив їм біблію справити⁴⁾. Так виглядала бібліотека *studii latini*.

Засновуючи *studium ruthenum*, поручила придвірна комісія Шавницькому уложити спис найліпших богословських творів, написаних в українській мові, до окремих підручних бібліотек для пи-

¹⁾ Арх. дух. сем. льв. 1786, Губ. з д. 1/2 1786, ч. 4939.

²⁾ Нац. Муз. 96. ³⁾ Арх. дух. сем. льв. 1791, Губ. з д. 27/1 1791, ч. 1741. ⁴⁾ *Ibid.* 1786, Губ. з д. 4/9 1786, ч. 23.261.

томців *studii rutheni*. На ті підручні бібліотеки мали зложитись перед усім дуплікати з університетської бібліотеки, або нарочно закуплені в тій цілі книжки ¹⁾. Дня 23/4 1786 приобіцяв Шавницький владити жаданий спис ²⁾, але мабуть тяжко йому се приходило, бо 28/6 1787 губернія писала до нього, що „обіцяного спису написаних в українській мові (*in ruthenischer Sprache*) книжок, котрі в кождім музею п'яти куревів мають бути виложені, як найскорше очікується“ ³⁾. По уступленню Шавницького перейшов той обовязок на його наслідника Ангелловича. Чи Ангеллович часу не мав, чи не було з чого уложити спис, бо Ставропігійська друкарня і книгарня находилися в занепаді, а з Почаєва було дуже тяжко спроваджувати, досить, що спершу на ті підручні бібліотеки *studii rutheni* складалися: Богословія нравоучительная львівського і почаївського видання, почаївські: Сѣмя Слова Божого, Бесѣды парохіяльнныя, дальше Біблія і молитвослови та печатані перерібки: Данненмаєра і Бавмайстра. Як лихо представлялись підручні бібліотеки *studii rutheni*, видно з просьби „пасторалістів“ у р. 1795, що „в семинарії окрім хоральних книг, по одній на кождий хор, нема ніяких иньших українських книжок, при котрих помочи могли би вправлятись у читанню“ ⁴⁾. І такий лихий стан підручних бібліотек *studii rutheni* тривав аж до скасування того інститута. Натомість могли питомці користати і користали з німецьких та польських книжок підручних бібліотек *studii latini*, бо з латинських книжок, як несвідомі тої мови, не могли користати. За те користали питомці *studii rutheni* з досить багатой бібліотеки при Ставропігійським братстві. Іван Горбачевський, парох Успенської церкви, визичував їм приміром такі твори, як: *Nauka dla nowych spowiedników*, *Obrona Religii Grecko-Ruskiej*, *Biblia Polska*, Києво-Печерський Патерик, *Przygody Doświadczuńskiego*, Біблія Руська, *Zabawy przyjemne t. III*, *Magazyn dziecinny, to iest rozmowy między mądrą ochmistrzynią a damami*, *Monitor*, Камень вѣры, а крім того шкільні учебники ⁵⁾. Мало дбав уряд про закупно творів до бібліотек *studii latini*, а ще менше, а радше нічого про підручні бібліотеки для *studium ruthenum*. Легковажне трактованне того *studium* з боку уряду, навіть в бібліотечних справах, наглядно впадало в очи. Ціла робота уряду полягала на тім, що від часу до часу дозволяв пи-

¹⁾ Ibid. 1787, Губ з д. 22/3 1787, ч. 6466. ²⁾ Ibid. 1787, Губ. з д. 2/5 1787, ч. 9229. ³⁾ Ibid. 1787, Губ. з д. 28/6 1787, ч. 15.192. ⁴⁾ Арх. дух. сем. льв. 1795. ⁵⁾ Ставроп. Архив. Прих. Акти XXIII і 69.

томцям спровадити за свої гроші деякі книжки з Почаєва, при чім ще ректор ручив, що ті книги є нешкідливі для цілоти Австрії! Нагляд і ведення бібліотеки належали до II віцеректора. Спершу займався тим Яків Левинський, по нім Теофан Голдаєвич до 1792, а від того року до примусової своєї резигнації в р. 1805 Федір Захаріяєвич, а по нім Іван Гарасєвич. Книжки куповано в університетського книгаря Пфафа, у приватних людей, пр. у Скородинського Миколи, Єроніма Стшелецького, Арсенія Радкевича, а книжки *in lingua patria* в Ставропігійській книгарні у Горбачевського, або спроваджувано за дозволом губернії з Почаєва, зглядно за посередництвом Василянина Голдаєвича перепачковувані Василянами до Галичини з Почаєва. Захаріяєвич вів бібліотеку дуже недбало. Він не дбав, щоби професори і питомці віддавали правильно вижичені з бібліотеки книжки, так що чимало книжок затрачувалось.

3. Вкорочення студій.

В першій році свого єствовання, у шк. р. 1787/8, придержувався український богословський Інститут, подібно як і латинський, научного пляну, заведеного придвірним декретом з 16/6 1785, котрий вкоротив чисто богословські студії з 5 на 4 літ. Після того пляну на I році учились питомці історії церкви з богословською енциклопедією, гебрійської мови і герменевтики Ст. Завіта; в II році учились: історії літератури богослова, грецької мови, герменевтики Нового Завіта, догматики I ч. з патрологією; в III році догматики ч. II з полемікою і морального богослова; в IV році пасторального богослова і церковного права, а в V році методики норм. шкіл і катехитики¹⁾. А що *studium ruthenum* у шк. році 1787/8 мало ще тільки I рік богослова, отже після сього пляну відбувалася лише наука історії церкви з богословською енциклопедією, гебрійської мови і герменевтики Ст. З. Між тим Ординаріяти всіх 3 обрядів у Галичині жалувалися на недостачу духовенства і як один із зарадчих середників подавали дальше вкорочення богословських студій²⁾. Губернія звернулася до ректора Ангеловича д. 22/3 1788 з таким візванням: „Тутешні ординаріяти подали як найуспішніший середник, щоби зарадити скрутному браку добрих душпастирів, вкорочення часу студій у генер. семінарії. Чи те предложення є порадне і можливе до переведення, дальше, в який спосіб далосьби воно найвідповідніше

¹⁾ Zschokke: Op. cit. ст. 301. ²⁾ Ibid. 302.

здійснити, вичікується скорого виявлення погляду ректора на ту справу“¹⁾). Ангеллович заявився також за вкороченням і подав свій проєкт. Дня 16/8 1788 р. вийшов придвірний декрет, котрий обмежив науку властивих богословських предметів на 3 роки, а весь час студій вкоротив з 5 літ на 4. Після того нового плану введеного зі шк. роком 1788/9 училися на I році богословя історії церкви з углядненнем історії церковної літератури і патрології та біблійної герменевтики з бібл. мовами; на II році догматики у злуці з полемікою і морального богословя; на III році пасторальної і церковного права, а на IV практичного душпастирства, педагогіки, катехитики і методики в норм. школах, історії природи у злуці з рільництвом²⁾). Введення нового плану в *studium ruthenum* не стрінудось з ніякими перепонами, бо в шк. році 1787/8 був щодійно I рік богословя. Одначе небавом вкорочено ще даяльше час богословських студій, на 3 роки, а саме від 1789/90 р. стягнуено предмети III і IV року разом. На *studium latinum* переведено се від шк. року 1791/2. Через те наука в *studium latinum* тривала 6 літ (3 філософії+3 теології), а в *studium ruthenum* 5 літ (2 філософії+3 теології). Вкорочення богословських студій з 4 до 3 літ перевела придвірна комісія в такий спосіб: „Історії природи мали питомці учитися вже на III році семинарії Педагогіки і катехитики не переноситься так, як історію природи до III року богословя, але полишається їх для IV, а питомці обовязані ходити з пресвітеріяльного дому у Львові на виклади схолястика Гофмана, а в Перемишлі на виклади апробованого до сього катехита при тамошній окружній школі“³⁾). А що консисторії не сповняли, як слід, того обовязку по інтенціям уряду, бо треба їм було скоро священиків, уряд привернув давній розклад научного плану і поширив в 1794/5 році богословські студії на 4 роки в обох інститутах: *lat.* і *ruth. studium*, причім переведено також инакше частинне розміщення предметів. На першій році богословя в *studium ruthenum* викладано історію церкви, грецьку і гебрійську мову та герменевтику Ст. і Н. Завіта; на II році ексезу св. Письма і церковне прилюдне право; на III догматику і церковне приватне право, а на IV пасторальне і моральне богослове. Такий план научних предметів задержався в *studium ruthenum* аж до його скасування. Відпо-

¹⁾ Арх. дух. сем. 1788, Губ. з д. 22/3 1788, ч. 6587. ²⁾ *Ibid.* 1788, Губ. з д. 5/9 1788, ч. 20.665 і Zschokke: *Op. cit.* ст. 302.

³⁾ Арх. дух. сем. 1790. Губ. з д. 5/8 1790, ч. 18.000.

відно до головних предметів називано слухачів I року: істориками („historycy łacińscy, historycy ruscy“), слухачів II року герментами, III року догматиками або каноністами, а IV року пасторалістами, а рідко моралістами¹).

Коли в р. 1795 єпископ Білянський жалувався на брак священників і противився продовженню богословських студій з 3 на 4 роки, звернулась губернія до ректора семинарії Ангелловича о пораді, як би запобігти бракови духовенства. На раду Ангелловича, щоби збільшити число стипендій, губернія не пристала, натомість згодилась на отсі його предлози: 1) щоби священників зі скасованих в наслідок кумуляції парохій розмішувати по опорожнених; 2) щоби прийняти уніятських священників, збігців з земель Польщі, зайнятих російським військом, о скільки зложать іспит у studium ruthenum з догматики, моральної, пасторальної та катехитики²). Натомість ані на збільшенне стипендій, ані на вкороченне богословських студій із 4 на 3 роки уряд вже рішучо не хотів згодитися.

4. Фреквенція studii rutheni.

Дуже тяжко тепер відтворити точний і повний образ фреквенції studii rutheni. Зі скупих семинарицьких жерел можна тільки з трудом добути число питомців і стипендистів: філософів і теологів, а прецінь окрім них ходила на studium ruthenum переважна майже часть слухачів, що жили поза семинарією, удержуючися своїм коштом (saeculares). Про тих других дізнаємося посередно із бруліонів статистичних табель, незбережених вповні, а предкладаних 2 рази до року ректором губернії. Але й те жерело подає за мале число слухачів. Від р. 1793 находимо число філософів studii rutheni в філософічній матрикулі, але вона була ведена дуже непорядно. Як доповненне до неї послужила мені іматрикуляційна книга від р. 1792, але вона також неповна і неправильно ведена. Натомість загинула, мабуть, у 1848 році, на великий жаль, матрикула богословів studii rutheni. Як помічне жерело служили мені дальше списи слухачів із нотами з научних предметів, предкладані професорами ректорови семинарії. Одначе професори подавали там тільки семинаристів і стипендистів, а рідко коли екстерністів (saeculares), так що їх списками треба було дуже обережно послуговатися.

¹) Арх. дух. сем. 1789—1809.

²) Арх. дух. сем. 1795 Губ. з д. 13/11 1795, ч. 30.024.

Для порівняння подаю також число Українців *studii latini* семинаристів і стипендістів та екстерністів, що своїм коштом удержувалися, о скільки удалось число їх добути. Для певности йду все скорше за меншим числом, як за більшим.

Шкільний рік 1787/8.:

Studium ruth.: Фільзофія: I р., 37, II р. 3; богослове: I р.: 4 = 44.

Studium lat.: Фільоз. I: 35; II: 6; III: 1; богосл.: I: 17; II: 15; III: 31; IV: 11; V: 26 = 142.

Узгляднюю при *studium latinum* тільки питомців з львівської і перемиської епархії, а поминаю з Фотарашської, Велико-Варадинської, Мукачівської і Крижовацької.

Шкільний рік 1788/9:

Studium ruth.: Фільзофія: I: 8 семинаристів + 23 світських; II: 40 семинаристів + 2 світські; богослове: I р. 3; II: 3; разом 77; з тих 25 утримувалось своїм коштом.

Studium lat.: Фільоз.: I: 36; II: 28; III: 2; богослове: I: 43; II: 5; III: 8; IV: 22 = 154.

Шкільний рік 1789/90:

Studium ruth.: Фільоз.: I: — семинаристів + 9 світських; II: 14 семин. + 13 світських; богослове: I: 39 семин. + 3 світські; II: 3; III: 3; разом 84; з тих самі удержувалися: 24. Скінчило богослове: 3; були се перші укінчені богослови *studii rutheni*. Рівночасно зі *studium latinum*: 26.

Studium lat.: Фільоз.: I: 36; II: 28; III: 2; богосл.: I: 10; II: 8; III: 21; IV: 8 — 111.

Шкільний рік 1790/1:

Studium ruth.: I піврік: фільоз.: I: 1 сем. + 24 світ.; II: 3 сем. + 6 світ.; богосл.: I: 20 сем. + 7 світ.; II: 39 сем. + 3 світ.; III: 4 сем. + 1 світ. — 108; з тих самі удержувалися: 41.

II піврік: Фільоз.: I: 2 сем. + 23 світ.; II: 3 сем. + 6 світ.; богосл.: I: 21 сем. + 8 світ.; II: 39 сем. + 3 світ.; III: 4 сем. + 1 світ. = 110; з тих самі удержувалися: 41.

Studium lat.: Фільоз.: I: 16; II: 28; III: 23; богосл.: I: 19 сем. + 2 світ.; II: 3; III: 5 сем. + 3 світ.; IV: 4 = 103; з них самі удержувались: 5.

Шкільний рік 1791/2:

Studium ruth.: Фільзофія: I 3 сем. + 27 світ.; II 2 сем. + 23 світ.; богосл.: I 4 семин. + 7 світ.; II 21 сем. + 5 світ.; III 39 сем. + 1 світ. = 138; з тих самі удержувалися: 63.

Studium lat.: Фільоз.: I. 8, II. 16; III. 25; богослове: I. 19; II. 22 сем. + 1 світ.; III. 4 сем. + 4 світ. = 99; з тих самі удержувалися: 5.

Шкільний рік 1792/3:

Studium ruth.: Фільзофія: I. 3 сем. + 27 світ.; II. 8 сем. + 7 світ.; богосл. I. 19 сем. + 7 світ.; II. 5 сем. + 5 світ.; III. 24 сем. + 5 світ. = 110; з тих самі удержувалися: 51.

Studium lat.: Фільзофія: I. 34 сем. + 1 світ.; II. 10; III. 15; богосл.: I. 21; II. 20 сем. + 1 світ.; III. 23 сем. + 4 світ. = 129; з тих самі удержувалися: 6.

Шкільний рік 1793/4:

Studium ruth.: Фільзофія: I. 3 сем. + 15 світ.; II. 8 сем. + 8 світ.; богосл.: I. 11 сем. + 4 світ.; II. 18 сем. + 8 світ.; III. 7 сем. + 3 світ. = 85; з тих самі удержувалися: 38.

Studium latinum: нема числа поданого.

Шкільний рік 1794/5:

Studium ruth.: Фільзофія: I. 1 сем. + 19 світ.; II. 11 сем. + 5 світ.; богосл.: I. 8 сем. + 8 світ.; II. 13 сем. + 4 світ.; III. 17 сем. + 2 світ.; IV. 5 сем. + 1 світ. = 94; з тих самі удержувалися: 39.

Studium lat.: Фільоз.: I. — II. 35; III. 22; богосл.: I. 13; II. 18 сем. + 1 світ.; III. 29; IV. 19 = 130; з тих сам удержувався 1.

Шкільний рік 1795/6:

Studium ruth.: Фільоз.: I. 4 сем. + 39 світ.; II. 3 семинаристи + 10 світ.; богосл. I. 7 сем. + 8 світ.; II. 11 семинаристів + 5 світ.; III. 13; IV. 17 сем. + 2 світ. = 106; з тих самі удержувалися: 64.

Studium lat.: Фільоз.: I. 35; II. 5; III. 31; богосл.: I. 29 сем. + 1 світ.; II. 13; III. 19 сем. + 1 світ.; IV. 20 семинаристів + 1 світ. = 155; з тих самі удержувалися: 3.

Шкільний рік 1796/7:

Studium ruth.: Фільоз.: I. — сем. + 28 світ.; II. 4 сем. + 12 світ.; богосл.: I. 3 сем. + 1 світ.; II. 7 сем. + 5 світ.;

III. 11 сем. + 5 світ.; IV. 13 сем. = 89; з тих самі удержувалися 51.

Studium lat.: Фільзов.: I. 4; II. 48; III. 5; богосл.: I. 37; II. 28; III. 13; IV. 17 = 152.

Шкільний рік 1797/8.

Studium ruth.: Фільзовофія: I. 1 сем. + 24 світ.; II. 9 сем. + 4 світ.; богосл.: I. 16 сем. + 2 світ.; II. 4 сем. + 1 світ.; III. 11 семин. + 1 світ.; IV. 16 сем. = 89; з тих самі удержувалися: 32.

Studium lat.: Фільзовофія: I. 62; II. 28; III. 42; богослове: I. 19; II. 39; III. 29; IV. 12 = 231.

Шкільний рік 1798/9:

Studium ruth.: Фільзовофія: I. 6 сем. + 12 світ.; II. 8 сем. + 4 світ.; богосл.: I. 13 семин. + 1 світ.; II. 16 семин. + 1 світ.; III. 5 сем. + 7 світ.; IV. 15 сем. + 2 світ. = 90; з тих самі удержувалися: 27.

Studium lat.: Фільзовоф.: I. — II. — III. 4; богослове: I. 64; II. 16; III. 39; IV. 29 = 142.

Шкільний рік 1799/1800:

Studium ruth.: I. піврік: Фільзов.: I. — сем. + 46 світ.; II. 8 сем. + 9 світ.; богосл.: I. 11 сем. + 1 світ.; II. 14; III. 16; IV. 9 сем. + 2 світ. = 116; з тих самі удержувалися: 58.

Studium ruth.: II. піврік: Фільзов.: I. — сем. + 28 світ.; II. 8 сем. + 7 світ.; богосл.: I. 11 сем. + 1 світ.; II. 12; III. 16; IV. 8 сем. + 3 світ. = 94; з тих самі удержувалися: 39.

Studium lat.: Фільзов.: I. 45; II. 76; III. 51; богосл.: I. 55 сем. + 2. світ.; II. 62 сем. + 5 світ.; III. 12 сем. + 1 світ.; IV. 38 сем. + 3 світ. = 339; з тих самі удержувалися: 11.

Шкільний рік 1800/1.

Studium ruth.: I. піврік: Фільзов.: I. — сем. + 40 світ.; II. 8 сем. + 13 світ.; богослове: I. 14 семин. + 1 світ.; II. 11 сем. + 1 світ.; III. 12; IV. 16 сем. + 6 світ. = 122; з тих самі удержувалися: 61.

Studium ruth.: II. піврік: Фільзов.: I. — сем. + 45 світ.; II. 10 сем. + 10 світ.; богосл.: I. 15; II. 12; III. 12; IV. 16 сем. + 6 світ. = 126; з тих самі удержувалися: 61.

Studium lat.: I. піврік: Фільзов.: I. 39; II. 56; III. 37; богосл.: I. 95; II. 58; III. 61; IV. 11 = 357.

Studium lat.: II. піврік: Фільоз.: I. 42; II. 55; III. 36; богосл.: I. 84; II. 58; III. 66; IV. 11 = 352.

Шкільний рік 1801/2:

Studium ruth.: Фільоз.: I. — сем. + 44 світ.; II. — сем. + 25 світ.; богослов.: I. 10 сем. + 9 світ.; II. 15 сем. + 10 світ.; III. 12 сем. + 1 світ.; IV. 12 сем. + 15 світ. = 153; з тих самі удержувалися: 104.

Studium lat.: Фільозоф: I. 11; II. 56; III. 38; богослове: I. 59; II. 91; III. 58; IV. 64 = 377.

Шкільний рік 1802/3:

Studium ruth.: Фільоз.: I. — сем. + 58 світ.; II. — сем. + 28 світ.; богосл.: I. — сем. + 23 світ.; II. 16 сем. + 3 світ.; III. 15 сем.; IV. 11 сем. + 7 світ. = 161; з тих самі удержувалися: 119.

Studium lat.: Фільоз.: I. — II. 20; III. 51; богослове: I. 41; II. 66; III. 77; IV. 49 = 304.

Шкільний рік 1803/4:

Studium ruth.: Фільоз.: II. — сем. + 36 світ.; богосл.: I. 1 сем. + 39 світ.; II. 5 сем. + 18 світ.; III. 16 сем. + 3 світ.; IV. 15 = 113; з тих самі удержувалися: 76.

Studium lat.: Фільоз.: — богосл.: I. 50 сем. + 12 світ.; II. 51 сем. + 8 світ.; III. 66; IV. 77 = 264; з тих самі удержувалися: 20.

Шкільний рік 1804/5:

Studium ruth.: Богослове: I. — сем. + 28 світ.; II. 1 сем. + 19 світ.; III. 5 сем. + 18 світ.; IV. 17 сем. + 13 світських = 101; з тих самі удержувалися: 50.

Studium lat.: Богослове; I. 24 сем. + 48 світ.; II. 50 семин. + 12 світ.; III. 51 семин. + 8 світ.; IV. 66 семин. + 1 світ. = 260; з тих самі удержувалися: 69.

Шкільний рік 1805/6:

Studium ruth.: Богослове: II. 3 сем. + 25 світ.; III. 7 сем. + 11 світ.; IV. 5 сем. + 18 світ. = 69; з тих самі удержувалися: 54

Zi studium latinum не найшов я числа.

Шкільний рік 1806/7:

Studium ruth.: Богослове: III. 5 сем. + 23 світ.; IV. 16 сем. + 1 світ. = 45; з тих самі удержувалися: 24.

Зі *studium latinum* не найшов я числа.

Шкільний рік 1807/8:

Studium ruth.: Богослове: III. 5 сем. + 18 світ.; IV. 16 сем. + 3 світ. = 42; з тих самі удержувалися: 21.

Studium lat.: Фільзовофія: I. 2; II. 9; богослове: I. 39 сем. + 29 світ.; II. 52 сем. + 5 світ.; III. 34 сем. + 5 світ. = 175; з тих самі удержувалися: 39.

Шкільний рік 1808/9:

Studium ruth.: IV. богослове: 5 + ? світських. Бракують жерела.

5. Час науки. Ферії і свята. Щоденні повторні лекції (*repetitiones, correpetitiones*). Тижневі і піврічні іспити.

Шкільний рік починався спершу на Йосифівськiм університеті д. 3/11. Професори внесли вже в I півроці шк. р. 1784/5 представлення до губернії і придвірної комісії о зміну того речинця в Галичині, а наводили мотиви, що гарячі місяці: липень і серпень проводять у душних салях викладних, а холодний вересень і жовтень не надаються на побут на селі, або в купелях. Йосиф II прихилився до їх просьби і дозволив починати шкільний рік у перших днях вересня, а кінчити з кінцем червня і так було до шк. року 1804/5¹⁾. Від того року шк. починано знову шкільний рік 3/11, а кінчено з кінцем серпня. На просьбу академічного сенату в р. 1808 дозволив знову цісар, щоби кінчити шк. рік 16/7, а починати 1/9²⁾. *Studium ruthenum* мусіло зовсім примінюватися до того порядку. Отже від шк. року 1787/8 до 1804/5 припадали в нім ферії на липень і серпень, а від 1804/5—1808/9 на вересень і жовтень. Поворот до давного способу настав уже по скасованню *studii rutheni*.

Спершу заборонив був Йосиф II виїздити питомцям на ферії. На його виразний приказ мали вони оставати в семинарії і повторяти знанне, набуте протягом шк. року. Тільки в дуже важних випадках дозволяла губернія поодиноким питомцям виїздити на ферії. Аж придвірний декрет з д. 26/5 1790 дозволяв на виїзд всім тим, що одержали добрі ноти з научних предметів і пово-

¹⁾ Proth. Cons. 1785, ч. 25; 1789, ч. 139; 1791, ч. 150; 1804, ч. 73.

²⁾ Proth. Cons. 1808, ч. 282.

дилися примірно¹⁾. Хто дістав третю класу з якого предмету, або провинився тяжше, за кару мусів остати підчас фєрїй у семинарії. Ректор Сабатовський іронічно в листі до Горбачевського писав, що підчас фєрїй у семинарії крім винуватців „був сам вибір до по-прави іспитів²⁾“.

У шкільні дні в *studium latinum* відбувалися виклади від 8 години рано до 10 або 11, а пополудни від 3—5. Тому, що переважна часть професорів займала рівночасно латинські катедри, на виклади *studii rutheni* призначувано години раньші, або пізнійші від латинських викладів. В номінаційних декретах професорів виразно зазначувала се придвірна комісія і губернія: „має викладати для слухачів *studii latini* в годинах на то призначених, а що до годин для слухачів *studii rutheni* має порозумітися з ректором і генер. семинарії³⁾“. Вже в тім розділі годин на вні виявлено неначе низшість того *studium* і трактовано його по ма-чушиному.

Придвірна комісія мусіла упорядувати також і справу свят гр. к. обряду. Свята того обряду обходжено тільки у гр. к. і генер. семинарії і в *studium ruthenum*, а на всіх других факультетах їх не узгляднювано. У гр. к. свята мали виклади тільки питомці латинського обряду. Через те повстало питання, що зробити з опущеними лекціями для гр. к. питомців, чи професори мають їм те окремо виложити, що опустили? Придвірна комісія, опираючися на звідомленню Ангелловича, Фінзігера, єпископа Білянського і губернії, ось як упорядувала згадану справу: „У великі свята гр. к. обряду питомці гр. к. семинарії є вільні від прилюдних викладів. Такими святами є: пополудне перед Різвдом і само Різдво, пополудне перед Богоявленнем і само Богоявлення, пополудне Великої Суботи, пополудня перед Усіченням голови св. Івана Хрестителя, перед Чесним Хрестом, перед Петром і Павлом. У всі прочі свята свого обряду мають вони рано і пополудни ходити до школи у звичайних годинах, а на Богослуженню будуть що йно по скінченій науці. Сповідь і Причастє не спиняють науки, бо висповідатися можуть питомці пополудни по викладах, а запричащатися рано перед викладами. Тому що на викладах не будуть вони в 6 пополуднях і в 3 цілих днях, не потребують професори їм окремо викладати, але префекти студій обовязані при щоденних повтореннях у годинах

¹⁾ Арх. дух. сем. 1788. Губ. з д. 1/9 1788, ч. 20.384. ²⁾ Ставр. Арх. Приходські акти XXIII. Лист Сабатовського до Горбачевського з д. 2/8 1804. ³⁾ Арх. дух. сем. 1787—1807.

визначених ректором переробити з ними те, що в школі викладано, а публичні професори мають при тижневих іспитах зайнятися опущеними партіями, подати потрібні пояснення і доповнення¹). В такий спосіб австрійський уряд понижував у школі грецький обряд, вивисшаючи, де можна лиш було, латинський!

Префекти студій відбували що дня під вечір репетиції зі своїми класами, при чім пояснювали, поширяли і справляли те, що вислухали питомці у школі, та перепитували їх. Ректор Щавницький завів також тижневі іспити в генер. семінарії²). Переводили їх у прияві ректора, чи віцеректора і префектів студій публичні професори котрі мали при тім нагоду виложені партії сконтролювати, справити, пояснити і доповнити. Перший піврічний іспит відбувався звичайно в січні, а кінцевий II іспит у червні і тоді науки не було. Відбувався сей іспит під проводом директора студій, а за часів концесу під проводом репрезентанта дотичного виділу. У *studium ruthenum*, при філософічних іспитах, заступав директора студій, а потім репрезентанта, котрі не знали української мови, ректор ген. семінарії Ангеллович, а по нім Сабатовський. За часів директоріату заступав ректор також директора богосл. студій, а за концесу Ангеллович і Гарасевич були репрезентантами і проводили іспитам в *studium latinum* і *ruthenum*. Предсідник іспиту означував точно час, чергу і розклад предметів: ученики приступали до іспиту в азбучнім порядку; хто не явився, тратив право здавання, хіба виправдався недугою і предложив свідоцтво від лікаря. Питаня мали бути так уложені, щоби дали ученикови нагоду до розвинення кількох понять, через що можнаби пізнати, чи він зрозумів і присвоїв собі предмет і щоби не відповідав одним словом. При класифікації узявднювано і ноти одержані підчас викладів, а ноти виражувано: *prima cum eminentia* (Ie), *prima* (I), *secunda* (II) і *tertia* (III), а як зовсім уст не отворив — *zephirum* (0)³). Коли ученик поправив ноту з III на II або I, додавано до поправленої ноти *per.* або *sup.*, т. є. *peretivit, supplevit*. Нинішне *minus* (—) виражувано: *accedit ad I* або II, або *vix I, II*. Ноти записувано в матрикулі і відпис з неї пересилано ректорови генер. семінарії, бо він два рази до року предкладав губернії спис усіх питомців із нотами з поодиноких предметів, з поведення і з увагами (*tabella individualis alumnum*) $1/4$ і $1/10$ кожного року. Крім того предкладав ректор що

¹) Арх. дух. сем. льв. 1789, губ. з д. 31/8 1789 ч. 30.658.

²) Нац. Муз. 96.

³) Finkel: Op. cit. 134; Арх. дух. сем. 1808.

року консисторії спис укінчених питомців і ноти зі всіх фільоз. і богосл. предметів за час цілих їх студій („*tabella exeuntium ad domum presbyteralem*“). З двійкою можна було ще перейти на висший рік, а по трійці мусів репетувати і то вільно було тільки один раз. Питомцям семінарії дозволяла губернія завсїгди поправити третю клясу і натискала на ректора і префектів студій, а той на професорів, аби всякими способами підганяли недбалих. чи тупих до науки, бо був брак духовенства і хиба у виїмкових випадках веліла усувати трійчаків з семінарії Тому, що питомці часто спізнялися до іспиту, заведено іспитову таксу 2 зр. за іспит у надзвичайнім речинці¹).

О скільки репрезентант консесу сам проводив і питав зі свого предмету, мав на свідка покликати собі другого професора²).

В р. 1798 повчила губернія ректора і енер. семінарії, що повторні іспити мають відбуватися в 14 деїнь по іспиті і один раз, а як на ферії виїде професор, має питати иньший професор³).

Стипендисти *studii rutheni* спізнялися стійно до іспиту, за що грозила їм губернія обкромнем стипендії, або й відібраннем, а коли се не помагало, рішила придвірна комісія д. 19/6 1800, що за надзвичайний іспит в разі спізнєня платиться 2 зр. іспитової такси³).

Научні пляни для богословських студій виразно постановляли, що кожний питомець має в приписанім часі вислухати викладів з кожного предмету научного і що йно тоді зложити іспит. Не зважаючи на се, дозволяла губернія і придвірна комісія доволі часто, щоби спосібніші питомці перескакували рік, о скільки зложать іспит з предметів висшого курсу, хоча не ходили на виклади з них, або тільки на деякі предмети. Мусів одначе завсїгди послїдувати на те дозвіл від уряду. Кермувався уряд при удїлюванню дозволу ошадністю, бо через те зискував грїш призначений до удержування того питомця через 1 рік. Навіть коли питомець зложив іспит без дозволу, веліла губернія його за те покарати арештом і повторити іспит, а свій дозвіл на скорший іспит мотивувала завсїгди тим, „що через коротший побут семінарїста в семінарії, виходить для релігійного фонду значна ошадність“⁴).

Нерідкі були случаї скоршого іспиту і в *studium ruthenum*, що спосібніші питомці за 1 рік здавали іспит з предметів призначених на 2 роки. Вправді в р. 1799 видала губернія приказ,

¹) Finkel: Op. cit. 134—5. ²) Арх. дух. сем. 1798. Губ. з д. 22/4 1798, ч. 11.167. ³) Ibid. 1800. Губ. з д. 11/7 1800, ч. 19.905. ⁴) Ibid. 1797. Губ. з д. 23/6 1797, ч. 15.177 і р. 1799.

що не вільно скорше здавати іспитів, але мимо того сама уділяла дозвіл від часу до часу¹). Одначе на предложенне вірменського єпископа і директора богословських студій Шимоновича, видала в р. 1805 придвірна комісія рішучий вже указ, що не вільно скорше здавати іспитів, щоби собі вкоротити студії, але можна їх здавати завсїгди тільки в пору, пляном визначену²).

6. Цензор, педель, дуктор (директор) хору, паламар, заступник префекта.

Такі були почесні уряди помічні в управі семинарії доступні для питомців *studii latini i rutheni*. Дірієнт хору, паламар і заступник префекта бували звичайно платні, два перші уряди були чисто почесні.

Над кожною „станцією“, або т. зв. „числом“ мав нагляд питомець званий „цензором“. Він мав дбати, щоби підчинені йому питомці удержували харність і лад у комнаті; про всяку провину мав він доносити префектови, віцеректорови, або ректорови. Над цілою клясою одною, чи курсом, мав нагляд педель (*biddellus*). Його обовязком було глядіти, щоби йому підчинена кляса відповідно поводитася у музею (салі для науки) підчас викладів і проходів та богослуженне. Він мав доносити про абсенції питомців, про їх промахи семинарицькій управі.

Про дірієнтів хору та їх заступників, про їх обовязки і винагороду говорю в розділі про науку співу і обрядів.

Паламарем при тенер. гр. к. семинарії заіменувала вже зразу придвірна комісія пенсіонованого експавлина-братчика М. Газдовича. Шавницький і Ангеллович противилися тому і завважували, що він, як латинник, не знає гр. кат. обряду і що паламарську роботу можуть легко робити 2 питомці за малою винагородою, а коли се неможливо, то щоби призначено братчика Василянина. Але придвірна комісія стояла таки при своїм. На її думку міг братчик-латинник підучитися легко гр. к. обряду, а питомців паламарська робота відривалаби від науки. Настановленне братчика Василянина булоби получене із великими видатками³). Ще й підвисшила придвірна комісія платню Газдовичеви, а за те попри паламарство він мав латати питомцям одєжу⁴). В р. 1792 пійшов Газдович на емеритуру. Губернія розписала конкурс на опорожену

¹) Арх. дух. сем. 1799. Губ. з д. 3/5 1799, ч. 12.014. ²) Ibid. 1805.

³) Ibid. 1787. Губ. з д. 18/7 1787, ч. 16.968 і 7/8 1787, ч. 18.643.

⁴) Ibid. 1788. Губ. з д. 11/5 1788, ч. 10.749.

посаду паламаря для генер. семинарії для неприміщених нікуди братчиків зі скасованих монастирів. Але латинські консисторії відповіли, що нема в них такого кандидата. Що йно тоді прихилилася губернія і придвірна комісія до внесення Ангеловича, щоби службу паламарську поручити двом питомцям, „котрі добре й легко учаться“, за 8 злр. річно для кожного¹). По уступленю Газдовича д. 24/9 1792 обняли його функції пит. Менцінський і Фединкевич. За час від 24/9 1792 до 8/8 1793 дістали вони по 7 злр. Від д. 24/9 1792 сповнювали вже завсігди питомці службу паламарів, званих пізнійше „лойниками“, бо з лосєвими свічками мали до діла. Не зважаючи на се, губернія таки розписувала конкурс на посаду паламаря, але ніхто не зголошувався і та служба остала при питомцях²).

Про заступників префектів, вибраних з поміж питомців, говорю в розділі про ректорат.

7. Провини і кари.

Від р. 1783, т. є. від засновання генер. семинарії і віддання її під безпосередну керму губернії аж до р. 1807, а властиво 1809 без ушину жалувалися єпископи на лихий стан моралі серед семинарицької молодежи, на велике число прогріхів і то нераз грубших, на лиху карність у семинарії, а то й потуранне лиху з боку губернії. Не жалувалися вони на ректора й семинарицьку управу, бо ті мали руки звязані головно тим, що губернія приймала сама питомців, диктувала кари, виключала з семинарії і давала вказівки, як удержувати карність. У кожній найменшій подробиці мусів ректор звертатися до губернії. Урядови розходилося о те, щоби зарадити як найскорше бракови духовенства і спинити масове фабрикованне єпископами непросвіченого, на його думку, клиру. Тому губернія приймала до семинарії часто одиниці зовсім непригожі до духовного звання і просто толерувала їх прогріхи, щоби тільки скорше довести їх до свячень, а коли й виключила кого з семинарії, небавом з поворотом приймала, бо жалувала коштів, виданих уже на виновника. За ректорату Шавницького карність була, бо з ним мусіла числитися губернія; збільшувалося число пороків від 1787, т. є. від II ректорства Ангеловича, а чим ближше до року 1800, зменьшувалося, бо жалоби єпископів спонукували губернію до острійших кар. В архіві духовної семинарії у Львові зберігся

¹) Арх. дух. сем. 1792. Губ. з д. 21/9 1792, ч. 27.709.

²) Під. 1795. Губ. з д. 28/10 1795, ч. 28.644.

доволі багатий матеріал про провини питомців і про карі. У тім згляді вже не було ріжниці межі питомцями *studii latini a rutheni*. Перейдемо провини і карі.

Були спорадичні случаи полових ексцесів: нічні прогульки по публичних домах і заражування¹⁾ й сходи́ни з проститутками в поєзуїтськiм огороді²⁾, відвиджування підозрілих жінок по місті під позором ходу до лікаря чи консисторії, або до іспитів. Губернія була так ошадна, що довгі роки не хотіла дозволити і дати гроші на на́праву муру довкола семинарії. Через діру в розваленим мурі могли питомці спокійно виходити ночью на місто. Губернія радила наглядати ректорови перед спаннем усіх, а охочих до гулянок перенести на поверх, „бо вони вікном вилазять і через діру в мурі можуть свобідно виходити“³⁾. Дуже вкорі́неним пороком було пиянство. Пили питомці горівку, мід і пиво дома по „станціях“, а приносили собі напитки сами, або просили о те знайомих. Пили і по шинках у місті, а підхмелившись, знимали бучі, або допускались иньших скандалів на згіршення і глум публики. Як безборонний був ректор ізза поблажливости губернії, найлі́пше зілюструє нам отся подія: „О. Гумецький давнійше вже за пиянство записуваний і упоминаний, за свій тяжкий проступок, що оноді на сором і огиду цілої семинарії, а на згіршення і погорду світських лю́ддей, а навіть простих селян, упивши́ся десь, у мійській церкві (Волоській) підчас загального богослуження з жі́нками зачинав неприличні розмови і залиця́ння, рівнож за другий проступок неменьшої ваги, що вчера замість брати участь у процесії та молитві... кудись сам волочився і сам до дому вернув, заслужив отже з огляду на час, місце і згіршення, щоби його як зовсім неспосібного до духовного звання усунено від священь і як очевидного пяницю та гульві́су в той мент з семинарії видалено. В надії одначе, що може його час теперішної покути приведе до отрясення з того налогу і до поважої поправи, назначу́ся йому ось яка прилюдна кара, щоби цілий день нинішний був замкнений в арешті о шматку хлі́ба і склянці води з тою осторогою, що за найблизшим запоєм буде видалений із семинарії“⁴⁾. Карачевський грозив у р. 1789 прачці, що, як не принесе йому горівки, зворохобить проти неї цілу семинарію⁵⁾. В р. 1798 веліла губернія ректорови, упі́мнути питомців тен. семинарії. щоби позбудили́ порока пиянства під загрозою виключення⁶⁾. Упі́мнення

¹⁾ Арх. дух. сем. льв. 1788. Губ. з д. 2/10 1788, ч. 22.614. ²⁾ Ibid. 1797. ³⁾ Арх. дух. сем. льв. 1788 Губ. з д. 2/10 1788, ч. 22.614. ⁴⁾ Ibid. 1795. ⁵⁾ Ibid. 1789. ⁶⁾ Ibid. 1798. Губ. з д. 19/5 1798, ч. 16.041. Губ. з д. 18/1 1799, ч. 1.424. Арх. дух. сем. 1799.

губернії було звернене до цілої семінарії. Загал питомців studii latini і rutheni почувся тим обиджений і покривджений; питомці внесли рекурс через губернію до придвірної комісії, що через провину кількох питомців губернія кинула п'ятно на цілу семінарію і просили о сатисфакцію. Губернія не пересилала їх рекурсу до Відня, а сама спростувала свій розпорядок з д. 19/6 1798 ч. 16.041, що догана за пиянство відносилася тільки до Івана Марфієвича і Михайла Дуніковського з IV року, Никколи Доброводзького, Андрія Головацького і Якова Ляторовського з III року, Івана Коріневича і Остапа Сенютовича з II року. Свідчить ся подія про те, що прогріх пиянства не був загальний, що налогови тому віддавалися лиш одиниці, а загал питомців осуджував їх і гіршився їх промахами. Одначе як послідовною була губернія, показує нам отсей факт. Зараз коло семінарії був шинок, куди заходили питомці. Шавницький, а опісля Ангеллович наставляли на усуненне його. Але сей шинок був у державнім будинку і губернія не хотіла зречися доходу з чиншу. Отже замість усунути шинок, приказувала ректорови, щоби пильнував і здержував питомців від заходження до него¹⁾. Фактів пиянства меньше або більше ярких було досить за губерніяльного режіму над генер. семінарією.

Дуже рідким прогріхом була крадіж, але й та лучалася. В р. 1799 прогрішився в ній Яків Томицький. Ректор Сабатовський вдумав кару для него і післав звідомленне до губернії о потвердження. Звідти одначе наспіла відмовна відповідь. Губернія не могла згодитися на те, „щоби він у музею в прияві всіх питомців 1 годину клячів і держав у руді вкрадену річ, бо таке прилюдне зогидженне радше проявилоби лихий вплив на питомців, впрочім крадіж і так булаби йому перепною до свячень“. Замість того веліла губернія виключити його з семінарії²⁾. Від підозріння о тяжку провину, пр. о крадіж міг питомець увільнитися присягою. В р. 1798 присяг у прияві віцедиректора Т. Голдаєвича питомець Григорій Карпинський, що не крав грошей³⁾...

Рідкі були случаї чинної зневаги. В р. 1789 два питомці Ванкевич і Ганкевич побилися о панну, дочку економічного управителя семінарії Зінтера⁴⁾.

В р. 1803 допустилися питомці Поручник і Прислопський дуже грубого жарту зі світським студентом, що завинив був Поручникови 80 зл. поль. і не віддавав їх. Вони запросили його

¹⁾ Арх. дух. сем. 1788. Губ. з д. 23/9 1788, ч. 21.856. ²⁾ Ibid. 1799. Губ. з д. 30/12 1799, ч. 351/1.800. ³⁾ Ibid. 1798. ⁴⁾ Ibid. 1789.

до інфірмаря, там здерли при помочи слуг з него одежу і без капелюха, майже голого випустили на волю¹⁾.

В р. 1789 доносив анонім, що питомці перебраються в світські плащі і ходять по шинках²⁾. В р. 1798 пригадала губернія, що одяг питомців має бути приписаний і що не вільно в нім робити ніяких перемін. Саботовський скористав з того, бо від себе додав докір, „що по станціях зачинають множитися напитки і що приймається у них чужі особи в супереч уставови семинарії та придвірній забороні“. Чужих можна приймати тільки у гостинній комнаті³⁾. В р. 1801 питомець Іван Сточкевич, той сам, що мав організувати театральні вистави в іенер. семинарії, їздив підчас ферій по священниках, перебраний як актор⁴⁾. В р. 1807 консисторія забороняла остро питомцям перебиратися у світські плащі і навідуватися до шинків⁵⁾. Так само і в р. 1808 пригадувала вона, що не вільно питомцям у чамарках і світських плащах відвувати „шинкові і нечесні доми“ (szynkowe u nieuczciwe domy odwiedzać⁶⁾).

Суворо було заборонене курення, про що читаємо: „Курення тютюну придвірним декретом виразно забороненого і непристойного духовному званню, не буде терпітися ані на рекреації, ані в семинарії⁷⁾).

Рівнож заборонена була суворо гра в карти: „Гру в карти о гроші, або які значки, рішучо заборонюється; отже обовязком цензорів було під власною відвічальністю про те донести⁸⁾).

Частійше провинювалися питомці словними обидами: лайкою і вуличними словами, при чім шляхтичі згорда гляділи і прозивали синів мужицьких або нешляхтичів. Ось якими словами частував шляхтич Душинський нешляхтича Долинського: „Хомуте! Минулого року ти за плугом ходив, а тепер уже великим паном став!“ „Дурню! На капусті тебе батько-виховав!“ „Знаєш, що я шляхтич з діда і прадіда, а ти що, свинарю?“ „Пізнай, Грицю, що то не з братом говориш!“ „Не ціпом печатаюся, як ти, дурню!“ Грубші епітети пропускаємо. В тім самім році жалувався реставратор семинарії Славіковський, що Хризостом Мохнацький обкинув його дуже кріпкими і непристойними словами („valde duris et inurbanis verbis“⁹⁾).

1) Арх. дух. сем. 1803. 2) Ibid. 1789. 3) Ibid. 1797. Губ. в д. 1/12 1797, ч. 32.021. 4) Ibid. 1801. А. Добрянський: Історія єпископів, Львів, 1893, ст. 72. 5) Ibid. 1807. Консисторія в д. 26/12 1807, ч. 1.680. 6) Ibid. Прот. дійства ч. 5. 7) Ibid. 1798. 8) Ibid. 1798. 9) Ibid. 1798. Прот. дійств. ч. 61 в д. 3/3.

В р. 1797 закидував ректор Сабатовський питомцям, що старші не шанують своєї поваги і пристають з молодшими, ведуть з ними „дитинячі розмови пусті і згіршаючі, а молодші не виявляють поважання старшим“. „По станціях і коридорах непристойні крики і упідляюче свистання на пальцях“. „Ужитте трунків часте і наджитте“. ¹⁾

Лучались абсенції від шкільної науки, пр. в р. 1802 д. 13/10 Алексевич не йшов на виклади, „а грав і свистав на фльотро-версі“. ²⁾ Стрічаємо самовільний виїзд на ферії, непослух для цензора, педеля, директора хору, префекта, віцеректора або ректора, несповнюванне релігійних практик, доганне поведення в школі, лінивство і неуцтво, втечу підчас проходу, фалшованне підпису професорів на свідоцтвах, наслідуванне товаришів, наставників, або професорів семинарії.

Бувало й артонавство, себто погоня за великим віном. Поки губернія рішала, терпіла промахи питомців у тім згляді, з хвилику, як керма семинарії перейшла до рук митрополита і консисторії, настали для артонавтів тяжкі часи. В архіві дух. семинарії під роком 1808 маємо доказ, як тяжко відпокутував Федір Білецький. сотрудник з Карлова свій промах. Підчас ферій 1806 року виїхав він, скінчивши III. рік богословя, до Надвірної і з дочкою тамошнього сотрудника заручився. На тій основі перебував у Карабановича, „його воза, коний і футра уживав, а скінчивши студії, зірвав з його дочкою та з иньшою оженився.“ На жалобу Карабановича суспендувала його консисторія „ab officio Ordinum S. S.“ і вівзала на суд до Львова. Судиею (iudex surrogatus) був крилош. Михайло Левицький, родом з Ланчина, коли не свояк, то принайменше знакомий Карабановича. Левицький видав острій засуд на „артонавта“. В засуді описано на початку саму провину, опісля зазначено, що він провинився проти священничої чести, проти заборони заручин або женитьби. перед укінченням студій, проти припису, „що підчас ферій мав він відсвіжити душу й тіло, а не заручуватися на шкоду других“. З тим засудом мав Білецький явитися в семинарії. Ректор дістав рівночасно приказ скликати всіх питомців і відчитати їм той засуд для відстрашаючого приміру. Дальше мав ректор відчитати їм ще такий приказ консисторії: „Дійшло до відома, що питомці ще перед укінченням студій в часі ферій, в цілі заклчення подружя, займаються подібними обманствами на опоганення духовного звання і на шкоду других, особливо сиріт, що

¹⁾ Ibid. 1797. ²⁾ Ibid. 1802.

питомці ходять у непристойній духовному станови одежі, що по ярмарках і подібних численніших віздах людей всякого стану і заняття непристойно волочатся“, тому рішила консисторія, що кожний питомець, перед виїздом на ферії має подати ректорови місце, куди їде, циркул і деканат, а вертаючи має привезти від декана посвідку, що морально поводився. Коли приїде без посвідки, то стрінеся з острою доганою, „а коли дістане лиху ноту з поведення, належить його видалити з семинарії“. Зі Львова мусів ще Білецький поїхати до декана в Снятині і відбути там 8-денні реколекції і що йно тоді зняла консисторія з него суспензію.¹⁾

Про ворожнечу питомців і боротьбу з реставраторами згадаю в уступі про харч у семинарії.

Загалом беручи, процент прогріхів не був так страшний, як те змалювали єпископи у своїх жалобах до губернії і придвірної комісії. Коли возьмемо пересічне число питомців на 250., прираних без розбору, то справа не представляєсь так зле. Одна лиш провина, а саме пиянство було справді сильно вкорінене, натомість полові ексцеси спорадично появлялись у перших літах єствования семинарії, як принімано старших віком питомців, а із браку духовенства толеровано всякі промахи. Навіть сам факт, що єпископи так дуже остро виступали і в чорних красках малювали моральний занепад семинарії, свідчить додатно і про тодішню суспільність і про стан семинарії, коли так гіршились тими всякими прогріхами одиниць. Особисті викази семинаристів свідчать рівнож, що не було так зле зі семинарією. Дуже малий, майже зникаючий процент питомців одержував лиху ноту з поведення. З виїмкою спорадичних більших прогріхів, карність і моральна ровень в українській генер. семинарії удержувалась добре.—Дрібні промахи, як всякого рода дїтвацтва завсїгди були й будуть, поки будуть єствувати школи: в них виладовувала буйна молодість, замкнена в мурах, надмір життєвої енергії. Що взагалі не було зле із українською генер. семинарією, маємо єще иньший доказ: Всі ті прогріхи, навіть більші бліднуть, коли порівнаємо їх зі сучасним станом латинської генер. семинарії у Відні з р. 1789, котра була під боком і безпосереднім впливом придвірної комісії і Йосифа II. Вистане прочитати хочайби звідомленне віденського ректора Льоренца про поведенне II. року богословів у р. 1789.²⁾

Тепер приглянемося карам, яких уживала чи сама управа семинарії з власної спонуки, чи з приказу губернії, або придвірної комісії.

¹⁾ Арх. дух. сем. льв. 1808. Консисторія з д. 28/5, 1808, ч. 946.

²⁾ Zschokke: Op. cit. ст. 421—4.

Коли ходило о провини довершені в школі, виринав часом між ректором семинарії а академічним сенатом або консессом компетенційний спір, хто має карати винуватих. Губернія поучувала кілька разів рект. Сабатовського, що за провини довершені у школі карати має університет. Аж у р. 1798 поручив консесу, на приказ губернії професорам, „щоби питомців, які провинилися, подавати до покарання просто ректорови“.¹⁾

Найтяжшою карою було виключенне із семинарії і зворот коштів удержання, а часом і рівночасне відданне до війська. Так жалувався на примусову військову службу Федір Ясінський в просьбі о прийнятті до семинарії д. 12/2 1804: „Підписаний одержав у р. 1788 стипендію, але не міг через хоробу зложити іспитів з філософії і втратив її. Між тим вийшов указ з губернії, брати до війська тих, що втратили стипендію і таким чином він також підпав під згаданий указ. Не зважаючи на хоробу, пірвано його до війська і він мусів через 2 роки служити вітчизні. Визволившись з тої неволі, повернув до родинного місця і забрався знову до науки“²⁾. Мабуть, немало горя завдала Ясінському військова служба, коли нельояльно висказався про „службу вітчизні“, прирівнюючи її до неволі. Поки був брак духовенства, примінювала губернія дуже рідко ту кару. Ставала вона частійшою в міру зросту числа кандидатів до семинарії і в міру того меншало і число провин. Коли семинарія перейшла під управу консисторії, скористав з того Ангеллович і геть вичистив її від усяких невідповідних питомців.³⁾

Дальшою тяжкою карою було „записанне на копературу“. У списі укінчених питомців дописував ректор у примітці, що дотичний питомець ізза таких а таких провин записаний на копературу. Значило то, що винуватець не міг ніколи діпняти парохії і ціле житте мусів бути сотрудником. Примінювано сю кару тільки за найтяжші провини. І коли він опісля навіть по кільканайцяти літах просив о парохію, відмовляла йому консисторія і ще часом подавала те до відома питомців у генер. семинарії, аби їх відстрашити від тяжших промахів. Меншою карою, але ще тяжкою був 24 або 12 годинний арешт (карцер) о хлібі і воді, проведений на побожних роздумуваннях і читанню моралізуючих творів. Начинався арешт по ранній молитві від 7. години рано і тревав до 9. вечером. Губернія радила і приказувала доволі часто уживати тої кари. До менших кар належав піст („sarentia“). Винovníк мав

¹⁾ Арх. дух. сем. 1798. Губ. з д. 7/12 1798. ч. 34.945. ²⁾ Арх. дух. сем. 1804. ³⁾ Ibidem 1809. Консисторія 1809, ч. 105, 162. 179. Тоді прогнав Ангеллович за пиянство, непослух і галабурди по місті 12 питомців

здержатись від обіду, або цілої вечері, від 1 або 2 страв, при чім мусів сидіти разом зі всіми при столі і инколи ще голосно відчитати відповідне місце зі св. Письма. Часто уживано, як кари, клячання в музею при всіх або у церкві підчас богослуження. За кару завдавано також молитви. Найлекшою карою було упімнення, перепросини обидженого настоятеля. чи товариша прилюдне або одинцем. Як дозволила губернія на виїзд питомцям підчас ферій у р. 1790, від тоді одною з тяжших кар була заборона виїзду і побут у семинарії. ¹⁾ Угорських питомців віддавано спершу підчас ферій на реколекції до Василян, або до каґоніка і пароха Ставропігії, Івана Горбачевського, при чім губернія радила поводитися з виновниками по батьківськи. Треба признати, що губернія придумувала нераз ориґінальні кари. В р. 1791 дала вона таку вказівку ректорові: „тим, що дістали з деяких предметів III клясу, аби їх на будуче не треба було усувати, не давати так довго печені, кілька разів єї подаєсь, доки не одержать I або принайменьше II кляси“ ²⁾. Стипендистам, що не вчилися співу і обрядів, та читання церковних книг, відтягано по 45 кр. місячно зі стипендії, а як вивчилися, або принайменьше поважно забиралися до вивчення, нараз звертано цілу затриману квоту. Карою і то доволі тяжкою, було також скинення з почесного уряду цензора, педеля, директора хору, або заступника префекта студій. Коли хтось запізнився з початком шк. року до семинарії або під повором хороби якийсь час перебув у Львові у знайомих, радила губернія якийсь час не приймати його до семинарії, аби набілдися. Стипендиста карано за тяжку провину відібраннем стипендії. За спізнення до іспиту, наложила придвірна комісія д. 19/6 1800, ч. 1316, іспитову таксу 2 злр. ³⁾. Як що питомець, котрий одержав III клясу і мав підчас ферій остати в семинарії, виїхав сам без дозволу, диктувала губернія таку кару: „щоби доти не був прийнятий до семинарії, доки не поправить III кляси на I, на що через ферії в семинарії повинен був приготувитися.“ ⁴⁾

Тілесної кари в генер. семинарії не було і о стільки висше стояла виховна система тут, чим у дієц. семинарії, де тої кари уживано.

¹⁾ Ставроп. архів: прик. акти XXIII. Лист Сабатовського до Горбачевського з д. 2/8 1804, де він каже, що підчас ферій у семинарії крім винуватців „був сам вибір до поправн іспитів“. ²⁾ Арх. дух. сем. 1791. Губ. з д. 19/10 1791, ч. 24.332. ³⁾ Ibidem 1800. Губ. з д. 11/7 1800, ч. 19.925. ⁴⁾ Ibid. 1797. Губ. з д. 26/7 1797, ч. 19.055.

Як з одної сторони широкий і різнородний був репертуар кар, так з другої сторони дуже скупий був репертуар нагород. За примірне поведіння діставав питомець лише ноту з поведіння: „взірцевий“ (exemplaris), ставав у найліпшій разі цензором і педелем, і скорше діставав дозвіл на виїзд на ферії.

8. Відносини питомців studii latini до питомців studii rutheni.

На основі придвірного декрету з д. 9/3 1787 мали питомці studii ruth. ті самі права і обов'язки в семінарії, що й питомці studii lat.; питомці studii ruth. мали діставати удержання з релігійного фонду і мали оставати під тими самими настоятелями.¹⁾ Отже в семінарії стояли вони на рівні з питомцями studii latini. А одначе годі життя закувати в рамці параграфів. З виїмкою музеїв (де училися) і то не завжди, мусіли одні і другі з собою стикатися навіть на шкільній лавці, бо пасторальної, катехитики, педагогіки, обрядів, співу, читання на церковних книгах і німецької мови вчилися разом. Спільне пожитте приневолювало їх зживатися. І вже зразу гляділи питомці studii latini на питомців studii rutheni з гори, немов на щось низшого від себе, горді на те, що покинули гімназію і що вчать у латинській мові. Своєю виспівіть давали вони відчуті товаришам studii rutheni, як се звичайно буває між молодежю, прізвищами, инколи зовсім непарламентарними. Зачіплені відповідали їм у такий самий спосіб. В р. 1789 внесли жалобу до ректора Ангелловича питомці I року богословя studii latini на питомців studii ruth., що ті, чуючись покривдженими від питомців studii lat. кричали, а головно Іван Левицький: „Kto wylał tu atrament, a wiem ia, zapewne ci, którzy się uczą po łacinie świnie, ktorzy mówią się bydz przednieyszemi, a oni są naygłupsi y nayostatnieysi z głupich, świnie, hunctwoty chcieli mi xiążki zwalać, ale nie mogli świnie“.²⁾ Тільки доривочні вістки і то про грубіші проступки, котрі йшли під суд семінарицьких настоятелів, дійшли до нас у записках префектів студій, а крім них мусіли сотки дрібних дотинок, колючок, яких не піддавано під суд настоятелів, сипатись від Latin'ів на Ruthen'ів. Дня 10/4 1790 (в III році ествованя studii ruth.) доносив префект студій Андрій Ангеллович ректору Антонієви Ангелловичеві, що питомець studii latini Карачевський побивав

¹⁾ Арх. дух. сем. льв. 1787. Губ. з д. 22/3 1787, ч. 6466. ²⁾ Арх. дух. сем. льв. 1789.

питомців *studii rutheni* і „прилюдно говорив, що питомці, котрі вчатья по українськи, спосібні не до яси, а на свинопасів і то тим більше требаби їх до тої роботи приучувати, бо вони впрочім перед своїм вступом до семинарії сею роботою займалися“. („*et quod publice dixerit, Alumnos ruthenice studentes non pro nigra veste, sed pro pascendis porcis valere illosque tanto magis huic muneri applicandos esse, cum illud alioquin ante ingressum in Seminarium obiverint*“.¹⁾ В просьбі з д. 2/3 1792 до ч. 297 до еп. Білянського, щоби вистарався в уряді о зрівнянне в коніруї питомців *studii rutheni* з питомцями *studii latini*, так між иншим нарікали „*Alumni w ruskim języku słuchający Teologii*“ на своє пониженне в семинарії: „*My biedni a po Rusku nauk słuchający Alumni. przez cały życia naszego w Seminarium przeciąg, upadłani y pogardzani bywamy, znosimy y znosieliśmy cierpliwie, uwodząc się nadzieją, a czezy po zakończeniu nauk y ulokowaniu na Parochii, tych ciosów nie będziemy doznawać*“. А дальше так писали: „*albowiem jeżeli teraz pogardzan, poniżani y za nic trzymani iesteśmy, kiedy nas Prawo równych wszystkich być ogłasza. o! jakże nie wtedy, kiedy same prawo za podlejszych okaże?*“²⁾ До р. 1792 могли питомці *studii ruth.* уходити й уважатися за рівновартних з питомцями *studii latini*, з хвилею визначення їм меншої коніруї 1792 р. признав їх уряд в законі меншевартним елементом а їх пониженне немов потвердив. Кілько мусіли нераз витерпіти питомці *studii rutheni* від питомців *studii latini*, наглядно вияснює жалоба питомця *studii ruth.* Івана Герусінського. внесена д. 9/1 1802 до ректора Сабатовського: „... підписаний від часу, як його прийато до семинарії, наслухався чимало від о. Шалькевича, пр. ріжних призвищ, глузовань і переслідувань, т. є. називає люшниками, хлопами, Гаврилами і ті обиди петент довгий час зі своїми товаришами терпеливо зносив“. Як уже йому й терпцю не стало, пожалувався віцеректорови Голдаєвичеви і сей заборонив Шалькевичеви дальших зневаг. Але на ніщо здалась заборона, бо небавом опісля підчас *silentium* д. 8/1 1802 сказав Шалькевич таке: „Не можу ані учитися, ані терпіти того пса Русина“, (не може ані сіє *uczyc* ані *cierpic* tego psa rusina“). Свідками того були питомці: В. Депутович, І. Герчаківський і М. Филиповський. Свідок Літинський чув: „*przez tego Psa Rusina*“, а Романовський чув: „*przez tego osła nie mogę się uczyc*“.³⁾ Яку кару подиктував

¹⁾ Арх. дух. сем. 1790.

²⁾ Діло 1899, ч. 193.

³⁾ Ibid. 1802.

ректор винуватими, не знаємо. Всеж такі тих фактів не можна генералізувати і дуже трагічно їх приймати. Як одні, так другі були то майже самі поповичі, отже з тої самої суспільної верстви. Питомці *studii rutheni* були звичайно старші віком, деколи бувши народні учителі або писарі, деколи вже священники висвячені в Холмі чи Луцьку, себто мали вже якусь повагу, яка зберегала їх від отвертих наруг з боку питомців *studii latini*. Впрочім і не без того бувало, щоби часом і питомцям *studii latini* не обірвалось дещо від питомців *studii rutheni*. В гуртку питомців *studii ruth.*, небезпечно було глузувати, або прозивати їх, бо вони виступали солідарно в обороні свого *studium*, так що не все була перемога по стороні питомців *studii latini*. Загально однак уже зразу прийнявся в семінарії погляд, що питомці *studii lat.* вважали себе чимсь висшим, ліпшим, а товаришів *studii rutheni* чимсь низшим. Питомці *studii rutheni* натомість, хоть були на тих самих правах у семінарії, відчували, що їх мають питомці *studii latini* не за рівноправних зі собою, але за щось такого, що тільки з мусу терпиться. А тим більше мусіли вони се пониженне відчувати, бо спадало на них головно тільки задля викладної української мови. Богословські студії одних і других були однакові, питомці *studii lat.* мусіли мати скінчену лат. школу, гімназію: *humaniora*, а ті тільки нормальну, в *studium lat.* філософія тривала 3 роки, а в *ruthenum* 2, а між тим багатьох з поміж них мали кілька клас латинських, цілу гімназію або й латинську філософію, бо деякі записувались і по скінченню гімназії на *studium ruthenum*, як тільки бачили, що не в силі будуть учитись у латинській мові. Впрочім не один ловився й на то, що роком скорше скінчить студії, бо українська філософія тривала тільки 2 роки. Мимо того була одна справа, котра дучила всіх питомців однаково, без огляду на *studium*, а то боротьба з трактієрником! Загалом у тих справах, що доторкались усіх питомців, виступали всі разом солідарно.

9. Стипендиисти (*stipendiarii*) і світські слухачі богословя (*saeculares*).

Побіч питомців семінарії, що проживали у ній на гроші релігійного фонду, були ще стипендиисти і світські слухачі богословя. Перша категорія виринула в р. 1787. Придвірний декрет з д. 30/5-1787 визначував у генер. семінарії тільки 168 місць для кандидатів *studii lat.* і *ruth.* з львівської і перемиської єпархії (причём припадало на львівську 98, а 70 на перемиську). З огляду на недостачу приміщення в семінарицькім будинку, дозволяв декрет на-

давати стипендії по 150 злр. тим питомцям *studii lat.*, а опісля *studii ruth.*, котрі не могли поміститись у семінарії. Одначе ректор не смів переступити числа 168. З того часу маємо також стипендистів *studii rutheni*¹⁾. Спершу роздавано стипендії рівномірно кандидатам *studii latini* і *rutheni*. В міру того, як напливало більше кандидатів *studii latini*, поминано кандидатів *studii rutheni*. В р. 1799 д. 1/3 не дістали Іван Тисовецький і Іван Свидницький стипендії, „ізва достаточного числа кандидатів *latini studii*“²⁾. Стипендисти ходили по світські вбрані, але для відріжнення мали носити повисше і понизше ліктя чорну перепаску. Нагляд над ними мав також ректор семінарії. Він був обовязаний вивідуватись про їх поведення і пильнувати, щоби брали участь у релігійних вправах і у науці домашних научних предметів³⁾. У списах питомців, предкладаних двічі в році, поміщував ректор також стипендистів. Кілька разів домагалися Ангеллович і Сабатовський, аби стипендисти ходили в клирикальнім однострою, але губернія не хотіла на те згодитися⁴⁾. Придвірний декрет з д. 27/1 1798 віддав остаточно стипендистів під безпосередний нагляд ректора генер. семінарії. Кождий стипендист мав подати ректорови своє мешканне і брати пильну участь у релігійних вправах та науці домашних предметів. Стипендію з долу що місяця по 6 fl. 15 кр. виплачував їм уже ректор, а не головна каса. Ректор мав право завісити, або й відібрати стипендію, коли стипендист 1 місяць не ходив пильно до церкви і школи, провинився чим, або недбало учився⁵⁾. Стипендистів, звичайно, як тільки отворилося місце в семінарії, принімано до неї.

Окрім стипендистів була ще друга категорія: світські слухачі богословя (*saeculares*). В *studium ruthenum* було їх багато, а з часом вони переважали числом. Удержувались вони самі і ходили у світській одежі. Їх промахи виходили не раз на яву що йно по висвяченню, бо вони, як академічні горожани жили зовсім свобідно і підпадали під дисциплінарну власть тільки університету, а що ходили одягнені по світські, не звертали на себе уваги. Аж у р. 1809 видав Ангеллович розпорядок, що зі всіма слухачами богословя, котрі своїм коштом покінчать студії, перед висвяченнем буде переводити строге слідство про їх поведенне,

1) Zschollke: op. cit. 990. 2) Арх. дух. сем. льв. 1799.

3) Ibid. 1788 буд. з д. 14/8 1788 ч. 18717.

4) Арх. дух. сем. 1788 Губ. з д. 14/8 1788 ч. 18717.

5) Арх. дух. сем. 1798 Губ. з д. 16/2 1798 ч. 4185.

а саме, де, в кого і як у Львові, або деінде жили вони підчас студій¹⁾. Сей розпорядок уже майже не відносився до *studium ruthenum*, бо саме в р. 1809 закінчило воно своє недовге життя.

10. Одяг питомців і харч.

Питомці *studii rutheni* оставали на таких самих правах, що й питомці *studii latini*. Діставали отже й таку саму одіж: в ціні 39 злр. 40 $\frac{3}{8}$ кр. Складалася вона із капелюха за 1 злр. 40 кр., рясини з капузою 9 злр. 19 кр., обойчика за 20 кр., сподень з камізьською за 4 злр. 30 кр., плаща за 2 злр. 25 кр., літної шапки за 18 кр., пояса за 1 злр. 30 кр., зимових панчіх в ціні 1 злр. 46 кр., літних панчіх за 1 злр. 45 кр., літних сподень за 1 злр. 48 кр. Ціни ту подані походять з р. 1796²⁾. Крім того одержував кожний питомець 2 пари черевиків і відповідну скількість білля, але при відході із семинарії мав звернути таку саму скількість уживаного собою білля і губернія передавала його до військових лічниць, або продавала на ліцитаціях. Білле прали законтрактвані прачки. Питомці нарікали, що прачки уживають при пранню замість мила вапна і так нищать білле, що при відході з семинарії мусять кожний купувати білле, аби віддати його губернії. На просьбу питомців, підперту ректором, звільнила їх губернія від віддавання білля аж у р. 1809³⁾. До шиття білля і латання були законтрактвані швачки, до кравецької роботи кравець, а до шевської швець. Ті роботи роздавала губернія дорогою прилюдного переторгу. Нарікали також часто питомці, що діставали раз на два роки дуже лихі обойчики і пояси⁴⁾.

Семинарицьку кухню винаймала губернія підприємцям, а що кожний із них хотів заробити, тому й воно відбивалось на якості і скількості харчу. Ізза того без упину між реставратором а питомцями була ворожнеча. Ректорат і губернія, а спершу й циркулярний уряд мали з харчевими ворохобнями, масовити жалобами питомців завсїгди чимало клопотів. Їли питомці спершу в 1 рефектарі, а по перебудові переведеній ректором Шавницьким, у двох. З питомцями були обовязані їсти префекти студій і віцеректори. Губернія радила ректорам, щоби часом і вони веліли собі за заплату дати обід і вечерю, та щоби їли її в приваті питомців. В р. 1792 при-

¹⁾ Арх. дух. сем. льв. 1809 Консистерія д. 11/3 1809 ч. 354.

²⁾ Арх. дух. сем. 1796. Губ. з д. 20/7 1796 ч. 6621. Плащ діставали на 3 роки, а прочу одержу на 1 рік. (Сфр. Діло 1899 ч. 193).

³⁾ Ibid. 1809. Консистерія з 24/12 1809 ч. 2122.

⁴⁾ Ibid. 1802. Просьба питомців з д. 10/9 1802

гадала губернія ректорови, „що віцеректори мають у рефектарі разом з питомцями їсти, по мисли обов'язуючих приписів, бо через їх повагу і дряву усунеться чимало похибок реставратора і неодну пересадну догану з боку питомців.“¹⁾

В р. 1796 внесли питомці жалобу на трактієрника Штурма до єпископа, зазначуючи відразу, що переміна в особі трактієрника не поліпшила харчу, що Штурм не ліпший від попередника й побоюється, що навіть гірших прикrostий у харчі можуть надіятися від него. Ось які хиби вичислюють питомці в харчі, що сливе щоденно лучаються („defekta, które ledwie nie codziennie wydarzaia się“): „1. Хліб з послідної муки, не вицислий, без смаку, дуже малий; а те саме можнаби сказати про булки, котрі мають у собі таку липкість і горич, що й свіжі, а далеко більше счерствілі, є за нудкі до їди. 2. Зупа часто без ніякого смаку. Рижова супа ніколи з рижом самим, а по більшій часті з гречаними крупами. 3. Штука мяса часто худа, а до того мала. 4. З ярин найчастійше дає реставратор моркву і ріпу, так дуже недоварені, пісні й мукою забиті, що викликають в устах замість смаку клейоватість („kliowatość w gębie sprawia“). Хотяй пастернак є поданий у списі страв, одначе ще ані разу його питомці не виділи. Хоча солодкі ярини, котрі загално дається в пісні дні, гарнірується грінками, ті одначе радше подобу сухарів, а не грінок мають, бо тільки з одної сторони є помазані товщом, а з другої цілком пісні; як отже можуть омастити ярини? 5. Волова печеня по найбільшій часті тверда й жилувата, зі сосом зладженим на спосіб Цибульського („z sosem sposobem Czubulskiego przygotowanym“). 6. Теляча печеня радше варена, чим печена буває, а до того мала порція. 7. Борщ у пісні дні без омасти; не рідко придимлений. 8. Пиво часто без ніякого смаку. 9. Визина по найбільшій часті так мала, що не повиннаби називатися „порцією“. Маринованої визини, котра по спису інколи припадає, ніколи не дає. 10. Горох, котрого ніколи в списі не читаємо, вже часто привик давати, а його, як дуже шкідного для сидячих, не хочемо. („którego siedzącym, nader szkodzącego, nie chcemy“). 11. По спису має реставратор давати бабку з печи; вона без товщу, невипечена (що видно зі знаків зроблених від зарізання ножом), з чорної муки (що й про інші тіста можна сказати), має в собі липкість і до їди дуже прикра. 12. Трактієрник не заглядає до рефектарів, не

¹⁾ Арх. дух. сем. 1792. Губ. з д. 2/11 1793 ч. 31841 і з д. 14/12 1792 ч. 36493.

зважаючи на контракт, відступає часто від спису страв, котрий сам подав, і його в свою користь різно толкує. 13. Хоча, по контрактowi, число страв у свята першої класи побільшує, однак ані матеріал їх, ані смак не різняться нічим від буденних страв. 14. Штурм кривик питомців, що відсилають за малі порції до відмінювання, неприличними словами трактувати, розповідаючи перед хлопцями¹⁾, що „ксьондзи“ на пів зіджені порції посилають відмінювати. А коли Впр. О. Віцеректори взивали його, аби точніше переконався про хиби, відізвався, що ті питомці є давно нотовані і що тепер їх собі нотує й відгрожується, що про них до губернії донесе“. Просили питомці єпископа, аби унімнув трактієрника, „tak albowiem nie ustraszony w początkach umysł w zbyteczną w czasie wzbije się zuchwałość i zechce być bez podległości“²⁾.

Проґріхи, яких допускалися питомці в рефектарі і за які їх ректорат картав і карав, були такі: „Відмінювали порції“, на думку Сабатовського, „рідко зі слушної причини“. Ганили страви, хотяй їх ще не видано з кухні і хотяй ще їх не коштували і таким чином відбирали апетит другим. Вибірало питомці порції „всупереч всякій політиці“ (sc. bon ton' ови); „обертало наперед кождий кусень кілька разів довкола, брали на вилки, підносили в гору і зі всіх боків оглядали. Те саме діяло і з недільними стравами, пр. з п'єстравкою, зразами і т. п., за гарнішим кусником перешуковували цілий полумисок“. Взивали реставратора до рефектаря, дякали його або переказували йому обидні слова і погрози через слуг і хлопців-послугачів³⁾. В р. 1798 взивав ректор Сабатовський питомців, щоби в рефектарі не відмінювали страв, не ганили їх і щоби чесно їх ділили⁴⁾. Був у семінарії звичай, що питомці здержувались добровільно від деяких страв і давали їх убогим студентам гімназії. Тому однак, що ті студенти мали доступ до кімнат питомців і приносили їм з міста тютюн, часом горячі напитки, або посередничили в переписці, заборонила придвірна комісія питомцям у р. 1808: „страви комубудь роздаровувати, а що лишать, має спожиткуватись у кухні“. З питомцями мають їсти тільки префекти студій, але один з віцеректорів, або ректор обов'язаний підчас снідання, обіду і вечері являться в рефектарі⁵⁾.

1) При столі usługували хлопці, винайняті від трактієрника.

2) Діло 1899 ч. 215.

3) Арх. дух. сем. 1797: „Zdrożności zagęstwione w Seminarium“.

4) Ibidem 1798.

5) Ibidem 1808. Копія губ. розпорядку ч. 17887.

Реставратори, маючи за собою підперте губернії, просто легковажили собі жалоби питомців і прикази ректора та віцеректорів. Видно се хочби із майже розпучливої жалоби питомців з д. 12/4 1804. Згадавши обережно про даремність своїх жалоб і приказів ректорату, заявляють питомці, що далше їм годі видержати, „бо поминувши браки в скількості і якості харчу, сама столова обса нова виказує такі недостачі, що нема ні одного стола належно накритого. Скатерти цілком подерті, нецрані від кількох місяців. Їх складають кілька одну на другу, аби накрити стіл. Серветок не можна розвинути ізза бруду і смороду. Вази або цілком побиті, так що страви треба носити в горшках що викликує відразу, або в полумисках, повязаних шнурками і побитих. На тих самих полумисках приносить служба усі страви. Недостаче вилок і ножів для усіх питомців, а вилки і ножі переважно не мають ручок. Дві тільки карафки зі склянками призначені на цілий рефектар. Окрім нехарности і браків в обстанові, реставратор не хоче виміняти страви, коли йому відсилається і не зважає зовсім на прикази віцеректорів, а служба, видячи те, прямо в очи сміється“. Супроти того питомці просять ректора, щоби для збереження поваги ректорату усунув лихо ¹⁾.

В р. 1793 виявили питомці генер семинарії (169 числом) свій австрійський патріотизм, а саме зобовязались 2 рази на тиждень здержуватися від вечері і гроші за те по 7¹/₂ кр. за вечерю з кожного дня жертвувати як добровільну складку на покритте воєнних коштів Австрії. Цісар рішив „приняти виявлену добру волю за справжній дар, але не користати з неї. Ректорови поручено зібрати всіх питомців і повідомити їх, що цісареві „сей їх гарний вчинок дуже подобався“ і що подається те до відома публіки в „Intelligenzblatt“ і. Коли котрий з питомців схоче взяти собі відпис того розпорядку, має йому ректор видати ²⁾

З контракту, заключеного д. 5/11 1788 між ректором Ангеловичем а реставратором Олексю Гербером пізнаємо близше „меню“ на обід і вечерю В мясні дні мали діставати питомці на обід: 1. зупу зі звичайною закришкою; 2. кусень мяса в приличнім обемі, добірного, добре звареного, а до него попеременно: муштарду, хрін з оцтом, хрін зі сметаною, цвіклу, оірки і т. д. 3. ярину добре омащену з додатком на верху кусника мяса або ковбасок, або щось подібного; 4. в свята і в дні рекреації печеню з сосом,

¹⁾ Арх. дух. сем. 1804. Прот. ректор. ч. 40 з д. 12/4 1804.

²⁾ Арх. дух. сем. 1793. Губ. з д. 17/5 1793 ч. 12712.

або салатою, добре приправленою і на переїну: волову, телячу, баранячу або з дробу відповідно до пори року, а в інші дні потравку, зрази, або щось з леґуміни. На вечерю мала бути: 1. зупа така, як на обід; 2. потравка, зрази, або ярина; 3. в свята і рекреаційні дні печеня, як на обід, а в інші дні леґуміна. В пісні дні діставати мали питомці на обід: 1. зупу, або забілюваний борщ; 2. рибу; 3. ярину з додатком на верху сира; 4. печене або варене тісто або якусь леґуміну, а на вечерю: 1. зупу; 2. рибу або яйця варені до оцту, чи салати; 3. ярину або леґуміну. До обіду і вечері для кожного питомця мав бути кусень хліба. Страви мали бути зварені, чисто і харно в окремих порціях для кожного полавані на тарелях: м'ясо і печеня на тарелях, а інші страви на полумисках. В торжественні свята (27 по українському календарі) мали страви бути добірніші. Для недужих мали бути страви варені окремо по приписам лікаря. Реставратор мав сам постаратися о начинне до стола і кухні: тарелі, приставки, ножі, вилки, ложки, склянки і фляшки для кожного питомця, сільничку 1 на 4 особи, ліхтарі і світло, скатерти і сервети добрі, неподерті, топливо до варива і печива, кухарів, пекарів і прочу челядь, по 2 слуг до кожного рефектаря до роздавання страв, миття начиння, порядкування в рефектарях і ношення води. Служба має чисто одягатися і криків не викликати. Ректорат доставляв столів і давав реставраторови вільне мешканне. Віцеректори мали одержувати на обід о 1 страву більше. За кожного харчівника мав реставратор денно платню 15¹/₂ кр. Коли не додержав котрої точки контракту. відтяган' йому за те із заплати пропорціональну квоту. Інвентар мав реставратор шанувати. Нікого не смів тримати на харчі, ані продавати питомцям нап'итків. Контракт могли виповісти обі сторони на 2 місяці наперед¹⁾.

Який харч одержували питомці хорі, довідуємося з контракту. заключеного між ректором Сабатовським а реставратором Глфіхом Іваном д. 12/12 1806:

В літі на обід одержували хорі: в неділю: 1. яринну зупу; 2. терту моркву; 3. телячу печеню; в понеділок: 1. рижову зупу; 2. терту брукву; 3. телячу печеню з начинкою; у вторник: 1. зупу; 2. солодку капусту з печеною телячою утробкою; 3. телячу печеню з начинкою; в середу: 1. яринну зупу; 2. карафіюли або кель; 3. телячі шницлі; в четвер: 1. щавлеву зупу; 2. капусту з кришеною булкою; 3. печену курятину; в пя-

¹⁾ Арх. дух. сем. 1788.

тницю: 1. темну зупу корінну; 2. зелений горошок; 3. печену телятину; в суботу: 1. горохову зупу з рижом, 2. калярепу або пастернак; 3. рагу (ragout) з курятини.

В зимі на обід діставали: в неділю: 1. зупу з книдями; 2. кель з воловим язиком; 3. телячу печеню; в понеділок: 1. рижову зупу; 2. капусту зі смаженою булкою; 3. гуску або курку з начинкою; у вторник: 1. перлову зупу; 2. телячу печеню з начинкою і риж; в середу: 1. хлібову зупу зі свіжими яйцями; 2. капусту або терту брукву; 3. телятину з начинкою; в четвер: 1. перлову зупу; 2. терту моркву зі смаженою булкою; 3. курку з начинкою; в п'ятницю: 1. корінну зупу; 2. присмажувані перлові крупи; 3. печену курку; в суботу: 1. темну зупу з булкою; 2. зеленину або риж; 3. воловий язик.

В літі на вечерю діставали в неділю: 1. щавлеву зупу; 2. шпараїн або терту брукву; 3. смажений мозок; в понеділок: 1. зупу з зелениною; 2. зелений горох або фасолю; 3. яйця на м'якко з булкою; у вторник: 1. буліон з перловими крупками; 2. шпінат; 3. моводу гуску з начинкою; в середу: 1. корінну зупу; 2. варені ендивії або смажені перлові крупки; 3. воловий язик; в четвер: 1. ячмінну зупу; 2. кель або карафіоли; 3. телятину з начинкою; в п'ятницю: 1. росіл з рижом; 2. терту моркву; 3. телячі карбонадлі; в суботу: 1. темну зупу; 2. капусту; 3. телятину з начинкою

В зимі на вечерю діставали в неділю: 1. кмінкову зупу зі смаженою булкою; 2. печені яблока; 3. смажений мозок; в понеділок: 1. ячмінну зупу; 2. варені угорські сливки з цукром; 3. свіжі яйця з булкою; у вторник: 1. ірисікову зупу; 2. рижовий будень; 3. курятину з начинкою; в середу: 1. рижову зупу; 2. смажені перлові крупи зі свіжим маслом; 3. телячий язик; в четвер: 1. хлібову зупу; 2. вівсяний ірисік зі свіжим маслом, або цинамоном; 3. телятину з начинкою; в п'ятницю: 1. зупу з лазанками; 2. цукровані сливки угорські; 3. телячі карбонадлі; в суботу: 1. зупу з вівсяного ірисіку; 2. рижовий будень з цинамоном; 3. телятину або курятину. Рано на сніданне давав хорим буліон або иншу зупу¹⁾.

Студії, чи звання питомців studii rutheni перед вступом до інститута.

В конкурсі о принятте до генер. семинарії на studium ruthenium в р. 1787 не ставлено виразно вимоги, щоби кандидат по-

¹⁾ Арх. дух. сем. льв. 1806.

кінчив нормальну школу, тільки додано: „коли ходив до нормальної школи, нехай долучить свідоцтво“, причім одначе зазначено, що „якби хто мав прикмети, ізза котрих скорше надававсяби до прийаття, чим другі, має на те предложити свідоцтво“¹⁾). І до семінарії приймаю тільки тих, що покінчили нормальну школу, або висші студії: кілька гімназійних клас, цілу гімназію або частину, чи цілу філософію латинську. На приказ губернії приймаю й учителів нормальних шкіл. Приміром у р. 1791 веліла губернія прийати на studium ruthenum Василя Войнарівського, учителя норм. школи в Лисці місточку, при чім інспектор норм. шкіл Гофман дуже його захвалював²⁾). Чвартацький Онуфрій був 4 роки учителем норм. шкіл, Галькевич Стефан був 2 роки вчителем у Крещатику³⁾). Що на studium ruthenum було досить кандидатів з укінченою в цілости, чи в часті гімназією, маємо ще инший доказ, а саме перехід питомців зі studium ruthenum до latinum.

Неодин зголошувався до studium ruthenum, щоби о рік скорше покінчити студії, инший знову тому, що давніше скінчив гімназію, чи філософію і дещо забув латинську мову, ще инший знову тому, що не мав надії бути прийатим до studium latinum, зголошувався до studium ruthenum, де мав першенство з оглядю на свої студії. Опісля розглянувшись ближше, радо переносились такі кандидати до studium latinum, йдучи за приміром своїх професорів, що так само всякими способами старалися дістатись з провізоричного заведення, вже в своїм зароді призначеного на скасування, до studium latinum, постійного заведення. Ті, що не мали ще цілої гімназії, доповнювали її, здаючи іспити, а ті, що покінчили, виказувались свідоцтвами і просили о дозвіл на перенесенне. А відстрашувала їх від studium ruthenum менша контруа, виключенне від церковних висших чинів і принижене становище студії rutheni в порівнянню зі studium latinum. Перехід міг відбутись тільки за дозволом ректора генер. семінарії, богословського факультету і консессу, зглядно директора богосл. студій, при чім губернія не дуже радо давала дозвіл, маючи на думці ошадність, бо через те такий питомець набував право до висшої контруї. В р. 1792 дозволила губернія перенестися зі studium ruthenum до latinum Зах. Домбровецькому, Іванови Глодзінському, а відмовила

¹⁾ Ставроп. Арх. Прих. акти XXIII.

²⁾ Арх. дух. сем. лїв. 1791. Губ. з д. 17/8 1791 ч. 18.908.

³⁾ Ibidem 1797 і 1799.

Лісикевичеви та Іванови Сваричевському¹⁾. В р. 1787/8 перенісся в II півроці до *studium latinum* Гумецький Федір²⁾. Панасевич Федір і Батицький Федір мали скінчену лат. філософію в Замості³⁾. В р. шк. 1803/4 перенісся до *studium latinum* Гаврило Фединкевич⁴⁾. Цілу гімназію скінчили отсі: Іван Білевич у П'ярів у Варязі, Іван Вахолович у Перемишлі, Михайло Волошинович, Федір Гумецький, Михайло Гарасимович у Бучачі, Іван Ілодзінський акад. гімназію у Львові, Захар Домбровецький, Михайло Довголуцький, Данило Зарицький, Петро Кінасевич, Олекса Карачевський, Іван Куницький, Іван Левицький, Павло Лісикевич, Федір Мандичевський, Михайло Пужаковський, Дмитро Пассовський, Іван Січинський, Іван Сваричевський, Осип Слоньовський, Гаврило Фединкевич. По 3 й більше клас гімназійних мали: Василь Громницький, Іван Гілічинський, Григорій Примович, Григорій Проскурницький, Яків Палевич, Яків Стисловський, Стефан Ткачевський, Олекса Яворовський, Олекса Якимович. Іван Гоминкевич скінчив у Житомірі 31/7 1785 цілу гімназію та I рік філософії.

Переходів з *ruthenum* до *latinum studium* було безперечно більше; тих кілька примірів удалось мені тільки мимоходом відмітити серед безлічи иншого матеріалу. У споминах і працях друкованих про *studium ruthenum*, витворилася легенда, радо повторювана чужинцями, котрі охотно припилюють усі темні сторони *studii rutheni*, що до *studium ruthenum* приймаю спершу тих, що не мали скінченої IV класи нормальної. Проф. Фінкель, приміром писав таке: „Висших вимогів ставляти видно не було річию можливою: раніше мусіли безсумнівно поступати в тім згляді ще лагіднійше“⁵⁾. Ось звідки взялась та легенда: До генер. семинарії приймаю вже зразу тільки тих, що принайменше скінчили цілу нормальну школу. Між тим окрім семинаристів почало вже в I році ествовання *studii rutheni* записуватись много кандидатів, котрі власним коштом удержувалися, а не мали зовсім норм. школи, або тільки у часті її покінчили. Були се т. зв. *auditores benevoli*. Губернія дозволила д. 9/4 1788 університетови їх приймати. Одначе учителі української філософії зробили з ними сумний досвід і на їх жаданне видала губернія д. 5/8 1789 приказ до академічного сенату, „на українську філософію не приймати на будуче нікого. хто не викажеться свідоцтвом, що з добрим успіхом

¹⁾ Арх. дух. сем, 1792. Губ. з д. 4/6 1792 ч. 16.964; Губ. з д. 23/10 1792 ч. 31.323; Proth Cons. 1792 ч. 681, 728.

²⁾ Ibid. 1788. ³⁾ Ibid. 1798. ⁴⁾ Ibidem 1806.

⁵⁾ Finkel: Op. cit. ст. 87--8.

скінчив від 1 до 4 класи нормальну школу, бо показалося, що люди, в надії на прийатте до генер. семинарії, на власний кошт студіюють філософію в українській мові, котрі перед тим або зовсім не ходили до норм. школи, або не покінчили всіх клас¹⁾. Тут виразно зазначає губернія, що вважає прийатте кандидатів без норм. школи незаконним, що такі кандидати не будуть допущені до семинарії і до богословських студій, а дальше виходить з того, що до семинарії приймаю тільки кандидатів, що мали найменше норм. школу, або висші студії. Опираючись на короткій записочці в протоколі філос. виділу з р. 1789 ч. 30²⁾ і не бачивши губерніяльного розпорядку, генералізували дослідники ту заборону, що немов то приймаю до *studium ruthenum* усіх без розбору, а між тим із слів губернії виходить, що приймаю кандидатів без норм. школи є протизаконним і не дає їм ніяких прав. А якби навіть ту припустити, що спершу приймаю й без норм. школи, то усунено те надужитте зараз у 2 році естновання *studii rutheni*.

Окрему категорію слухачів *studii rutheni* становили Холмчаки і Луцаки, себто священики висвячені холмським і луцьким єпископами. Хоча від р. 1780 була дієц. семинарія у Львові, від р. 1783 генеральна, а від 1787 *studium ruthenum* і хоча ані львівський, ані перемиський єпископи не висвячували вже на суворий приказ придвірної комісії нікого, хто не покінчив правильної науки в дієц. семинарії або у тих заведеннях, Холмчаки і Луцаки не переводились до р. 1820. Дяки і студенти норм., гімназ. шкід, чи з філософії слабших спосібностей, чи вже старші віком приобіцювали священикам, що оженяться з їх дочками, котрих не могли видати за муж, і ті через кривих каноніків виробляли їм у консисторії відпускний лист (*litterae dimissoriae, dimissa*) до холмської або луцької єпархії, там вони висвячувались, діставали знову з Холму чи Луцка відпускний лист до львівської, чи перемиської дієцезії і тут робили заходи, щоби дістати парохію. Ізза браку духовенства гляділи єпископи і консисторії на те крізь пальці. В р. 1799 був єпископ Скородинський на конгрегації галицького деканату в Крилосі. Парох Опришовець, Василь Горбачевський представив йому свою дочку, котрої не міг видати за муж. Скородинський запитав її здивований: „A toś się ieszcze do tych czas nie wydała?“, а потім запитав Горбачевського: „A macie kogo?“ Гор-

¹⁾ Арх. дух. сем. 1789 Губ. з д. 5/8 1789 ч. 18.637.

²⁾ Proth. fac. phil. 1789 ч. 30.

бачевський відповів: „że oprócz dwóch z intencją wyświęcenia się w Chełmie dwóch także seminarzystów, X. Parfanowicza ruskich nauk, у х. Jurkiewicza łacińskich, ale obydwа chcą z Parafią у іeszcze żaden іа̄ nie widział“¹⁾. Небавом опісля писав Василь Горбачевський до брата Івана: „Сікорський, студент шкіл Станіславівських... просив, щоби я зарекомендував його Вам, чи не мігби як вкрутитися до Холма. Той пан студент заявляєтьсѧ з тим, що якби се було можливе, старавсяби о̄ приязнь моєї доньки. І другий пан студент, Федір Майковський також у тім інтересі їде до Львова, т. є., чи не мігби вкрутитися до холмської дієцезії“²⁾. Таких випадків було багато. Губернія від р. шк. 1787/8, т. є. від заснування studii rutheni відсилала всіх Холмчаків до сего інституту на науку, але тому що був брак духовенства, годилась на те, щоби покінчили тільки послідний рік, себто зложили іспит з пасторальної, моральної, катехетики і церковного права, але й від церковного права часто звільняла. Таким чином за весь час естования studii rutheni була окрема катедорія слухачів того інституту: Холмчаки або Луцаки (presbyteri Chelmenses або Luceorenses). Губернія робила ще на них інтерес: они відбували рік правильної науки і то звичайно своїм коштом, потім обсаджувано ними опорожнені парохії і не плачено їм ніякої коніруї. При них нотовано в списках питомців так: „presbyter chelmensis soli morali et pastorali studens quo ad congruam ad clerum antiquum spectat“. В р. 1787 поручила губернія прийняти до генер. семинарії Лавренція Дембицького, сина пароха з Нового Язова, „котрий за границею свячення підступом здобув“. („der ausser Landes die Priesterweihe erschlichen hat“)³⁾. В р. 1797/8 ходили на послідний рік богословя: Федір Батицький, Іван Завадовський і Федір Панасевич⁴⁾. В р. 1798/9 були Федір Левицький та Іван Зборовський на приказ губернії прийняті до семинарії⁵⁾. В р. 1799/1800 були в семинарії: Вашкевич і Тишкевич, а Василь Камінський виступив із семинарії і на свій кошт учився⁶⁾. В семинарії їх було мало, бо звичайно оставались вони на своїм утриманню. Приміром у р. 1802/3 було на посліднім році теології studii rutheni на своїм кошті 12

¹⁾ Ставроп. Арх. Лист В. Горбачевського до І. Горбачевського з д. 11/6 1799. Прих. акти XXIII.

²⁾ Ставроп. Арх. Прих. акти XXIII. Лист з р. 1799.

³⁾ Арх. дух. сем. 1787 Губ. з д. 4/3 1787 ч. 9.992.

⁴⁾ Ibid. 1798. ⁵⁾ Ibid. 1798. Губ. з д. 3/9 1798 ч. 25.973.

⁶⁾ Арх. дух. сем. 1800.

Холмчаків, а в р. 1804/5—8¹⁾). Точне число їх, імена і прізвища годі тепер подати, але вже з чисел у р. 1802/3 і 1804/5 видно, що їх було досить. Проти надавання Холмчакам парохій вносили жалоби питомці *studii latini i rutheni*²⁾). І під натиском уряду оповістила в р. 1801 львівська консисторія, „що від тепер не видасться під ніяким позором відпускнуго листа до холмської дієцезії, ані там висвяченого назад не прийметься до тутешньої, коли кандидат не викажеться свідоцтвами, що з добрим успіхом вислухав усіх філософічних і богословських наук, приписаних у тім краю на університеті³⁾). А що та заборона не помагала, в слідуєчій році видала консисторія вдруге заборону такого самого змісту⁴⁾). Мабуть, тої заборони консисторія не перестерігала, коли в р. 1803 було на *studium ruth.* 12, а в р. 1805. 8 Холмчаків. Доки була справжня недостача духовенства, доти були й Холмчаки, з хвилею, як устав брак, устали й Холмчаки.

Питомці *studii rutheni* були подібно, як і питомці *latini studii*, в переважаючій сильно числі поповичі. Знав про те добре австрійський уряд і коли консисторія в р. 1792 підпираючи рекурс питомців *studii rutheni* проти меншої коніруї, звертала увагу уряду, що готові кандидати не зголошуватися до студій богословських і через те збільшиться ще брак духовенства, так губернія відповіла: „нема чого боятися браку кандидатів духовного звання в українській обряді (*im ruth. Ritus*), бо від соток літ є такий звичай, що син священника нічим иншим не хоче бути, як тільки священником і до українського научного інститута будуть зготовуватися ще дуже сильно кандидати, не зважаючи на зменшену конірую“...⁵⁾). І справді так було. Тільки дуже дрібний процент був синів родичів з иншого звання: пр. урядників, шляхтичів, дяків, учителів, а найменше хліборобів.

12. До якого звання брались питомці *studii rutheni*, яких виключено, або які самі виступили?

Перед питомцями *studii latini* в разі покинення семинарії, отвиралось широке поле ріжних галузей світського звання. Буйнішої влачі одиниці вступали до війська, а тоді Австрія на передомі 19 століття потребувала багато кандидатів на арматне мясо

1) Ibid. p. 1803, 1805. 2) Proth. Consess. 1796 ч. 1423.

3) Ставроп. Арх. Прих. акти XXIII. Консесторія з д. 14/3 1801 ч. 376.

4) Ibidem. Консесторія з д. 12/10 1802.

5) Арх. дух. сем. 1792. Губ. з д. 10/5 1792 ч. 13.750.

і справді чимало наших поповичів проливало кров на європейських боєвищах за престиж габсбурського двоголового орла. Спокійніші молодці переписувалися на права, медицину і фармацію або вступали до урядів, чи на двірських панських офіціялістів, на учителів до гімназій, а в найгіршім разі на народних учителів, мандаторів, або панських двірських писарів. В гіршім натомість положенню находилися питомці *studii rutheni*. Для них, що переважно не мали укінченої гімназії, був доступ до других факультетів замкнений. Оставалось одно військо, мандаторство, писарка (*Tagschreiber*) по урядах і панських дворах і народне учительованне. Коли dokonче таки котрийсь хотів стати священиком, добував через протекцію відпускний лист (*litterae dimissoriae*) до Холму, висвячувався там і з відпускним листом з холмської, вертав до львівської або перемиської єпархії. Тоді губернія висилала його вдруге до генер. семинарії до *studium ruthenum* на 1 рік науки пастирського і морального богослов'я і катехетики, але він причислявся вже до клиру *antiquae educationis* і не побирав ніякої контруї¹⁾.

13. Перехід питомців з гр. к. на римо-католицький обряд.

Питомці генер. гр. к. семинарії переходили инколи з грк. обряду на латинський і до латинської семинарії, будьто провинившись чимсь, будьто заманені добрими й багатими лат. парохіями. Дуже рідкий натомість був поворот таких одиниць назад до свого обряду. Прямо мистцем у переловлюванню гр. кат. питомців на лат. обряд був архієпископ К. Кіцкі. Так було в *studium latinum*.

Studium ruthenum мало то добре до себе, що його питомці в разі переходу на лат. обряд не могли рівночасно перейти до лат. семинарії, де була викладна латинська мова. І за весь час естования *studii rutheni* не було ні одної дезерції зі свого обряду серед питомців того інституту.

14. Контруа вихованців *studii rutheni*.

В р. 1792 наступила заповідана австрійським урядом регуляція дотації духовенства, т. зв. контруа. Уряд признав бувшим питомцям *studii latini*: парохам 300 злр., а сотрудникам 150 злр., а бувшим питомцям *studii rutheni*: парохам 200 злр., а сотрудникам 130 злр. Клир *antiquae educationis*, т. е. бувші питомці

¹⁾ Арх. дух. сем. 1803. Губ. з д. 24/4 1803 ч. 7.242; р. 1804 Губ. з д. 2/7 1803 ч. 25.152; р. 1805 Губ. з д. 14/6 1805 ч. 21.667.

епарх. семинарії і Холмчаки, чи Луцаки не одержали ніякої дотації, а мали жити з управи церковних ґрунтів і з треб. Конґруа було то визначенне *minimum* екзистенції, коли доходи пароха, чи со-трудника не доходили до визначеної квоти, решту до висоти тої суми доплачував релігійний фонд, а коли доходи були висші понад згадану квоту, доплачував священик до релігійного фонду. Установляючи меншу конґруу для вихованців *studii rutheni*, відчував сам уряд, що кривдить їх, тому оповіщуючи свій розпорядок, так виправдувався: „тому що питомці генер. семинарії *studii rutheni* (*die ruthenisch studierenden Alumnen*) на основі придвірного декрету з 22/3 1787 друком оголошеного є виключені від консисторських, капітульних і деканських достоїнств і від ліпших парохій, з того слідує, що ті вихованці повинні мати меншу конґруу від вихованців *studii latini*. Тому на основі придвірного декрету з д. 20/1 1792 має виносити конґруа пароха з провізоричного *studium ruthenum* тільки 200 злр., а сотрудника 130 злр.“¹⁾.

Дня 2/3 1792 до ч. 297 просили питомці *studii rutheni* еп. Білянського, щоби вистарався в уряду о зрівнання їх у конґруї з питомцями *studii latini*. Тому що деякі факти наведені у тій просьбі яснійше освітлюють нам становище *studium ruthenum*, відмітимо поодинокі точки. „Ми бідні питомці *studii rutheni* буваємо понижувані й погорджувані через цілий протяг нашого побуту в семинарії. Зносимо й зносили ми все те терпеливо, зводячи себе надією, що прецінь по укінченню студій і приміщенню нас на парохії, тих ударів не будемо зазнавати, але й той одинокий і послідний середник нашої потіхи упадає, коли виданий декрет оповіщує нам на удержанне 800, а питомцям *studii latini* 1.200 зол. поль.“. Просили питомці єпископа о усуненне їх кривди, бо 1. не будуть мати приличного удержання для себе, жінок і дітей. Адже уряд визначив приличне удержанне питомцям *studii latini*, а хоча питомці *studii rutheni* в тім самім званню будуть служити, не будуть мати при меншій конґруї приличного удержання. По друге: конґрую питомцям *studii latini* визначено не з огляду на знанне латинської мови, а для належного сповнювання обовязків, а до таких самих обовязків будуть і вони покликані. По третє: конґрую признано питомцям *studii latini*, щоби не займалися ручною роботою на своє удержанне, а приготовлялися до відповідного научання простолюддя. Якщо питомці *studii rutheni* дістануть тільки 800 зол. поль., будуть приневолені оглядатися

¹⁾ Арх. дух. сем. 1792. Губ. з д. 9/2 1792 ч. 4.066. Діло 1899 ч. 193.

за іншими жерелами доходів, а тим самим занедбуватися у навчання простолюддя. „А що та коніруя не вистане нам до приличного життя“, писали вони, „не підлягає ніякому сумнівови: бо коли тут у семинарії на одну особу, 1 одяг для неї на 1 рік, а 1 плащ на 3 роки, 800 зол. поль., а деколи й більше виходить, то яким чином не могли б більше вийти на пароха, його дружину, челядь і діти“. По четверте: „З тої ріжниці виникнуть між самим грецьким клиром (поминаючи латин. клир) незгоди й погорджування, бо коли тепер погорджують, понижують і ні за що нас мають, коли нас закон у всім у семинарії за рівних уважає, то тим більше буде се тоді, коли сам закон уважати нас буде за гірших. І будемо нещасливі не тільки ддятого, що не будемо мати приличного удержання, що будемо в погорді й не будемо в спроможі належно сповняти парохіяльні обовязки, але також і тому, що не здужаємо придбати собі інших жерел доходів, бо до праці (sc. ручної) деякі з нас і непривичні, а деякі відвикли й сил не маємо тому, що винищили ми їх у семинарії безупинним писанням, не маючи через цілий курс Фільософії й Теології Авторів“. Якщо єпископ міг добитись в уряді, „аби ширено не тільки теологічні, але й філософічні науки в погребаній уже від давна мові, аби в духовнім званні уміщувано однаково слухачів *studii lat. i ruth.*“, зможе постаратись також о зрівнянне їх у коніруї. Повинен єпископ то зробити „особливо з огляду на уведених думкою, що все одно буде слухати наук по руськи або й по латиньски, отже з огляду на тих, що маючи нагоду слухати наук у латинській мові, сповнюючи приказів пастиря (єпископа), відбувають студії в українській мові“. Підписали просьбу: *Alumni w ruskim ięzyku słuchający Teologii*“¹⁾.

В слід за тою просьбою внесли д. 6 марта 1792 питомці *studii rutheni* через консисторію рекурс до губернії проти тої кривдячої постанови²⁾. Покликувалися вони на те, що 1: по фундаційному декрету їх студії зрівнані зовсім зі студіями в латинській мові; 2. віденські питомці з виїмкою догматики вчать ся прочих предметів у німецькій мові, отже так само, як і вони *in lingua patria*, а мимо того дістали висщу коніруу; 3. латинська мова потрібна є тільки латинникам, як обрядова мова, а для них,

¹⁾ Діло 1899. ч. 193.

²⁾ Тексту рекурсу обнимаючого 12 точок і супровідного письма консисторії не маємо. за те маємо відповідь губернії з 10/5 1792. А що та відповідь зредатована по точкам рекурсу, то можна догадатись, як питомці мотивували свій рекурс.

греко-католиків потрібна є славянська обрядова мова, а саме в ній учаться самі, а потім у ній учать нарід; 4. супроти того їх діймаючо скривджено за викладну мову — в порівнанню з нитомцями *studii latini*; 5. вони тяжше працюють від питомців *studii latini*, бо задля недостачі шкільних підручників, мусять тратити дома чимало часу на переписуванне викладів. Консисторія підперла їх рекурс і додала від себе, що таке покривдження здержить чимало кандидатів від вступу на *studium ruthenum*, а через те настане ще більший брак греко-кат. духовенства і що таке пониження *studii rutheni* з боку уряду викличе серед українського духовенства невдоволення і почутте кривди Губернія одначе не признала рекурсу відповідним, щоби його переслати до придвірної комісії, а сама дала відповідь д. 10/5 1792 на всі заміти: „Питомці *studii latini*, писала губернія, вчаться на філософії більше предметів і о 1 рік довше, отже заслугоють на відзначенне їх за те. 2. У Відни вчаться вправді богослова по німецьки, але догматики по латинськи, а в *studium ruthenum* лиш у краевій мові, отже вихованці *studii rutheni* не можуть себе прирівнувати до віденських питомців. 3. Обряд і його мова не мають нічо спільного з наукою і викладною мовою; адже й ті, що вчаться в латинській мові, мусять потім учити нарід у рідній мові і на приклад у Галичині Українці-питомці *studii latini* вчаться в латинській мові, а навчають потім нарід у краевій. Консисторія так захвалює *studium ruthenum*, неначеб висше ставила його над *studium latinum*; між тим у практиці надає парохії лиш найспосібнішим нитомцям *studii rutheni* і то тільки у найконечнійшій потребі. Не треба забувати, що се „є тільки провізоричний інститут і по думці цісарської постанови має устати, як воно лише буде можливе“. 4. Матеріальне положенне клиру *studii rutheni* є о много ліпше від положення клиру *antiquae educationis*. 5. Губернія не має нічо проти того, щоби питомцям *studii rutheni* надавати парохії, а не, як досіль, самі сотрудництва. 6. Нестійний є заміт, що питомці *studii rutheni* через брак шкільних підручників переписують виклади і мають більше праці, чим у *studium latinum*, бо ось підручник Бавмайстра і Данненмаєра є перекладені і випечатані; впрочім через виключенне питомців *studii rutheni* від висших церковних достоїнств зазначено, що й меншу конгрюю будуть мати. 7. Браку духовенства нема чога боятися, „бо від соток літ вкорінився звичай, що попович хоче бути тільки священиком, а *studium ruthenum* мимо низшої конгрюї буде мати все на стілько кандидатів, що вспе заступити недостачу кандидатів *studii latini*. Впро-

чим буде молодіж більше горнутись до *studium latinum*, як побачить, що уряд більше піклується латинським інститутом і його питомцями. Бо в противнім разі ставби український провізоричний інститут конечностию і консисторія мабуть хоче його таким зробити.“ Євентуальний брак духовенства буде можна заповнити священниками, котрих має за багато перемиська епархія. По гімназіях є вже досить греко-катол. студентів, ось прим. у Збаражі є їх 100. 8. Уряд дбає справедливо про всіх. „Консисторія повинна з вдячностію прецінь признати, як ласкаво релігійний фонд відноситься до греко-катол. обряду, бо той обряд більшу часть зужив, хоть дуже мало дав“. Рівнож не можна того уважати пониженнем українського інституту з боку уряду, бо зменшена контруа є лиш пропорціональною винагородою до набутих наук¹⁾.

Одного тільки добилися питомці *studii rutheni*, що при роздачі парохій зрівнано їх з питомцями *studii latini*. Менша контруа, недопусканне до висших церковних чинів були причиною, що при подружних заходах мали укінчені питомці *studii rutheni* меншу ціну від питомців *studii latini*. Мати Івана Марфієвича, сина пароха в Косові, а питомця *studii rutheni* хотіла його оженити з Зузанною Горбачевською, сиротою по бл. Хризанті Горбачевським, парохом в Делятині, з середно заможною панною, але боялася начати сватання, бо не була певна, чи її опікун, крилошанин Іван Горбачевський згодиться на те, „а то з тих причин, що той семинарист є *studii rutheni*, може за него видати не схотять“. („а то з tych powodów, że ten seminarzysta jest nauk ruskich, może za niego wydać nie zechcą“)²⁾. Менша контруа і виключенне від висших чинів церковних були одною з причин, що в практичнім життю *studium ruthenum* було менше вартне і се була також одна з причин, чому українська суспільність описля байдужно приняла скасованне того інституту.

15. Дверник.

Побіч реставратора, дуже непопулярною особою між питомцями був дверник, котрого обовязком було не випускати питомців без письменного дозволу від семинарицької управи на місто і доносити про спізненне їх, та загалом про всі їх промахи. Не смів він входити з питомцями у ніякі коншахти під загрозою втрати посади.

¹⁾ Арх. дух. сем. 1792. Губ. з д. 10/5 1792 ч. 13.750.

²⁾ Ставроп. Арх. Прих. акти XXIII. Лист В. Горбачевського до І. Горбачевського з д. 1/1 1798.

А дверниками були звичайно військові інваліди, або вислужені підofiцери Німці. Між ними а нитомцями був завжди воєнний стан і напружені відносини. При тім поводитися дверники нераз некоректно: з гори гляділи на питомців і в разі словних перепалок уживали ненаряментарних слів. В р. 1790 жалувався приміром питомець Табенцький, що дверник прозивав його: „dragan, Hundswot, lampart, świnia, jam aliis similibus vocabulis“¹⁾.

16. Причини лихого стану науки в studium ruthenum.

Слухачі studii rutheni становили особливо на низших літах науки дуже нерівномірно підготовлений матеріал. Побіч кандидатів спосібних і підготовлених до науки, зголошувалося чимало неспосібних, що перед тим без успіху пробували щастя в латинських школах, або згодошувалися кандидати вже старші віком і життєм прибиті. Такі кандидати становили звичайно заваду в школі і були непотрібним балаястом, а були вони вписані часто, як „гості, добровільні слухачі“ („hospites“, „benevoli auditores“); своїм незнаннем, лихими нотами при іспитах виробляли вони інститутові тільки лиху славу. Вони звичайно так довго ходили до школи, аж з великим трудом переконувалися, що не дадуть собі ради. Тоді покидали вони науку.

Друга причина лихого стану науки лежала в катастрофальній недостатці шкільних підручників. І в latinum studium був страшний брак підручників, але в ruthenum studium з виїмкою 2 підручників: до льогіки і історії церкви, прочих предметів научних училися слухачі з устних викладів. В р. 1792 нарікали питомці studii rutheni, що мусять переписувати виклади професорів із браку підручників²⁾, („у сіл nie mamy, gdyż ie wyniszczyliśmy piśaniem w Seminarium ustawicznym, nie mając przez cały kurs tak filozofii iako у Teologii Autorów“. В иншій місці кажуть; „bowiem oni (sc. питомці studii latini) książki mają, my zaś wraz z niemi iedyńie nauczania ustawy“). Дня 1/10 1796 подавав тимчасовий ректор генер. семинарії Скородинський як „причину хоробливости серед питомців і лихого стану науки недостатку многих учебників шкільних“³⁾. Вина тут була виключно по стороні уряду. Всі професори мали готові підручники і розходилося

¹⁾ Арх. дух. сем. 1790.

²⁾ Арх. дух. сем. 1792. Губ. з д. 10/5 1792 ч. 13.750. Діло 1899 ч. 193. ³⁾ Ibidem 1797. Губ. з д. 21/7 1797 ч. 16.448.

тільки о їх друк. Ані Курцбек, віденський друкар, ані Шіллер львівський губерніяльний, не хотіли дати накладу на книжки для провізоричного інституту. Ставропигійське братство випечатало своїм коштом Бавмайстра і Данненмаера, але ще довгі літа нарікало, що з розпродажі тих книжок ледви покриваються відсотки від вложеного капіталу. Лишалось отже, або своїм коштом видати підручник, як те приміром зробив Скородинський зі звісним перекладом Гіфт-шіца, або відкликнутись до передплати, в тих часах дуже пинявої і непевної. А тут саме обовязком уряду було видати підручники своїм коштом, а не полишати друку приватному починові. Ціла робота уряду кінчилася на тім, що він давав премії перекладчикам, коли їм удалось напечатати свій учебник. Недостача підручників була також одною з причин байдужности суспільности, коли знесено згаданий інститут. Як тяжко йде наука в школі без підручників і яку муку справляє і учителям і молодежи, розуміє се кожний, хто хоть короткий час мав нагоду в таких обставинах учити.

Третя причина лихого стану науки була та, що наука в *studium ruthenum* не відбувалася в годинах звичайних по правильному поділові годин, як се було в *studium latinum*, тільки у прогалинах вільних від латинських викладів. А походило се звідси, що переважна часть професорів *studii rutheni* учила рівночасно і в *studium latinum*. В номінаційних декретах професорів, що мали побіч лат. викладів учити і в *studium ruthenum*, було все ось таке застереження: „що має викладати для лат. учеників у годинах визначених університетом, а що до годин для українських студентів має порозумітись з ректором семінарії“. Виклади могли відбуватись у надзвичайних годинах“, бо богословські виклади *studii latini* і *rutheni* відбувались у семінарії, а вигода викладів *studii latini* все йшла перед вигодою *studii rutheni*. Вже й тим на зверх проявлялось трактованне того інституту як чогось меншевартного в порівнянню зі *studium latinum*.

Подібно, як у *latinum studium*, так само і в *ruthenum* важною прачиною лихого стану науки була женитьба питомців підчас студій, або заручини. До дієц. семінарій ходили переважно жонаті питомці, але там наука тривала спершу 1 рік, а згодом лиш 2 роки. Отже немислимо було в р. 1787/8 приймати на *studium ruthenum* до генер. семінарії жонатих питомців, коли на *studium latinum* мала наука тривати 9, а на *ruthenum* 8 літ. Придвірна комісія йдучи за думкою Щавницького, заборонила прий-

мати жонатих взагалі до генер. семинарії ¹⁾, хочай часом робила сама виїмок, коли вже висвячений кандидат хотів доповнити студії. Користаючи з ферій, женилися питомці ще перед укінченням студій. Якщо поведення їх було поправне і в науці поступи добрі, ані ректорат, ані губернія не мішались до того, так що питомці, не видаючи в практиці майже ніякої заборони в тім згляді, їздили підчас ферій по ярмарках і празниках, заручувались і женились. Губернія сама дозволяла питомцям послідного року ще перед кінцем шк. року на подружя, як тільки поздавали іспити (пр. пит. Прокоповичеви в р. 1788 ²⁾). Так само дозволила в р. 1791 на женитьбу М. Токарському ³⁾. Коли одначе котрийсь із питомців без дозволу губернії оженився, мусів дуже тихо сидіти і не давати про себе знати чи то лихим поведенням, чи недбайливістю в науці, бо такого вспіла губернія безпощадно виганяти. В р. 1787 поручила губернія видалити негайно В. Горшинського, підозрілого о дрібні крадіжи, бо з донесення ректора виходило, що згаданого питомця поведення є неморальне і що він подавався за холостяка, а є жонатий ⁴⁾. В р. 1796 видала львівська консисторія на жаданне губернії парохам приказ, „щоби жадному питомцеві генер. семинарії не давали вінчання, бо вони оженившись, спізняються з приписаною наукою“ ⁵⁾. Але женитьби питомців мимо того відбувались. І губернії знову було сего за богато і тому в р. 1799 писала до консисторії і ректора: „А що Федір Ленькавський, як подає ректорат, підчас минулих ферій оженився, що противиться уставови семинарії, поручається обом консисторіям, щоби заборонили духовенству під грозою кари уділяти вінчання неукінченим питомцям“ ⁶⁾. Два питомці втратили стипендію, бо зараз по вінчанню справляли й хрестини. Хоть як Терлецький відпекувався, що він тому не винен, консисторія і губернія були невмолімі. Тільки Героновича виправдано, бо не найдено в його поступку неправильности. „Дуже неприємно се для консисторії, — писав генер. вікарій М. Гарасевич, „що питомці підчас студій заключають супружя і ще в додатку попадають у перепони неправильности (*impedimenta irregularitatis*), а що ординаріят зовсім не думає потурати таким прогріхам питомців, котрі дають лихий

¹⁾ Арх. дух. сем. 1787. Губ. з д. 2/5 1787 ч. 9.229.

²⁾ Ibid. 1788. Губ. з д. 15/1 1788 ч. 1431.

³⁾ Ibid. 1791. Губ. з д. 12/1 1790 ч. 15.808.

⁴⁾ Ibid. 1787. Губ. з д. 4/10 1787.

⁵⁾ Ставроп. Муз. Прих. акти XXIII.

⁶⁾ Арх. дух. сем. дух. 1799. Губ. з д. 3/5 1799 ч. 6.688.

примір і сіють згіршення, має ректор їх негайно вичеркнути зпоміж стипендістів. Рівночасно під тяжкою карою забороняється клирови вінчати неукінчених питомців¹⁾. І справді д. 28/8 1802 ч. 1349 пригадала консисторія свою заборону, „о скількиби декан або парох, відважився вінчати, або вигодошувати заповіді питомцеви, котрий ще перебуває в семінарії, або стипендію побирає, перед укінченням приписаних студій, підпаде дуже суворій відвічальности і карі“²⁾. Не зважаючи на заборони, женитьби питомців лучалися даліше і навіть, як з р. 1809 остаточно перейшла семінарія під управу митрополита і устала інтеренція губернії, те лихо удержувалося без ушину. Вкінці причиною лихих поступів у науці була також тверда, книжна мова викладів. Більше сумлінні, чи національно освідомлені професори послуговувалися в разі потреби для пояснювання незрозумілих партій, чи понять живою, народною, українською мовою, а ті, що не знали належно своєї мови, чи були байдужні під національним оглядом, послуговувалися польською мовою. Годі одначе робити професорам докір за те, що уживали макаронічної мови замість живої, бо вони як діти свого часу користувалися в научних викладах мовою, котра „була власне літературною мовою освічених галицьких Українців в тім часі“³⁾. Гірше було в тому згляді в *studium latinum*. Книжна мова *studii rutheni* була близшою питомцям того заведення, чим латинська *studii latini* слухачам, що училися всіх майже предметів у тій мові. В тім самім часі, як пішов внесок на скасування І року філософії *studii rutheni*, пояснював Шимонович, на запит губернії, чому так много лихих поступів у питомців *studii latini*, що головною причиною є та, („*quod linguam latinam non callent*) „що не знають лат. мови“; як професор пояснює, то розуміють, а прийдеться до іспиту, вони не в силі в тій мові висловитися. Як лік проти незнання лат. мови, подавав Шимонович раду, щоби губернія візвала дирекції гімназії, аби дбали про поступи в лат. мові, а директори фільос. студій повинні слухачів, які не володіють латинською мовою, завертати до гімназій⁴⁾. Так само нарікав у р. 1803 директор богослов. студій у Відні Антін Spendou д. 22/6 1803 на „недостачу знання латинської мови у всіх слухачів“. Була се

1) Ibid. 1802 Консист. з д. 28/8 1802: Просьба Терлецького з д. 21/7 1802; Ставр. Арх.: Прих. акти XXIII.

2) Ставроп. Арх. Прих. акти XXIII.

3) Ів. Кривецький: Неоправдані докори ст. 120 Зап. Н. Т. ім. Шевч. т. 102.

4) Арх. льв. унів. Перв. акти 713 до ч. 52 директ. богосл.

спільна хиба у всіх австр. університетах з викладною лат. мовою ¹⁾. Ті нарікання професорів і директора богосл. студій, а також слухачів, що через незнання лат. мови молодіж не може користати належно з науки, повторюються без упину. Я навів слова Шимонича нарочно, бо деякі дослідники, пр. д. Кривецький порівнюючи рівень умову, яку давало studium ruthenum з рівенню умовою, яку набували слухачі studii latini, так каже: „А прецінь освіта, яку давав „Руський Інститут“ не могла чейже рівнатися з освітою, яку давали гр. к. духовникам повна гімназія й університет“ ²⁾. А між тим вислід з обох інститутів був однаковий! У слухачів studii ruth. брак укінченої гімназії робив їх слабше підготовленими до перетравлювання богосл. знання, подаваного їм ще в додатку в книжній мові, а слухачі studii latini не знаючи лат. мови, так само не в силі були присвоїти собі богословського знання.

¹⁾ Zschokke Op. cit. ст. 68. ²⁾ Кривецький: Op. cit. ст. 196.

Авторство азбучної статті з 1834 р.

Подав *Михайло Возняк*.

В 1834 р. вирвався радохонецький парох Осип Лозинський із нерозважним і в тодішніх обставинах українського життя дуже небезпечним проєктом ввести польське абецадло в українське письменство. Свою статтю п. н. „O wprowadzeniu abecadła polskiego do piśmiennictwa ruskiego“ надрукував Лозинський в 29 ч. львівських „Rozmaitości“. На початку своєї статті він признається до того, що піддало йому реформаторську думку. Він мав у себе кілька українських книжок побожного змісту з віддертим початком і кінцем, друкваних латинськими буквами. Читаючи ті книги, що на його мильну думку походили з дуже давніх часів, він переконався, що букви польського абецадла дуже здатні віддати всі українські звуки. Таке саме переконання витворили в нього також українські пісні, друквані польськими буквами в „Rozmaitościach“, „Gazecie Lwowskiej“, „Pielgrzymie Lwowskim“ на 1822 р. і в збірці пісень Вацлава з Олеська (Залеського) з 1833 р. п. н. „Pieśni polskie i ruskie ludu galicyjskiego“. До того останній заявив у своїй вступній розвідці, що кириличні букви стоять головно на перешкоді тому, щоби влучити славянську літературу в загальну масу європейського письменства. Незабаром після того прочитав Лозинський в часописі „Oesterreichischer Beobachter“ із 8 грудня 1833 р. бажання (Вартоломея Копітара), щоби дві заповіджені граматики української мови (Осипа Левицького й Осипа Лозинського) взяли собі також і під граматичним оглядом за зразок правдиві слова Вацлава з Олеська. Те все спонукало Лозинського призадуматися, чи не булоб добре ввести польське абецадло до українського письменства. Роздумуючи над тим, що

сливе до його часу не було граматики української мови та що давніші письменники держалися правил церковнословянської мови й уживали в писаннях звичайно кирилиці, Лозинський прийшов до думки, що українська мова має свободу вибрати собі таку азбуку, яка булаб найбільше здатна віддати її звуки й найкорисніша для її розвитку. Здатним до такої ролі уважав саме Лозинський польське абецадло, не латинську азбуку, й порівнявши кириличну азбуку з польським абецадлом, аби виказати більшу придатність останнього для українщини від першої,¹⁾ він указував іще на інші користи з польського абецадла для української мови: польське абецадло зробилоб українську книгу доступною для Поляків і інших Славян, улекшилоб науку української мови чужим народам, нарешті „в способі писання живих мов ожилаб і виробилабся найшвидче також українська мова, а в скелеті мертвої мови, кирилиці, як що не замре, то бодай не так легко й не так швидко здужає виробитися“.

В усій аргументації Лозинського дивно вражає одна річ, котру тяжко йому вибачити. В його виводах займала важне місце та обставина, що в його часах друкували різні польські видання українські пісні польським абецадлом, між иншим і Вацлав Залеський у своїй збірці, з приводу котрої й появилася Копітарова замітка в австрійським часописі. Тимчасом у своїй вступній статті перед збіркою Вацлав Залеський виразно відкрив ціль польського абецадла в українським письменстві. Мотивуючи, чому він надрукував усуміш польські й українські пісні, він писав таке: „З огляду на вищі речі це вилучування Українців від нашої літератури видається мені дуже шкідливим для загальної славянської літератури, до котрої ми повинні вічно й завжди простувати. Словаки, Славяне на Шлеську, Моряване прилучилися до Чех; до когож мають прилучитися Українці? Або чи маємо бажати, щоб Українці мали свою власну літературу? Щож булоб сталося з німецькою літературою, колиб поодинокі германські племена старалися були мати власну літературу? Хто не зрозумів мене в цім пункті, тому не могу допомгти, бо неможливо мені висловитися ясніше.“²⁾

Для українського громадянства в Галичині навіть не потрібно було ясніше висловлюватися. Вже й ті слова говорили виразно про вовчий апетит. „Всі передові люде — оповідає в своїх

¹⁾ Порівняння, що його перевів Лозинський, навів Іван Франко в своїй праці: *Азбучна війна в Галичині 1859 р.* (Записки, CXIV. стор. 100—2). ²⁾ *Wacław z Oleska. Pieśni polskie i ruskie ludu galicyjskiego.* Львів, 1833 Стор. XLIII.

споминах Яків Головацький — виступили проти затії Залеського й обурилися на Лозинського. Зубрицький написав відповідь, але вона зосталася в рукописі; тодішній капелян перемиського єпископа Снігурського Осип Левицький (автор галицько-української¹) граматики) написав польською мовою різку статтю проти проєкту Лозинського в обороні кирилиці. Єпископ Іван Снігурський нагородив автора та звелів надрукувати його статтю в єпископській друкарні²), а редактор офіційної львівської газети й надзвичайний професор польської мови й літератури Михалевич (Українець), із прихильності до своїх одновірців, додав відбитки до всіх висланих чисел газети. В тім часі такий поступок уважався дуже ризиковним і ледви чи не цей крок був головною причиною усунення Михалевича з редакції й назначення на його місце справжнього Поляка Яна Камінського... Не менше обурення на Лозинського висловлював гурток молодих Українців, котре відбилось й в листі Вагилевича до Погодіна. А студент Маркіян Шашкевич написав статтю „Азбука і Abecadło“; цензура дозволила друкувати ту статтю, студенти й семинаристи зробили грошеву складку, післали мене до Перемишля й протягом двох тижнів стаття Шашкевича в обороні азбуки була надрукована й розіслана на всі сторони Галичини в 3.000 примірниках. Вагилевич у своїм листі до Погодіна врочисто заявляє, що „тепер ніхто (очевидно, з Українців) не сумнівається в пекучій потребі славянської азбуки для української мови й кождий признає її вищість над недостаточністю чужого алфавиту“.³)

Таким робом проєкт Лозинського діждався трьох відповідей: рукописної Дениса Зубрицького й друкованих Осипа Левицького й Маркіяна Шашкевича. Відповідь Левицького дісталася в руки читачів „Rozmaitości“, що серед них було й деяке число українських світських і головно духовних інтелігентів, і принагідно в руки тих, котрі не читали „Rozmaitości“. Здається, потребою освідомити про справу загал українського освіченого громадянства

¹) Сьогоднішньому термінові „Українець“ відповідає у Якова Головацького термін „Русин“.

²) В звязку з цим може незайвим буде тут пригадати, що Лозинський оповів у своїй автобіографії, а саме, що він зі своєю статтею був в єпископа Снігурського й питав його, чи може надрукувати її в „Rozmaitościach“. Єпископ перечитав статтю й велів надрукувати її, щоби довідатися, чи хто на це що відповість. (Автобіографічеські записки Іосифа Лозинського. Литературный Сборникъ. Львів, 1885. Стор. 117).

³) Воспоминание о Маркіянѣ Шашкевичѣ и Иванѣ Вагилевичѣ. (Изъ записокъ Якова Ѡ. Головацкаго). (Литературный Сборникъ, 1885, стор. 20—1).

треба пояснити видання відповіді Маркіяна Шашкевича, хоча значно пізніше, бо аж 1836 р.

Пошукати за відповіддю Дениса Зубрицького на проєкт Лозинського це мета цієї статтейки. На мою думку початок статті Зубрицького надрукував др. В. Шурат у LXXXI т. „Записок“ п. н. „Азбучна стаття Миколи Кмицикевича з 1834 р.“ Вона має наголовок „O zaprowadzeniu Abecadła polskiego zamiast kirylicy do ruskiej pisowni“ й написана по польськи. Чотирилисткова копія її, когру знайшов др. В. Шурат, має дату й підпис копіста: „Въ Перемишлѣ 9/12 834. Миколай зъ Ветлина“, себто літературний чи конспіративний псевдонім Миколи Кмицикевича. Вже ця українська записка на польській копії впадає відразу в очі дослідника, бо вона стоїть у деякій негармонійности з текстом відповіді: записка українська, текст польський.

Щоб улекшити хід дальших думок, треба сказати бодай коротко, що відомо в науці про Миколу Кмицикевича, котрому приписане авторство азбучної статті з 1834 р. Його ім'я зв'язане з „Сенатом“ або „Товариством учених“ серед перемиської гімназійної й богословської молоді. Гаслом цієї таємної організації був вислів: добру волю благословить Бог, з волі впливає діло, а діло веде до слави. Назву „Сенат“ треба брати в розумінню вищої палати парламентарного тіла, бо й була тут і нижча палата, що до неї належали молодші браття Миколи Кмицикевича Теофіл¹⁾ і Лев, коли старший брат Юліян належав до „Сенату“. В останнім був головою Казимир Туровський, бо всі члени відчували, що він перевищає їх хистом і знаттям. Микола Кмицикевич, що дуже пильно збирав книги й цікавився письменством, був бібліотекарем або міністром освіти. Антін Лужецький, відомий зо своїх віршів без поетичного хисту, дістав титул міністра внутрішніх справ. Уже самі титули президента й міністрів указують на юнацьку забаву з благородною метою морального удосконалення й самосвіти, від чого пішла й друга назва організації „Товариство учених“.

А в тім, уся таємна організація була по всякій правдоподібности одною з початкових незамітних сітей втягнути її членів у конспіративні організації, про що були освідомлені тільки головні діячі. Про одного такого конспіратора, члена організації „Приятелів народу“, згадав і Микола Кмицикевич у своїм листі до Казимира Туровського з 10 грудня 1832 р. „Опанував мене

¹⁾ Під псевдонімом „Bogumił z Wetlina“ написав він 1847 р. Слезу над гробом єпископа Івана Снігурського, що її переклав Антін Лужецький.

якийсь великий дух свободи, — писав тут Кмицикевич — привід до цього дивний: наперед Суліковський зо своїм ультралібералізмом, а потому сон, що після нього я відкрив у собі велику зміну; — снилося мені, що я визволив Українців і дав їм незалежність, — через те попав я в таку манію, що я про ніщо инше не думаю; — в приступі захоплення я написав до Лужецького, але він запримітив мені, щоб я думав про літературу, щоб Мінерва не прибрала подоби богині війни. На мою думку булоб найкраще, колиб повстала Польща. Я маю великі пляни: Поляки хай думають собі про себе, а я думаю про своїх, — цього ніхто не може за мене взяти¹⁾. Це рідкий зразок повноти національної свідомости в тодішніх часах. Про пізнішу долю Кмицикевича відомо стільки, що в серпні 1834 р. зажадала президія губернії від митрополита Михайла Левицького не допустити до свячень богослова четвертого року Миколи Кмицикевича, котрий скінчив теологічні студії в Перемишлі, з огляду на його неприхильність до австрійського уряду, бо він належав до таємних товариств, ширив обидливий вірш против архикнязя губернатора та поважився виступити проти перемиського старости й цісарського війська.²⁾

Стільки відомо про Миколу Кмицикевича. Тому, що відомо про нього, противиться вже початок приписаної йому азбучної статті, де стоїть: „Вік, що в нім живемо, відзначається особливим простуванням, над котрим треба, на жаль, глибоко жаліти. Під заслоною критичного наукового розбору або нових винаходів силкуються недоуки руйнувати все, що тільки має на собі тавро старовини. Нічого нема для них шановного, вівтарь і трон, віками освячені обичаї предків, їх усі винаходи й помисли, навіть величне іотицьке будівництво, словом — усе вже не модне, стає предметом нападів або глузування для цих сучасних Вандалів. Можнаб їх де в чім порівняти з Дон Кішотом, колиб не мали переконання, що спонукує їх до цього не легководушність або божевілля, але злість і охота руйнувати.

„Ці новочасні псевдофілософи назвали це ганебне своє простування духом часу, а ми назвемо його духом спустошення, Він саме під різними подобами потряс усіма святощами, напав на від-

¹⁾ М. Тершаковець. Матеріяли й замітки до історії національного відродження Галицької Руси в 1830 та 1840 рр. (Українсько-руський Архив, III. Львів, 1907 стор. 22—3).

²⁾ Др. К. Студинський. Польські конспірації серед руських п'ютомців і духовенства в Галичині в роках 1831—40. (Записки, т. LXXX, стор. 59). Відб. Львів, 1908, стор. 7.

вічні трони, кинув насіння ворохобні й злочинних розрухів на спокійні ниви, ведучи засліплені народи до боротьби за мрії, що їх ніколи, не здійснити, розв'язав святі зв'язки пошани дітей до батьків, підданих до правових володарів і начальств, руйнував пам'ятки старовинного будівництва й він саме натхнув своєю отрутою Лямене, Шатель, Сан Симоністів, Темпларіїв французьких і Філалетів та мужицтво німецьке, він сплотив Карбонарія, Нову Італію, Проміністич і інші цим подібні релігійні, політичні й літературні дивотвори¹⁾

З цього початку азбучної статті бачимо, що ті погляди не тільки не мають нічого спільного з тим, що відпокутував Кмицикевич здержанням від священничих свячень, але й що це погляди крайнього реакціонера, безоглядного ворога всякого поступу. За те такі думки стрічаються часто в листах Дениса Зубрицького, напр. у листуванні до Погодіна. Ось кілька виривків. „Ви додали під мою адресою записочки до Головацького й Вагилевича, — писав Зубрицький, — котрі зостаються у мене, бо обидва ці кандидати богословя підозрілі урядові в зв'язку з якимсь забороненим таємним товариством і навіть виключені зо священничого стану. Ви переконані, що з цієї причини мені не випадає з ними зноситися. Дуже жаль мені Головацького: він добра людина, не знаючи своєї долі, оженився, а тепер жеде його біда, жаль, що божевільна молодь бодай в наших сторонах заплутується в небезпечні сіті, жертвуючи своєю долею“²⁾ Пригадатиб далі слова Зубрицького з приводу мазурської різні в 1846 р. про польських революціонерів по 1831 р., „коли без усякої обережності впустили до краю нам польських бунтівників“. Тоді „почала невгомна польська шляхта, підцьковувана висланцями з Парижа, що таємне вешталися по краю й підцьковували її, займатися революцією й довела до тієї крайности, що в теперішнім році сливе вся заплутана в змову. Лагідний уряд цілком не сподівався жадної ворохобні, його королівська високість наш архикнязь запрошував, сордешно гостив і скільки можливо помагав лиходіям, думаючи, що ласкавостю зеднає серця їх, покладаючися на аксіому Монтеске, що шляхта це опора трону, — на думку, котрої не можна прикладати до польської шляхти. Він гладив гадюку, що заклалася нанести йому смертну рану“³⁾ Про августа Бельовського

¹⁾ Др. В. Щурат. Азбучна стаття Миколи Кмицикевича з 1834 р. (Записки, т. LXXXI, стор. 136—7).

²⁾ Н. Поповъ. Письма къ М. П. Погодину изъ славянскихъ земель (1835—1861). Москва, 1879. Стор. 563—4.

³⁾ Тамже, стор. 579.

написав Зубрицький в листі з 1858 р. таке: „Я знав, що він перед 1848 р. як фанатичний польський патріот бунтував, був ворогом і Австрії й Росії, але коли він оголив бороду й вуса та почав жити тихо й гарно поводитися, то я думав, що він прийшов до розуму“. ¹⁾ Нарешті довший виринок із останнього листу Зубрицького з 1861 р.: „Словом — наша держава хитається в своїх підставах, виходить із своїх торів і хилиться до руїни. Теперішній час ледви чи не гірший від 1848 й 1849 років. Якась шкідлива дурійка запанувала головами мешканців усіх провінцій, всі хвилюються, домагаються сміливо якоїсь народности, автономії, соймів, виключного вживання свого наріччя в урядах і школах, сходяться на зібрання, галасують, розправляють, гудять Німців, ганяють уряд.... До всіх непорядків підбурюють таємні революціонери й помічна їм свобода писання й друкування... Як це скінчиться, не можна відгадати, очевидно божа кара... Прошу Бога, щоб він урятував святу Русь від цього роду испиту, котрий досвідчує на собі Австрія, яко наслідок необдуманого сквапної реформи“. ²⁾

Зубрицький відзначався великою побожною. В однім листі з 1844 р. писав він до Погодіна, що з огірченням читав нарікання в „Москвитянині“ за попередній рік, що освіта й театр нищать „Русскую набожность“. ³⁾ І автор азбучної статті з 1834 р. уважав за дуже гарні прикмети своїх земляків „непохитну вірність для тронів, котрим їх Всесильний піддав, і побожність, сердешне привязання до св. віри й рідної землі, пошану для батьків і начальників, дитинну любов до обичаїв і мови своїх предків“. ⁴⁾ Аж тут „той нещасний дух часу, себто новинок, закрався й у наші спокійні сторони“. Це мова про проєкт Лозинського замінити кирилицю польським абецадлом, хоч їй „досі всі справжні вчені знавці славянського й германського племені признають першенство перед иншими алфавитами, вживаними в Європі“. ⁵⁾

Автор азбучної статті постановив подати перед суд громадянства свої уваги про проєкт Лозинського. Наперед дав кілька уваг, що він розуміє під „narodem ruskim“. У нього це вся східня Славянщина, сильно розгалужене племя від Білого моря аж до Криму, від окраїн Курляндії до меж казанського царства й волзьких гір, від Печори, границь північної Азії аж до джерел Тиси. Авторів „руський нарід“ мав відповідно до свого поселення різні

¹⁾ Тамже, стор. 607. ²⁾ Тамже, стор. 619—20. ³⁾ Тамже, стор. 571.

⁴⁾ Др. В. Щурат. Азбучна стаття... (Записки, т. LXXXI, стор. 137).

⁵⁾ Тамже, стор. 137—8.

назви: Велика Русь, Мала Русь, Біла Русь, Чорна Русь, Карпато-Русь, Україна, Поділля, Волинь, Червона Русь. „Всі ті Русини говорять одною й тою самою мовою, що ділиться на різні наріччя, котрих ніхто з учених досі не старався описати й повести межі між ними“. Такому філологічному знаттю автора відповідає і глибінь дальшого його знання. Назвавши мову богослужбних книг „староруською“, питає він, „чиж можна зі здоровим розумом думати, щоб апостоли Руси, навернувши кільканадцять або кілька мільонів до віри св., накидали їм чужу мову або й діалект, мало що або й цілком незрозумілий, і щоб Володимир Великий велів своїм підданам відправляти молитви в чужій мові, котрої вони не розуміли“. Автор думав, „що в 988 р. всі Русини говорили таким діалектом, який знаходиться в св. книгах“. Через змішання з іншими племенами виробилася та мова на таку, яка тепер є в уживанні. Авторів „руський язик має добру прикмету, що її не відважиться заперечити йому жаден інший язик, себто має два до літератури приспособлені, вироблені й багатьома клясичними творами задокументовані наріччя, себто староруське або славянське й великоруське. В першім маємо церковні книги, святе письмо, велику силу давніших і пізніших творів“. „В другім великоруськім маємо безчисленну скількість творів у всіх галузях наук, літератури, знаття, мистецтв і винаходів. До того є він мовою уряду, законодавства, адміністрації й університетів“. Закидові, „що деякі наріччя народньої маси різняться тут і там від тих двох літературних діалектів“, протиставив автор свою думку, що „німецький нарід має коло 90 так дуже далеких від себе нарічій, що одні других не розуміють, а все таки є тільки одна німецька літературна мова у Відні, Ціріху, Штрасбургу, Франкфурті, Липську, Берні, Королевці й Буді. Ніде не говорить чисто нею простий сільський народ, але менше й більше вчені всюди розуміють її, в ній пишуть і читають твори й публичні акти, і в ній мають цю найбільшій части священики свої науки до народу“. Автор не виводить із своїх слів думки, що доганна це річ культивувати поодинокі діалекти або писати для них правила, бо й Німці мають граматики, ідіотики та слівнички деяких нарічій, але звідсіль не випливає, що Німці хочуть через це розчепити й розбити на дрібні кавалки свою цвітучу літературу. Це є гідне похвали старання лишити письмнену памятку своєї роботящости, принести ланину рідній околиці, а часто тільки літературна забавка“.¹⁾

¹⁾ Тамже, стор. 138—40.

Ідентичні погляди з поглядами автора азбучної статті з 1834 р. стрічаємо в писаннях і листуванні Дениса Зубрицького. Подавши текст договору Ігоря з Греками з 945 р. в своїй Історії давнього Галицького Князівства, Зубрицький врізав зараз після того таку примітку: „Ось тобі, галицький читачу, зразок давньої руської письменної мови десятого століття. Ти переконався, що це не базікання (болтовня) якою простолюдина пасішника Грицька ні пастуха Панька, але ти разом переконався, що як у німецькій мові неможливо вже наслідувати мову „Нібелюнтенліду“, так само неможливо наслідувати й давню руську книжну мову. Всяка жива мова змінюється з часом, книжна мова різниться завсіди та всюди від мови черні. — Мова наших німецьких кольтоністів не є мовою ні Шіллера, ні Гете, ні навіть Гаммера-Пурішталя“. ¹⁾ А в другій частині назвав Зубрицький шаленцями й низькими невіжками тих, котрі бажали, щоб автор писав свою Історію „на областномъ варѣчїи Галичской черни“. ²⁾ Коли ще перша частина Історії була в рукописі, висловлював Зубрицький в листі до Потодіна побоювання, що його приневолять „передягнути його твір із руського в хохлацько-польське убрання“, а він „старався по змозі вининати й хохлацїзми й полонїзми“. ³⁾ Після надрукування двох перших частин писав Зубрицький про мову свого твору до Ганки так: „Я писав по руськи, бо як німецька, так і руська одна тільки є літературна мова. Як Німці в Штрасбургі, в Дорпаті, в Ціріху й Гамбургі на однім тільки пишуть наріччї й розуміють один одного, так і „Русскіє“ повинні писати на однім тільки твердо основанім і гарно виробленім діалекті. Не моя вина, що мої земляки по більшій часті не розуміють його ще тепер“. ⁴⁾ А в 1858 р. писав він до Потодіна: „В одній Руси дві руські граматики, послідовно дві мови, дві літератури, два народи й за певне дві держави. Міхель у розвідці про німецькі племена на раховує 70 німецьких наріччїй, а все таки, які не ласі Німці на новинки й каляння, не прийшло їм до голови писати граматики тих наріччїй. Хай базікає простолюдин, як його мати навчила, а мова словесности повинна бути одна в цілім народі. Добрий патріот повинен збирати, зєдиняти та зливати в одну цілість усі

¹⁾ Д. Зубрицький. Історія древняго Галицко-русскаго княжества.— Часть первая. Львів, 1852. Стор. 141.

²⁾ Тамже. Часть вторая. Львів, 1852. Стор. 47.

³⁾ Поповъ. Письма, стор. 586. Лист із 13 червня 1851 р.

⁴⁾ Др. К. Студинський. З кореспонденції Дениса Зубрицького (Рр. 1840—1853). [Записки, т. XLIII, Львів, 1901, стор. 50—1].

народні течії, а не розколювати, розділювати“.¹⁾ Колиж хто за-примітивби, що ті всі виписки на кільканадцять і двадцять кілька літ пізніші від часу написання азбучної статті, то на це можна відповісти, що в 1834 р. Зубрицький мав 57 років, отже був у віці з виробленими поглядами. До того маємо свідoctво з 1839 р. про його ідентичні думки, а саме в листі до Михайла Максимовича, де Зубрицький писав між иншим: „На мою думку „народъ русскій“ від берегів Тиси в Панонії до берегів Волги, від берегів Висли до руського моря, стільки суворо переслідований і винищуваний і, не зважаючи на це, досіль найчисленніший і наймогутніший в Європі, є тубильним народом цього краю, а не заходцем, і я старався по моїй силі виложити це у вступі до Історії Червоної Руси. Що торкається до нарiчій руської мови, їх є безмірне число; уважливий спостерігач, мандруючи по руській землі, знайде сливе в кожній окрузі, навіть у кождім селі хоча незамітну різницю у вимові, вислові, прозодії, навіть в уживанні слів. І цілком природно! По обрахунку п-на Шмідоль в „*Litterarischer Anzeuger*“ 1822 р. є 114 німецьких нарiчій, таких далеких від себе, що Німець один одного ніяк не розуміє, але мова є завсiди німецька, а не зважаючи на це, вчені Німці в Ризі, Берліні, Відні й навіть у Штрасбурґу вживають у книгах і товариських житті кращих станів одного письменного нарiччя. Я бажав би, щоб і „Русские“ пішли за цим прикладом“.²⁾

По вступних увагах перейшов автор азбучної статті з 1834 р. до подрібного розгляду проекту Лозинського. На жаль відпис Миколи Кмицикевича кінчиться відповіддю на другий пункт Лозинського й не має кінця.

Що торкається українських книг, друкованих польськими черенками, їх відніс Зубрицький до часу між 1760 і 1800 р. „Люблинська друкарня Тринітарів і Іолембйовського в Черемішлі, а може й інші їм подібні, не маючи дорогих руських друків, а хочачи дати товар крамарям, що вешталися по відпустах, робили ті наклади. За їх прикладом пішла почаївська й супрасльська друкарня. Й осягнули свою мету, товар поплачував, побожна народня маса, не знаючи руського письменства, ласо купувала руські набожні пісні й молитви“.³⁾ На доказ, що Українці мали грама-

¹⁾ Поповъ, Письма, стор. 614.

²⁾ М. Возняк. Епізоди культурних зносин галицької і російської України в 1-шій полов. XIX в. (Фільольогічний Збірник памяти К. Михальчука. Київ, 1915. Стор. 94).

³⁾ Др. В. Щурат. Азбучна стаття... (Записки, т. LXXXI, стор. 139).

тики, навів Зубрицький старі граматики грецької й церковнославянської мови. А припускаючи навіть за правдиву думку Лозинського, не робив із цього висновку, „що руська мова не здатна до літератури з причини браку граматики, ані також, що треба позбавляти Русина правої власности, себто кириличного алфавиту“. Також Поляки мали перше красномовців, поетів і істориків у своїй мові ніж граматиків. Перед граматикою Колчинського були Турніцький, Скарґа, Вук, Кохановський, Бельський і велика сила інших письменників так званого золотого віку польської літератури. Це й природне, бо зразкові письменники мусять випереджувати граматиків, бо їх твори подають приклади та правила мови. Зубрицький бажав реформаторові стати „руським Скарґою“, а беручи за зразок його будучі твори, знайдеться пізніше й „руський Колчинський“. ¹⁾

Знання стародруків в автора азбучної статті з 1834 р. вказує також на Дениса Зубрицького як автора, бо такими справами він цікавився для своєї праці „*Historyczne badania o drukarniach rusko-słowiańskich w Galicji*“, виданої у Львові 1836 р. Також відсилки на наукову літературу виключають авторство Миколи Кмицикевича: зокрема відсилка до бібліотеки графа Тита Дзялинського, з котрим саме листувався Зубрицький, до правничих творів, улюбленого предмету зайнять Зубрицького, та рукописної Хроніки Ставропігійського Інституту, нарешті вказівка, що „в ставропігійським архіві можна читати ориґінали листування князів. Острозьких, Вишневецьких, Ружинських, Сапігів, Соломирецьких, графів Ходкевичів, Тишкевичів, а також митрополитів і єпископів в язиці й письмом руським“ ²⁾, одно й друге доступне й відоме Зубрицькому, як архивареві й дослідникові Ставропігійського Інституту в тім часі.

Кінцева дата 13 грудня 1834, що її видавець азбучної статті з 1834 р. уважає датою закінчення, є тільки датою скінчення переписання статті. Таким робом инакше мається справа з відношенням азбучної статті з 1834 р. до відповіді Осипа Левицького. Видавець цієї статті думав, що „залежність Кмицикевичевої статті від статті Левицького очевидна — в змісті і в тоні“ ³⁾ Справа мається саме на відвороті. Із ширшої відповіді Зубрицького робив Осип Левицький просто витяг у своїй відповіді Лозинському. ⁴⁾

¹⁾ Тамже, стор. 140. ²⁾ Тамже, стор. 142. ³⁾ Тамже, стор. 144.

⁴⁾ В перекладі на українську мову подав відповідь Осипа Левицького Іван Франко в розвідці: *Азбучна війна в Галичині 1859 р.* (Записки. т. СХІV, стор. 103—9).

Таке поступування Левицького не було новинкою в його діяльності. Вистарчить пригадати його користування працею Могильницького в граматичі з 1834 р., хоч він ніде не признався до цього в своїй праці. Про близькі зносини Зубрицького з Осипом Левицьким свідчить лист Зубрицького до Якова Головацького з 1842 р., де він написав (по польськи): „От. Левицький Йосип видрукував із Шіллера „Порука“ й „Борьба со смокомъ“. За смока натер я йому уха, бо ми не маємо смока, тільки: „змия“.¹⁾

А в тім, Зубрицький любив навіть відступати дещо з того, що сам призбирав або написав, молодшим робітникам пера, щоб їх заохотити. Пишучи до Поїодіна про „географічно-історичний опис руського народу під австрійським скиптром“ Якова Головацького, додавав Зубрицький: „Я написав був опис цього роду для д. Максимовича до „Кіевлянина“, але він із вини Гартенштайна (пересилача) затратився в дорозі, а може попав у кігті поліції. У мене був поганий бруліоновий примірник і д. Головацький зобов'язався його зробити“.²⁾ Повідомляючи Поїодіна про друкування Литургії св. Івана кишеневого формату з польським і німецьким перекладом укупі з Яковом Головацьким, писав Зубрицький: „Слава видання буде на імя Головацького. Він молодий, потребує слави й гідний її за свою ревність“.³⁾ Заразом сердечні відносини між Зубрицьким і Головацьким виясняють обставину, звідки знав Головацький про рукописну відповідь Зубрицького на проєкт Лозинського.

Одначе рукописна відповідь Зубрицького пішла по руках, в першій мірі поміж українських богословів у Львові й Перемишлі. З огляду на тяжкі умови друку ширення статей при помочи переписування тоді практикувалося часто, згадатиб хочби короткий нарис праці Михайла Гарасевича. З огляду на те, що проєкт Лозинського появився друком 17 липня, а відповідь Левицького, в котрій використана рукописна стаття Зубрицького, 1 жовтня 1834 р., на липень, найдалі на серпень 1834 р. припадає час написання азбучної статті Дениса Зубрицького з 1834 р.

Ствердження цього здійсмає з Миколи Кмицикевича, речника державної незалежності України, тавро батька пізнішого національного москвофільства.⁴⁾ Воно лишитья за Денисом Зубрицьким.

¹⁾ Др. К Студинський. Кореспонденція Якова Головацького в літах 1835—49. Львів, 1909. Стор. 73.

²⁾ Н. Поповъ Письма... Стор. 552. ³⁾ Тамже, стор. 603.

⁴⁾ Др. В. Щурат. Азбучна стаття... (Записки, т. LXXXI, стор. 144).

З царини української музичної етнографії.

Написав *Д-р Філярет Колесса.*

При великому багатстві літератури з обсягу української етнографії взагалі вражає се, що розмірно за мало уваги присвячувано їй досі присвячується українській музичній етнографії з окрема; видання з сеї царини не стоять у пропорції до великого обширу української етнографічної території й багатства сирого матеріялу, що дожидається своєї черги. Міжтим списуванне мелодій, що традиційно переходять у пам'яті народніх мас чи то в сподуці з пісенними текстами, чи без тексту в інструментальній музиці, описи народніх музичних інструментів, описи народніх обрядів, забав, свят і обставин, серед яких водяться музикальні продукції, відомости про народніх співців і музик, — усе те має велике значінне не лиш для самого музикознавства, але й для інших галузей науки, для етнології, психології, історії словесности. Музична етнографія приносить дуже цінний матеріял в першу чергу для історії музики й музичної археології, для досліджування початків музики, розвитку ритму й мелодії та поодиноких системів тональних і ріжних типів музичної культури.

Епохальне значінне для розвитку музичної етнографії мало пристосованне до її послуг фонографу (— початок зроблено в Америці перед 30 літами) — що дає спромогу списувати з найбільшою докладністю мелодії із свобідним ритмом, дрібними мелізмами, змінчивими варіаціями, ба навіть музичні рецитації, поліфонні хорові співи й капризні інструментальні мелодії, виконувані в швидкому темпі. Без фонографу не булоб можливе вірне записуванне таких мелодій, тим більше не булоб можливе списуванне екзотичних мелодій, построєних на системах тональних відмінних від нашого, як н. пр. на сіямській гамі. Як звісно, мешканці Сіяму не розріжняють інтервалів цілих і пів-тонів, але ділять

гаму в границях октави на сім зовсім рівних відступів, так що крім октави ані один із наших інтервалів не знайдеться в такій гамі. Фонограф дає змогу з математичною докладністю означити інтервали таких мелодій при помочи окремого приладу (Tonmesser). Фонографічні знімки дають зовсім певний матеріал також для фізикальних і фізіологічних експериментів та особливож для лінійістичних дослідів

Значінне фонографу для музичної етнографії й інших наук швидко оцінено належно в наукових кругах, — і при університетах та академіях повстають архіви фонограмів, яких завдання — збирати зі всіх усюдів фонографічні знімки, висилати пляново обдумані експедиції для збирання нових матеріалів з обсягу музичної етнографії, утревалювати цінніші фонограми через металеві відливи, уліпшувати апарати й способи списування — одним словом: архіви фонограмів стають центрами для досліджування давних, тепер уже завмираючих музичних культур і для розвитку порівняного музикознавства.

Віденський архів для фонограмів, заснований 1900 р. при фізіологічному інституті університету за почином тамошніх професорів, між іншими й В. Ягіча, головну увагу присвячує лінійістичним студіям¹); з музично етнографічних праць на особливу увагу заслужують отсі: Е. Фельбер: „Die indische Musik der wedischen und der klassischen Zeit. Studie zur Geschichte der Rezitation“ (XXIII. Mitteilung des Phonogrammarchivs-Kommission 1912), та звіти проф. М. Мурка про фонографічні знімки епічних пісень в Боснії й Герцеговині з 1912 і 1913 р. (XXX, XXXVII Mitteilung) і проф. Р. Ляха про фоногр. знімки із співу російських полонених (XLVI Mitteilung).

В основанім 1902 р. архіві фонограмів при Психологічному інституті Берлінського університету визначився своїми працями особливо проф. Карло Штумпф (що 1911 р. видав студію „Die Anfänge der Musik“), та його співробітники, О. Абрагам і Еріх Горнбостель, знаменитий дослідник позаєвропейських системів музичних. Про напрямок студій згаданих дослідників орієнтують нас уже й самі заголовки їх важніших праць: Штумпф-Горнбостель: „Über die Bedeutung ethnologischer Untersuchungen für die Psychologie und Ästhetik der Tonkunst“. (Bericht über den IV. Kongress für experi-

¹) Віденський архів користується фонографом окремої конструкції, при якій вживається плит замість валиків.

mentelle Psychologie in Innsbruck 1910): Горнбостель: „Über vergleichende akustische und musikologische Untersuchungen“. Leipz. 1910; „Die Probleme der vergleichenden Musikwissenschaft“ (Zeitschrift der Internationalen Musikgesellschaft. 1909. VII); Абрагам-Горнбостель: „Vorschläge für Transkription exotischer Melodien“ (Sammelbände der I. M. G. XI.)

Перед війною осередком студій на полі порівняного музикознавства було Інтернаціональне Музичне Товариство „Internationale Musikgesellschaft“ в Берліні із своїм органом „Zeitschrift der I. M. G.“ і збірниками наукових праць, — згадуваними вже в горі „Sammelbände der I. M. G.“ Це товариство улаштувало що кілька літ наукові конгреси з окремою секцією для музичної етнографії; і так на конгресі I. M. T. у Відні 1909. відчитано реферати також про народні пісні й музику різних слов'янських народів, між тим і українського (про думи¹), — друковані опісля в обширному звідомленні (III. Kongress der I. M. G. Wien 1909. ст. 224—303).

На жаль, війна привела Інтерн. Муз. Товариство до упадку. Та від 1922. р. підняли згадані вгорі дослідники Карло Штумпф та Еріх М. Горнбостель знова видавання наукових збірників „Sammelbände für vergleichende Musikwissenschaft“ в Монахові.

Два перші томи призначені на праці, розкинені по різних виданнях від 1885. по 1917. р; III. т. містить записані проф. Шюнеманном пісні Німців кольоністів з над Волги а по часті й з України. „Велика студія Шюнеманна над сими піснями — як висловлюється д. Кл. Квітка у своїй рецензії („Музика“ 1924) — „дивує всесторонністю і детальністю досліду, звязаною з широкістю порівняного і еволюційно-історичного трактування. Ці якості праці роблять запізнання з нею конче потрібним не тільки для тих, хто інтересується німецькою піснею, але й для всякого, хто хоче виробити собі еволюційно-історичне розуміння музики взагалі, а також і для немусикантів, що студіюють народню поетичну творчість порівняною дорогою“. Студію Шюнеманна треба вважати „за взір до того, як треба опрацьовувати матеріали до людової музики будь якого народу“. Четвертий том згаданого видавництва містить пісні Румунів із Семигороду, зібрані мадярським музикольотом Белею Бартоком.

¹) F. Kolessa: Über den melodischen und rhythmischen Aufbau der ukrainischen rezitierenden Gesänge, der sog. Kosakenlieder.

Важним центром для студій над фінською й японською народньою музикою стає Гельзінґфорс, від коли заходом Фінського Літературного Товариства 1893 р. починає там виходити монументальний збірник фінських народніх мелодій („Suomen kansan sävelmiä“ в трьох серіях) під редакцією Ільмарі Крона, що визначився також сінтетичними працями ширшого значіння, як н. пр. „Über das lexikalische Ordnen von Volksmelodien“ (Sammelbände der Internationalen Musikgesellschaft IV). Другу серію згаданого збірника він дійсно впорядкував на основі каденційних окінчень в чотириколінній строфі мелодичній. В Гельзінґфорсі видають свої праці й інші дослідники людової музики надбалтійських народів, а саме: Армас Ляуніс — „Lappische Juoigos-Melodien“ — впорядковані на основі ґрупування ритмічних мотивів (Mémoires de la Société Finno-ougrienne XXVI. 1908); „Über Art und Entstehung der estnisch-finnischen Runenmelodien“ 1910); Отто Андерссон: „Über schwedische Volkslieder und Volkstänze in Finnland“. 1909.

Не оставав позаду згаданих осередків і Петроград, де Рус. Географічне Товариство, Археологічний Інститут та Академія Наук перед війною живо займалися нагромадженням з усього величезного простору давньої російської імперії етнографічно-музичних матеріалів, списуваних при допомозі фоноґрафу, та утревалюванням цінніших валків металевими відливами. При Р. Геоґр. Товаристві засновано окрему пісенну комісію, що м. і. видала збірник Ляпунова — 38 в. руських народніх пісень з мелодіями.

Академія Наук видала дуже цінний збірник А. Григорєва „Архангельскія былины и историческія пѣсни“ (I—III, 1904—1910) з мелодіями, записаними по фоноґрафу І. Тезавровським. Щойно ці фоноґрафічні записи дають зовсім певну основу до прослідження віршової будови билин; в суперечности до давніших поглядів показується, що билини при речитативнім характері всеж таки виявляють ясно означену постійну форму мелодії й тенденцію до складочислення¹⁾.

Та найширше поставлено справу збирання й досліджування музично-етнографічних матеріалів у Москві, де „Етнографич. Отдѣлъ Общества Любителей Естествознанія, Антропологии и Етнографіи“ здавна проявив живе заінтересо-

¹⁾ Ф. Колесса: „Варіанти мелодій укр. народ. дум, їх характеристика й ґрупування“ (Записки Н. Т. і. Шевченка CXVI ст. 163—4). „Генега укр. народ. дум“ ст. 125—130.

ванне для народної музики. В 1901 р. основано при Етногр. Відділі спеціальну „Музикально-етнографічну комісію“, що негайно уложила програму для збирання народніх пісень і інших музично-етнографічних матеріалів, зайнялася організуванням для тої цілі етнографічних екскурсій, та притягнувши до редакційного комітету найвизначніших музиків-етнографів (Н. Янчука, А. Маслова, Е. Ліневу, Аракчієва) почала видавати „Матеріялы и изслѣдованія по изученію народной пѣсни и музыки“ (I. 1906; II. 1911; III. 1.1907).

Тут увійшли не лиш дуже цінні збірки народніх мелодій, записаних найновішим методом дещо й при допомозі фонографу на московській етнографічній території (збірки Маркова, Маслова, Листопада, Попова, Тезавровського), на Україні (Е. Ліневої, Листопада), Кавказі (Аракчієва), Сибірі (Анучина), — але також наукові студії над зібраним матеріалом, та взірцево ведений відділ критики й бібліографії. — В Москві розвинула свою діяльність знаменита дослідниця народної музики Євгенія Лінева, що перша взялася за списування при допомозі фонографу московських народніх пісень, виконуваних поліфонічно (з підголосками) і видала многоважні збірники „The peasant songs of Great Russia as they are in the folks harmonisation“ Петрогр. 1905 і „Великорусскія пѣсни въ народной гармонизаціи“, Петрогр. 1909.

Та широко задумана й розведена праця „Музикально етнографічної комісії“, здається перервана з вибухом війни, тепер ледви чи скоро дасться оживити, бож на превеликий жаль в часі війни померли головні її сподвижники А. Маслов Н. Янчук і Е. Лінева, а їх смерть принесла невіджалувану втрату для науки.

Про відновлення студій над в. руськими народніми піснями після війни засвідчують недавно видані праці: А. Кастальського „Особенности народно-русской музыкальной системы“, Моск. Пб. 1923 (К. старасться звести до означених норм знаменні прикмети поліфонічного співу в піснях виконуваних з підголосками) і А. Фінагіна „Русская песня“ Пб. 1923 (студія, обговорена д. Кл. Квіткою в київськім місячнику „Музыка“ 1924) та збірник Ф. Лаговського (200 мелодій в. рус. нар. пісень) — з 1923 р.

¹⁾ У сьому огляді годиться ще згадати цінну працю проф. А. Хибінського „Instrumenty muzyczne ludu polskiego na Podhalu“ (Краків 1924) із дуже докладним бібліографічним показником — що нагадує нам про пекучу потребу подібної праці про українські народні інструменти.

В дуже ґрунтовній праці проф. Яна Лося „Wiersze polskie w ich dziejowym rozwoju“ (не подано року видання — мабуть 1920) міститься

Ми нарочно згадали в отьому короткому огляді про стан музично етнографічних праць у ближших нам європейських центрах, щоб можна було в такому зіставленню належно оцінити се, що зроблено на сьому полі українськими науковими інституціями, та щоб супроти недоцінювання й занедбування сеї роботи підчеркнути її вагу не лиш для музикознавства, але й для інших галузей науки ¹⁾).

Збирання музично-етнографічних матеріалів на галицькій Україні було здавна підготоване такими виданнями, як К. Ліпінського „Muzyka do pieśni polskich i ruskich ludu galicyjskiego, zebranych i wydanych przez Wacława z Oleska“ 1833; Оскара Кольберта „Pokucie“ I, 1882; II, 1883; III, 1888, — де попри пісенних занотовано також чимало інструментальних мелодій. Також Краківська Академія в своїм виданні „Zbiór wiadomości do antropologii krajowej“ (від 1877 р.) дає місце й українським народнім пісням з мелодіями.

Одначе щойно Етнографічна Комісія Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові береться до систематичного збирання й досліджування етнографічно-музичних матеріалів, висилаючи в тій цілі плянові екскурсії, та послугуючись найновішими методами при списуванню народніх мелодій, які почи-

значний уступ, присвячений віршовій будові польських народніх пісень: „Okres przedhistoryczny, wiersz ludowy“ (ст. 23—57), у якому автор, признаючи пізніші впливи латинської релігійної поезії на віршову будову словянських народніх пісень, віднаходить значне число типів і форм спільних народнім пісням східних і західних Словян — які уважає за своєрідні (rodzime); по думці проф. Л. витворенне сих форм а разом із тим і системи ритмічної, яку вони виявляють треба посунути в глибину віків — до словянської спільности. Такий погляд виявив ще в 1870-тих рр. проф. Потебня, а в найновіших часах потвердив та розвинув його (незалежно від праці Я. Лося) проф. Мих. Грушевський у своїй „Історії української літератури“ т. I. 1923. („Старші верстви української усної традиції“ — ст. 85—137.)

В дослідях над чеською народньою піснею студія проф. О. Гостінського „Česká světská píseň lidová“ (Прага 1906) мабуть на довгі ще часи стане вихідною точкою.

¹⁾ Дослідами над ритмічною й мелодичною формою укр. народ. пісень зумів дуже вдатно покористуватися проф. М. Грушевський у своїй Історії української літератури (1923. I, ч. I. ст. 86) до того, щоб уперве пролити світло на стан укр. словесної творчости в добі розселення і в чорноморсько-дунайській добі, зазначаючи з притиском, що до розяснення сеї найдавнішої сторінки нашого словесного мистецтва потрібне співробітництво фольклористів істориків літератури, етнологів, соціологів — і музиків, „котрих участь незвичайно важна при тіснім звязку тексту, ритму і мелодії в старій пісенности“.

нають являтися окремими томами „Етнографічного Збірника“ й „Матеріалів до української етнології“. І так в 1902 р. виходить спорий збірник д-ра Івана Колесси „Галицько-руські народні пісні з мелодіями“ (Етн. Зб. XI). Рівночасно починає проф. Осип Роздольський при допомозі фонографу збирати мелодії народніх пісень, двотомовий збірник яких виходить під редакцією Ст. Людкевича з йогож науковим вступом (Етногр. Збірник XXI—XXII з 1906—1908).

В томі „Гаївок“, впорядкованім В. Гнатюком, виходять „Мелодії гаївок“ по фонографічним знімкам Ос. Роздольського, списані й зредатовані Філ. Колессою з йогож вступною розвідкою про мелодичну й ритмічну будову гаївок. Відтак появляються у двох томах „Мелодії українських народніх дум“, списані по фонографу й зредатовані Філ. Колессою й попереджені йогож студією „Про музичну форму дум“ (Матеріали до української етнології. XIII—XIV з 1910—1913).

В III ч. „Гуцульщини“ В. Шухевича входить спора збірка гуцульських інструментальних мелодій списаних Філ. Колессою (Матеріали до укр. етнології. V ст. 81—110).

Рівнобіжно з висше згаданими виданнями появляються окремо студії Філ. Колесси „Ритміка українських народніх пісень“ (Записки Н. Т. ім. Шевченка з 1906—1907), „Варіанти укр. народ. дум, їх характеристика й ґрупування (ibid. т. CXVI), „Наверстовування і характеристичні признаки укр. народніх мелодій“ (ibid. т. CXXVI).

Ще в часі війни — 1916 р. виходять зібрані Л. Плосайкевичом і Я. Сенчиком, а зредатовані Ст. Людкевичом „Мелодії українських народніх пісень з Поділля і Холмщини“ із вступною студійкою Ф. Колесси (Матеріали до укр. етнології. XVI). На сьому томі, приготованому ще перед війною, переривається серія публікацій Н. Т. ім. Шевченка з обсягу укр. музичної етнології¹⁾, а призбирані ще здавна матеріали задля дорожні паперу й друку не можуть діждатися видання²⁾.

¹⁾ Наукове Тов. ім. Шевченка взяло діяльну участь у I конгресі словянських географів і етнографів, що відбувся у Празі в червні 1924, де між іншим відчитано реферат Ф. Колесси „Про речитативні форми укр. народ. поезії“ (в голосіннях, просьбуваннях, обрядових промовах весільних і думах).

²⁾ Збірники Ф. Колесси: понад 600 мелодій з Лемківщини, коло 400 мелодій з Бойківщини, Самбірщини й інших сторін Галичини та спора

На Великій Україні досліди над укр. народньою музикою ще в 1870-тих рр. поставлені в програму наукової діяльності Південного Відділу Рус. Географічного Товариства мали знаменитого представника в особі Миколи Лисенка, що перший у нас глянув на укр. народ. музику, як предмет научних студій; списавши музичний репертоар кобзаря Ост. Вересає, він дав його научну аналізу¹⁾; пізніше написав Лисенко ще й цінну розвідку „Народні музичні струменти на Україні“ („Зоря“ Льв. 1894.). В „Трудах этногр. - статистической экспедиции въ западно-русскій край“ (т. IV. 1877 р.) появляється значна збірка Лисенка — 138 весільних мелодій списаних з найбільшою вірністю й докладним відмічуванням варіантів, так що може бути взірцем для подібних праць. Та після насильного припинення діяльності Південного Відділу Географічного Товариства, справа збирання народніх мелодій продовжується лиш приватними заходами любителів і знатоків, між котрими перше місце займає М. Лисенко своїми виданнями укр. народ. пісень з фортепяновим достроєм („Збірник укр. народ. пісень“ I—VI.) або в хоровому укладі („Десятки“, „Обрадові пісні“). Збірники М. Лисенка і А. Рубця²⁾ послужили основою для знаменитої студії Петра Сокальського „Русская народная музыка, великорусская и малорусская въ ея мелодическомъ и ритмическомъ строеніи“ 1888 р. та були спонукою до музично етнографічних праць у Галичині.

Новий імпульс до збирання укр. народ. мелодій виходить від Ол. Бородає, горячого прихильника укр. народ. музики, за почином котрого спроваджено в тій цілі кілька фонографів до Києва; тоді то вже в першому десятку нашого віка починається схоплювання кобзарської музики на фонографічні валки звисним артистом-малюарем Опанасом Сластьоном та дещо пізнійше д. Клим. Квіткою і Лесею Українкою. Сі знімки увійшли опісля до згаданого галицького видання „Мелодії у. н. дум“.

збірка інструментальних мелодій; Ос. Роздольського фонографічні знімки народ. мелодій з Великої України.

В „Науковому Збірнику“ ужгородської „Просвіти“ за 1923 р. появилася збірка Ф. Колесси „Народні пісні з південного Підкарпаття — тексти й мелодії із вступною розвідкою“. (Рецензія проф. І. Огієнка в Л. Н. Вістнику 1924 V).

¹⁾ „Характеристика музыкальных особенностей думъ и пѣсень исполняемыхъ кобзаремъ Вересаемъ“ (Записки Ю. З. Отд. Р. Геогр. Общ. I. 1873.

²⁾ „Двісти шестнадцать народ. укр. напѣвовъ“, 1872. „Сборникъ укр. нар. пѣсень“, 1870.

Та се були приватні заходи. Щойно основана 1912 р. Етнографічна Комісія Наукового Товариства в Києві, навіязуючи до світлої традиції 1870-тих років, починає знов планову видавничу працю на занедбаному полі музичної етнографії та випускає в 1914 р перший том „Етнографічного Збірника“, що разом із списом українського весілля В Верховинця (Костева) містить також спору збірку пісенних мелодій, переважно весільних; поминувши хибне подекуди тактованне, збірка цінна тим, що приносить чимало нового матеріалу.

Відтак уже в часі війни в 1917 р. видав Клим. Квітка в Києві спорий збірник — „Народні мелодії“, списані з голосу йогож пок. дружини, незабутньої Лесі Українки; два випуски містять 225 пісень (тексти й мелодії дуже близькі до галицьких) з Волині. Вартість сього цінного збірника підносить зазначуванне паралель з інших звісних збірників не лиш до текстів, але й до мелодій.

В 1922 р. видала Етнографічна Секція накладом видавництва „Слово“ П. т. Етнографічного збірника, виповнений обемистим збірником Климентія Квітки „Українські народні мелодії“.

Се замітне видання містить 743 мелодії українських народніх пісень, зібраних Кл. Квіткою на протязі 25 літ (в рр. 1896—1921), отже скількістю пісень переважає всі збірники, досі опубліковані на Великій Україні і дає багато нового матеріалу для пізнання укр. народ. музики.

Увійшли тут мелодії з різних сторін укр. етнографічної території: з Київської і. 198 пісень, з Полтавської і. 172, з Чернігівської і. 78, з Волинської і. 65, з Галичини 62, з Подільської і. 59, з Городельської і. 29; з інших сторін лиш по кілька чи кільканацять пісень. Хоч се матеріал зібраний власним коштом і заходом д. Квітки, не в результаті плянових екскурсій, всеж таки мелодії в значній часті підібрані доцільно з крайніх північних і західніх земель української території, — консервативніших з етнографічної сторони.

Богатство мелодичного матеріалу, яке повелось стягнути Квітці, показує, що й тепер ще не за пізно братися за збиранне укр. народ. мелодій, одначе таку роботу не можна лишати принагідним збіркам охочих одиниць, а слід би її повести дорогою плянових, добре субвенціонованих екскурсій, що систематично просліджувалиб різні досі не використані для музичної етнографії сторони укр. території, яких багато ще не лиш на Великій Україні, але і в нас у Галичині, на Волині, Підляшу, Холмщині, та на Буковині й Закарпаттю. Інакше незаписані досі мелодії, захоплені процесом

швидкого завмирання народньої творчости, на віки пропадуть для науки.

Особливу цінність надав Квітка своєму збірникови тим, що звернув увагу на пісенні примітиви, занедбані в дотеперішних збірниках укр. народ. пісень, а дуже важні для музичної археології; тут належать такі мелодії, як: „лічилка“ (ч. 600), т. є. формула відлічування в грі; формули переключування звірят (ч. 581); наслідування дзвона (ч. 580); замовлювання дощу (ч. 335, 367, 395, 568); прикликування сонця (ч. 555), заворожування урожаю (ч. 191) — усе те останки старинних матічних формул зачаровування сил природи. До пісенних примітивів треба зачислити також мелодії співані при т. зв. „чукиканню“ або „гуцанню“, т. є. підкидуванню малих дітей на руках (ч. 491), діточі співирецитації, як „мишечка“ (ч. 730), сорока-ворона (ч. 743) й інші, як ч. 370, 309. Примітивізмом визначаються здебільшого й мелодії віршованих вставок до казок про Телесика, Калинову дутку, Козу-Дерезу і пр. (ч. 313, 393, 396, 397, 465, 582).

Д. Кл. Квітці повелося знайти мелодії деяких рідко подибуваних пісень, н. пр. до „колодки“ (ч. 587), „кови“ (ч. 143, 192) і волочебної пісні (ч. 701).

З мелодичного боку на особливу увагу заслугує ч. 34, що виявляє мінорний звукоряд в обсягу зменшеної квінти $a\ h\ \acute{e}\ d\ e\acute{s}$ і ч. 56 та 63 (веснянки), що пострєні на старинному церковно-лідійському ладі $F\ G\ A\ H\ c\ d$, врешті ч. 580, 581, що дають рідко подибуваний примір трихорду в межах кварта. Шкода лиш, що в цінній праці д. Квітки не звернено уваги на рецитаційні форми народньої поезії — похоронні голосіння й просьбування („жебранки“). Виходячи з того, що „народня пісня не є виключно пісня селянська, але всяка пісня масово поширена хоч в одній якій верстві народу без нот і без постійної контролі фіксованого друком словесного і музичного тексту“, — д. Квітка помістив у своєму збірнику два варіанти мелодії до вірша В. Забіли (ч. 475 і 738) й одну мелодію до слів Шевченка (ч. 400), щоб дати матеріал для ознайомлення з процесом трансформації анонімного музичного твору, який переходить в устну традицію.

В принципі не маємо нічого проти ширшого розуміння народньої пісні, всеж таки не можемо погодитися з тим, щоб межі колядками й щедрівками уміщувати звісні з Богогласника й інших книжних жерел коляди, як „Види Бог, види Творець“ (ч. 186) „Весь мир погибає“ (ч. 133), „Ой дивнеє народженє Божого Сина“ (ч. 174), „Предвічний на землі вродився“ (ч. 175), „Цвіт зми-

сленний нині розцвівсь” (ч. 176), тим більше, що сі коляди живуть в усній традиції власне „під контролею“ друкованих видань з текстом і нотами. Такі коляди, як також пісні „про дячка“ (ч. 198), про Лазаря (ч. 202) і висше згадані штучні складання до віршів звісних поетів належалоб звести в окремий розділ, як се зроблено н. пр. у збірнику Ст. Людкевича.

Мелодії сього обемистого збірника записані переважно самим д. Квіткою (за вїємкою 58 номерів) з очевидним змаганнєм передати як найвірнійше всі відміни й нюанси народнього співу. В тій цілі для доповнення звичайної нотації уводить Квітка ще й додаткові значки, уживані в новїших музично етнографїчних виданнях.

Заводячи до свого збірника варіанти нарівні з мелодїями, що виявляють своєрідні типи, Квітка при основній мелодїї зазначає старанно також варїації, т. є. відміни, які робить той самий співець в ріжних строфах тої самої пісні. Подекуди замітне велике богатство варїацій н. пр. в ч. 214 або 541, де кожда строфа мелодїї виявляє якусь особливу відміну. Під оглядом скрупулятного зазначування варїацій збірник д. Квітки безперечно перевищує всі знані досї збірники українських народніх пісень.

Квітка подає в своєму збірнику також досить багато пісень, виконуваних хором поліфонїчно, так що попри головній мелодїї виступають т. зв. підголоски, які в дотеперїшних збірниках укр. народ. пісень, не виймаючи й Лисенкових, зазначувано лиш дуже рїдко.

До тогож часто подибуємо в збірнику Квітки навіть при одноголосних мелодїях поділ на сольові й хорові партїї, що в давнїших збірниках дуже рїдко зазначувано. Коли такий поділ постійно переводиться селянами при співанні народніх пісень, (се требаб звести до новїших впливів, — шкільних, церковних і військових хорів), — то в хоровому співі виявлялася дуже значна ріжниця межі подніпрянською Україною й Галичиною, де таких проявів досї не заобсервовано.

Не розумїємо, длячого в декотрих мелодїях не зазначено при ключі постійних тональних пересунень, хоч вони консеквентно визначаються в мелодїї (н. пр. в ч. 61, 62, 99, 128).

Найбїльші труднощі при записуванні народніх пісень спричинює не їх тональна, а ритмічна сторона. Уже з записів Лисенка показується, що українські народні мелодїї виявляють часто дуже капризну будову ритмічну. Накидування з гори тактового

шаблону шкодить вірності запису і може змінити пісню до невпізнання. Розуміє се добре д. Квітка, коли не раз здержується від визначування такту, розмежовуючи прямовісною крискою лиш довші рядки ритмічні.

Дуже влучно завважено в передмові (ст. XVI): „перетинок в виді тактової риси не завжди визначає, що за ним іде сильна частина такту; бо записування народніх пісень вимагає широкого уживання синкоп, а в мелодіях стариннішого характеру — поділу не на такти в модернім розумінні, а на ритмічні відділи, що дають зображенню мелодії впорядкований вигляд тільки більш або менш урегульованою послідовністю протягlosti тонів при музичній акцентуації вільній, не гостро визначеній і змінливій, почасти залежній від зміни словесних акцентів в різних строфах тої самої пісні“.

В сумнівних випадках тактового поділу найкрасше тактові крисочки визначувати у згоді з цезурами в тексті, що відмежують силабічні групи віршів, н. пр. в ч. 118, 119:

Сухий терен | та нетесаний
У світлоньку | тай унесений¹⁾.

Слабшою стороною збірки є впорядкованне пісенного матеріялу. Кермуючись міркуваннями, виложеними дром Ст. Людкевичом у передмові до „Галицько-руських народніх мелодій“ (Етн. Збірник XXI Льв. 1906 ст. X—XII) — д. Квітка виділює в окремі групи пісні, що по змістови й віршовій та музичній формі виявляють окремі типи, а саме: I. Веснянки (ч. 1—75 і 601—641), II. Купало-Петрівка (ч. 76—88 і 642—647), III. Жнива, поління, гребовиця (ч. 89—94 і 648), IV. Весілля (ч. 95—125 і 649—667). V. Колялки й щедрівки (ч. 126—195 і 668—699),

¹⁾ В кількох місцях визначуванне такту у збірці д. Квітки насуває деякі сумніви: так н. пр. в ч. 78. красше булоб пересунути тактові криски о одну чвертку взад: тоді природна акцентуація слів у тексті буде згоджуватися з тактовими наголосами:

Ой хто не вийде на́ Купа́йло,
Що́б воно ля́гло да́й не вста́ло.

В ч. 95. замість такту $\frac{3}{4}$ мабуть ліпше $\frac{3}{8}$, що дасться зовсім правильно перевести.

В ч. 101: замість $\frac{2}{4}$ і $\frac{3}{4}$ — правильно $\frac{4}{4}$ і $\frac{6}{4}$.

В ч. 109: замість $\frac{5}{2}$ — правильніше $\frac{3}{2} + \frac{4}{4}$.

В ч. 112, 113 і 121 — не означено такту, хоча в мелодії виступає виразно $\frac{3}{4}$, подекуди $\frac{6}{8}$.

В ч. 288 і 293 замість C ліпше $\frac{2}{4}$.

В ч. 470 замість $\frac{2}{4}$ ліпше $\frac{4}{4}$ і т. д.

VI. Пісні набожні (ч. 196—202 і 700—703). Всі останні пісні зводить Квітка в одну непропорціонально велику групу VII. без ніяких підрозділів під назвою прийнятою й Ст. Людкевичом: Пісні звичайні; тут заведено без розбору пісні історичні, балади, любовні, колискові, танкові, жартливі, побутові. В межах кожного розділу розміщено пісні на основі географічного угруповання.

Як бачимо — у визначуванню пісенних груп д. Квітка обмежується до обрядових і набожних пісень — у їх протиставленню до „звичайних“ пісень; міжтим в останньому розділі слід би ще зібрати в окремі групи колискові, танкові й діточі ігрові пісні, що так по змістови як і по формі виявляють свої характеристичні типові признаки.

Покликуючись на збірник Ст. Людкевича д. Квітка не вважає на се, що в сьому збірнику виявляється змаганне впорядчика — в рамцях кожного розділу перевести поділ на основі ритмічних схем (що правда не завжди консеквентно і прозоро переведений), а се в збірці Квітки зовсім занехано. Через те варіанти одноїж пісні й одної мелодії бувають розкидані по різних місцях збірки. Так н. пр.: „Ой сів Христос та вечеряти“ під ч. 131 і 144; „да немає гірш нікому“ — під ч. 226, 227 і 283; про Сербина — під ч. 232 і 298; про Лемериху — під ч. 372, 404 і 438 ітд. Доходить до того, що варіанти одноїж пісні — про грішну діву — розміщені в двох різних розділах: раз межи колядками ч. 132, другий раз межи набожними піснями ч. 196, 197, 201.

Колиб пісні порядковано по ритмічним схемам, такі варіанти знайшлибся зовсім певно разом¹⁾. Та д. Квітка виходить з того принципіального заложення, що взагалі класифікація пісенного матеріалу „не має великого значіння і найти бездоганні принципи систематизації в таким зовнішнім практичним розумінню є річ недосяжча“, а „в пристосованні до народніх мелодій не так потрібна, щоб варт було миритися з неминучими хибамі кожного принципу, що буде положений в її основу“ (ст. V).

¹⁾ Друкуючи свій збірник народніх пісень д. Квітка був певний, що в ньому появляться також його студії над зібраними мелодіями і їх ритмікою; до тогож був намір, додати до збічника ще й окрему таблицю, де пісні булиб згруповані по ритмічним схемам. На жаль на все те не стало вже місця в обмеженому обемі збічника. Також незвичайні технічні труднощі при друкуванні збічника спричинили деякі недостачі в системізації пісень; все те легко можнаб справити виданнем згаданой таблиці з поміченнями впорядчика про ритмічну будову українських народніх пісень, що малиб своє значінне навіть незалежно від самого збічника.

Правда — класифікація й порядкування мелодій у збірниках — справа незвичайно складна й тяжка, та притім вона варта найпильнішої уваги збирачів, як показують (впрочім відомі Квітці) праці Ільмарі Крона, Оскара Коллера („Die beste Methode Volks- und volksmässige Lieder nach ihrer melodischen Beschaffenheit lexikalisch zu ordnen“)¹⁾, Армаса Ляуніса, Хибінського („O metodách zbierania i porządkowania melodyi ludowych“)²⁾.

Хоч знаємо з гори, що для творів людського духа так само як і для творів органічного світа неможливо придумати такий поділ, що з математичною докладністю відповідавби даному матеріялові, — то з того не виходить, що ми повинні занехати всяку систематизацію. Навпаки: систематизація пісенного матеріялу, оперта на його докладному простудіюванні, дуже підносить вартість збірника через те, що

1) улекшує користування зібраним матеріялом, швидко орієнтацію й вишукування пісень;

2) визначає й підчеркує типові признаки пісень, заводить їх групування та дає підставу до наукового порівняного досліду. Для таких користий дійсно варто миритися з деякими недокладностями поділу, коли він у своїх основах добре подуманий і сповняє своє перше і друге завдання.

Природна річ, що в збірці мелодій головна увага звернена не на текст, але на мелодику й ритміку пісень; отже тут треба шукати критеріїв до порядкування. Поки укр. народ. пісні з мелодичного боку так мало розсліджені, найвідповіднішим являється порядкування пісенних мелодій на основі ритмічних схем, що найліпше відповідає складочисловій (силябічній) версифікації словянських народніх пісень. Теоретично обосновано таку класифікацію автором отсих рядків у йогож студії „Ритміка укр. народ. пісень“ надрукованій в „Записках Н. Т. ім. Шевченка“ з 1906—1907 р., практично переведено її вперше у згаданім збірнику Ст. Людкевича з 1906—1908 р. Ритм — найзамітніша признака пісенної форми, спільна словесному й мелодичному елементови, дає основу до найзагальнішої класифікації мелодій; в межах більших ритмічних груп можливій є дальший поділ на основі чисто мелодичних признаків. Поділ мелодій на основі ритмічних схем зводить разом не лиш варіанти тексту, але також варіанти мелодій, і спорідненне мелодичних

¹⁾ Sammelbände der Internationalen Musikgesellschaft IV.

²⁾ Lud. XIII.

типів виступає зовсім ясно на ритмічній основі. Правда, буває не раз і так, що мелодії з неоднаковою або й зовсім відмінною ритмічною структурою виказують спорідненне по мелодичним мотивам. Та виказування генеалогії пісень належить до окремих студій, натомість метою доброї систематизації пісень повинно бути означення пісенних типів, щоби ми раз могли прийти до їх перегляду й бодай поверховної орієнтації серед непербраного багатства українських народніх мелодій. Таке визначення мелодичних і ритмічних типів конечно також для зясування чужих впливів і мандрівних мотивів, про які поки що в обсягу української народньої музики не можна нічого певного сказати: се й повинно стати найближчим завданням українського музикознавства. Оттим то конечном домаганням (що на жаль зовсім занедбане в дотеперішних виданнях мелодій), повинно бути подавання при кожній мелодії варіантів і паралель із знаних уже збірників мелодій, щоб можна було відразу бачити, котра з мелодій і в якій стороні укр. етнографічної території більше або менше поширена. Дуже корисне для порівняного досліду булоб також подавання паралель із інших словянських і несловянських збірників народніх мелодій. — Та коли ми вказали на деякі недостачі обговорюваного збірника, то підносимо їх не в формі притиків на адресу д. Кл. Квітки, а радше як постуляти на будуче до збирачів і видавців укр. народ. мелодій, для яких збірник Квітки під деяким оглядом, н. пр. що до докладности запису й відмічування варіацій можнаб поставити навіть взірцем. Оцінюючи високо працю Квітки, виконану з небуденним знанням, старанністю й любовю до вибраного предмету мусимо признати, що обговорений збірник укр. народ. мелодій — се від часу збірників Лисенка найзамітнійше видання з обсягу укр. музичної етнографії на Великій Україні.

Вартість збірника підносить ще й коротка передмова (на 8 стор.), що в дуже скондензованій формі порушує різні важні питання з обсягу укр. музичної етнографії та подає цінні вказівки, причім виявляється, яким обширним апаратом науковим орудує д. Квітка у своїх музикологічних працях.

Та коли скрутні видавничі відносини не дозволили впорядчкови обговореного тому разом із мелодіями пісень помістити там ширші коментарії й студії над зібраним матеріалом, (як се було його наміром), він переносить їх до місячника „Музика“, видаваного від квітня 1923 р. „Музичним Товариством ім. Леонто-

вича“ в Києві, починаючи цілий ряд статей п. з. „Ритмічні паралелі в піснях словянських народів“.

В першій розвідці із цього циклю п. з. „Ритмічна форма А В В А в будуванні строфи“ д. Квітка розглядає будову пісень з такоюж схемою ритмічною, як звісна в Галичині пісня

(1) Ста- ла нам ся но- ви- на, (2) Ста- ла нам ся но- ви- на,

(3) Па- ні па- на за- би- ла,

(4) Па- ні па- на за- би- ла.

На примірах укр. народніх пісень з наведенням паралель польсько-, чеської, хорватської й німецької, пісні такого самого складу Квітка вказує на се, що трискладові групи „новина“ „забила“ підходять раз під анапестичний, другий раз під дактилічний мотив мелодичного ритму; автор підносить значінне такої музичної антиметаболі, як конструктивного принципу в пісенній ритміці. На тій основі приходиться він до важного висновку, що „незгідність словесного наголосу і ритмічного мотиву не завжди в народній пісні вказує на капітуляцію перед конечністю, (т. є. нівелювання словесного наголосу музичним) — іноді це свідомий задрливий виступ проти принципу погоджування — з заміром, утворити контрастовий ефект“. Та наведена пісня польського походження й її паралелі західно- й південно-словянські вказують виразно, звідки прийшла до нас ся штудерна форма. В поетичній стилістиці форма А В В А, звана „хіязмом“, часто приходиться у лемківських піснях:

Треба би нам, треба стільця широкого
 Бо наша Марися роду великого.
 Роду великого, батька багатого,
 Треба би нам, треба стільця широкого.

В гаю зелененькім вода тече —
 Штож мені дівчатко на то рече?
 Ой чи рече, чи не рече
 В гаю зелененькім вода тече.

В другій розвідці „Пісенні форми з удвоє збільшеними ритмічними групами“ („Музика“ ч. 2—5). Квітка поставив собі за мету — обняти вияви звісного принципу ритмічного подвоювання (Verdoppelung) мотивів, як конструктивного елемента в будуванні періоду і строфи у всіх словянських народів. Притягаючи до порівняння багато паралель із збірників словянських народ. пісень, Квітка доходить до висновку, що „най-

більшу винахідливість у витворюванні пісенних форм семискладовим віршом з подвоюванням стопових ритмічних схем виявили Словяне моравської землі“; „Українцям належить друге місце після Мораван“, а Москалі „перейняли принципи подвоювання від Українців“. Одначе автор признає, що деякі види форми подвоювання могли зовсім незалежно зародитися й на українським ґрунті. Як бачимо, у згаданих студіях Квітка вглублюється в детальний розслід ритмічних форм укр. народ. пісень, і для вияснення їх генези переходить до порівняних студій¹⁾.

В результаті обговорені збірники й розвідки д. Квітки дають дуже цінний вклад у сю досі легковажену й подекуди занедбану в нас область науки, що обіймає давню музичну культуру українського народу. В дослідах над українськими народними піснями праці д. Квітки треба вважати значним кроком уперед тим більше, що користуючись вдатно порівняним методом д. Квітка зв'язує українську етнографію музичну із найновішими досягненнями порівняного музикознавства. Зуміла се оцінити Українська Академія Наук. поручаючи д. Квітці управу Музично-етнографічного Кабінету, утвореного в осени 1922 р. по звірцям подібних інституцій по європейських осередках, як згадані вгорі архіви фонограмів.

Діяльність Музично-етнографічного кабінету зазначається друківаними звідомленнями, у першому з яких появилася реферат д. Квітки „М. Лисенко як збірач народніх пісень“ 1923, де подано оцінку наукової вартости етнографічних записів Лисенка; д. Квітка очистивши Лисенкову спадщину від тенден-

¹⁾ Крім згаданих публікацій має д. Квітка в рукописі новий збірник — понад 600 народніх мелодій та кілька здавна виготовлених праць, а саме:

1) Студія про пентатоніку в словянських народніх піснях, що багато в деім доповнює й справляє дотичні уступи в студії П. Сокальського „Русская народ. музыка“.

2) Розвідка про музику волжських народів (Мордві Чувашів і т. и.).

3) Огляд пісенних форм з приспівками і повтореннями (в межах семискладового вірша).

4) Зближення українських колядок з болгарськими й хорватськими мелодіями.

Як бачимо, д. Квітка порушує питання дуже інтересні й важні не лиш для досліду української народньої музики, але й для порівняного музикознавства; маємо надію, що бодай дещо з того появиться небавом у виданнях В. У. Академії Наук.

ційних закидів та розглянувши важні питання зв'язані з записуванням народніх пісень у своєму основному й з наукового боку добре обґрунтованому рефераті дає результат дуже важний для дальших дослідів на полі укр. музичної етнографії¹⁾.

Заходом Муз.-етн. кабінету й під редакцією д. Квітки видано 1924 р. обширний і дуже докладно оброблений квестіонар для збирання відомостей про укр. народніх співців і музик та готується вже й другий квестіонар про музичні інструменти.

Та найважнішим проявом діяльності Муз.-етн. кабінету треба вважати улаштування етнографічних екскурсій для систематичного збирання матеріалів з мало просліджених районів. Сі екскурсії принесли вже дуже цінні нахідки; і так д. Квітці пощастило в осени 1923 р. записати в Чернигівщині не лиш 120 пісенних мелодій, але й схопити на валики фонографу кілька лірницьких псалм та два варіанти думи про втечу трьох братів з Озова й уривки думи про Ганджу Андибера і то в тому ж Сосницькому окрузі, де колись записав сю думу Куліш (Зб. Меглинського ст. 377—385).

Ще важнішим треба вважати знайдення думи про Коновченка на Правобережжі, а саме в Житомирському повіті, де записано її вліті 1924.

Також пороблено записи молдаванських колядок, що в зіставленні з українськими моглиб пролити нове світло на питання порушені колись А. Н. Веселовським.

Побажатиб лише, щоби й у Львові — найвідповіднійше при Науковому Товаристві ім. Шевченка — утворено подібну інституцію (архів фонограмів), що сталаб огнищем музикологічних дослідів та оживилаб заядбану у нас від вибуху війни працю на полі музичної етнографії.

Вкінці годиться згадати ще про одно дуже важне придбання київських музичних кругів, — а саме першу „Історію української музики“ Мик. Грінченка з 1922 р., що містить значний уступ присвячений укр. народній музиці (ст. 41—93). Автор признає, що за недостаткою підготовних студій і монографій, які розяснювалиб спеціальні питання, міг він дати лиш „короткі схематичні нариси для означення найважніших моментів історії укр. музики“. Всеж таки зібранне в одну цілість висновків із дотеперішних розкинутих праць²⁾, угрупованне історичного матері-

¹⁾ Рецензія Ф. К. в Літ. Наук. Вістнику 1924. I. 89—94.

²⁾ Притім не шкодилоб докладнійше подавати жерела.

ялу, його освітлення й розміщення у хронологічній схемі треба назвати дуже корисною й цінною працею, недостачу якої відчувалось від давна.

Три доби в історичному розвитку укр. народної музики виступають у загальних обрисах досить виразно. Та коли хочемо створити собі докладніший образ історичного розвитку укр. традиційної, т. зв. народної музики, стає перед нами цілий ряд нероз'яснених питань, до яких розв'язки провадить ще дуже далека дорога, а саме:

Докладніше означення характеристичних типів серед неперегляної многи укр. народних мелодій та їх порівняне зіставлення із такимиж типами серед мелодій инчих Словян і на сій дорозі можна дійти до основ прадавньої спільности, яка виявляється і в ритміці словянських народних пісень. Зовсім не роз'яснене відношення укр. народної музики до візантійських а радше греко-римських впливів, яким підлягали й південні Словани; Українці почали підлягати сим впливам мабуть на цілі століття перед прийняттям християнства, ще в чорноморсько-дунайській добі, (як се показується н. пр. в укр. різдвяних і весільних обрядах), а пізніше через посередництво південних Словян. Не дармо то вже п. Сокальський вказував на деяку схожість новогрецьких мелодій із українськими й південнословянськими; се можна завважити й що до народної музики Румунів та їх музичних інструментів, між якими є й струновий інструмент кобза.

З окрема церковний богослужбний спів поширений на Україні із заведенням християнства не міг не лишити слідів свого впливу в пісенній творчості укр. народу: та історія укр. церковної музики дожидає ще свого дослідника.

Дуже важний розділ в історії укр. народної музики повинноб заняти прослідження довговікового впливу музики східних азійських народів, у першу чергу Татарів Турків, Кавказців та Вірмен, посередно також Арабів і Персів. Та справедливо зазначає д. Квітка, що не можна вже вдоволитись покликунням на впливи „орієнтальної музики“, як чогось суцільного, а треба коначно перевести диференціацію й детальний розслід кожної ірупи з окрема.

Українські народні мелодії виявляють подекуди схожість із мелодіями скандинавських та особливо угро-фінських народів і то не лиш у тональній сфері (залюбованне в уживанню церковно-дорійської скалі, надмірних інтервалів, мелізмів, синкоп, „мадярський тетрахорд“), але й у ритміці (н. пр. коломийкова схема в фінських танкових мелодіях).

Порівняне зіставлення укр. мелодій із литовськими, могло б дати також інтересні результати.

Західно європейські впливи почались у нас доволі вчасно, мабуть уже в часі мандрівних скоморохів, як показує старий запис мандрівних пісенних мотивів, особливо ж балядових тем; може і в царині народньої мелодики вдалося виловити такі мандрівні мотиви¹⁾ Треба би також більшу увагу присвятити рукописним архівальним матеріалам, між якими знаходяться й давні записи укр. народніх мелодій; можна їх знайти також у старих нотах, призначених до гри на лютні.

Врешті й досліди над укр. музичними інструментами (на зразок висше згаданої праці проф. Хибінського „Instrumenty ludu polsk. na Podhalu“) причинилися до розяснення не одної темної сторінки в історії укр. музики. Годилося бодай перевірити й доповнити новими даними капітальну працю Фамінцина: „Домра и сродные ей музыкалн. инструм. русс. нар. Пб. 1891.

Отсе були б лиш важніші підготовні праці, які треба би перевести у звязку з історією укр. народньої музики. Такі досліди належать не так уже до музичної етнографії, як радше до порівняного музикознавства, — а се наука нова, царина досі мало ще оброблена; оттим то із анальогічною недостатчею підготовних праць, на яку вказано висше, стрінеться дослідник традиційної, т. зв. народньої музики не одного словянського й несловянського народу. Очевидно розяснення висше намічених проблем не можна було очекати в короткім і до того першім у нас нарисі історії української музики; всякому ясно, що до того треба зорганізованої на академічний лад праці цілого гурта дослідників, щоб можна було вкінці щось певнішого сказати про історію укр. народньої музики, та щоб можна було сяк так орієнтуватися в тій амальгамі ріжних впливів, у тій суміщі ріжних наверствовань, яку виявляють собою вокальні й інструментальні мелодії, що переходяться ще й досі в традиції укр. народніх мас.

¹⁾ Перейманне й поширюванне чужих мотивів мабуть лекше довершується в музичній сфері ніж у словесній як можна б догадуватися по швидкім поширюванню чужих танкових мелодій (вальс, полька, марш) по укр. селах.

З життя і творчости Сковороди.

Написав *Петро Пелех*.

1. Причинки до життєпису Сковороди.

1. Час народження Сковороди. Недавно святкувала Україна двістлітній ювілей з дня народження великого українського філософа Григорія Саввича Сковороди. Найповажніше наше джерело відомостей про Сковороду, його біограф Михайло Ковалінський, дав нам тільки рік народження Сковороди: 1722. День і місяць його народження не були нам відомі. Готовлячи ювілейну монографію про Сковороду, я шукав пильно даних про день і місяць його народження і переглядаючи з тією метою його листи, ненадійно найшов зовсім певні дані про день і місяць народження Сковороди в одному з його листів до М. Ковалінського, писаних латинською мовою¹). Лист датований: „Novembr. 22. 1763. noctu“. В ньому Сковорода писав на початку (елегіїним дистихом):

„In lucem me nocte parens hac edidit olim,
Нас соепі vitae prima elementa puer“.

Ці слова і дальший текст листа, що в ньому Сковорода описує, як провів день (вл ніч) свого народження, не залишають найменшого сумніву, що Сковорода родився 22. XI по ст. ст.

Та коли день і місяць народження Сковороди нам тепер зовсім певно відомі, то рік народження, який вказує Ковалінський, підлягає деяким сумнівам. Не звернено доси уваги, що у своїй біографії Ковалінський що до року народження Сковороди сам собі

¹) Див. „Сочиненія Григорія Саввича Сковороды собр. и редак. проф. Д. И. Багалъевъ, 7 й томъ Сборн. Харьк. Истор. Фил. Общ.“ Харків 1894. II стор. 85, письмо 50-е.

суперечить. І так на початку своєї біографії він вказав на р. 1722, як на рік народження Сквороди, а під кінець свого твору де описав приїзд Сквороди до себе до Хотетова в серпні 1794 р. завважував, що Скворода був тоді „семидесятитрехлѣтній“¹⁾. Тут явна суперечність. Коли Скворода родився 1722 р., то не міг він мати в 1794 р. 73 літ. І коли, навпаки, правда, що Сквороді в серпні 1794 р. було 73 роки, то не міг він родитися 1722 р., а тільки 1721; коли ж ми візьмемо під увагу, що Скворода родився 22. листопада (ст. ст.), то навіть 1720 р., бо тільки тоді могло йому бути в серпні 1794 р. 73 роки.

Як з'ясувати цю суперечність у біографії Ковалінського? Її можнаби в'яснити в такий спосіб: „Під словом „семидесятитрехлѣтній“ треба розуміти не те, що Сквороді минуло в серпні 1794 р. 73 роки, а тільки, що йому тоді ішов сімдесят третій рік. Звідкіля міг узяти цю дату Ковалінський? Думаю, що попросту запитав свого дорогого гостя-старика, як це звичайно водиться, скільки йому років, і дістав відповідь, що йому 73-ий рік. Але прийнявши і це, одержимо, як річ народження Сквороди не рік 1722, а рік 1721. Звідкіляж узяв Ковалінський дату 1722 р.? Мені здається, що це дата гіпотетична, викомбінована Ковалінським на таких основах: Коли після смерти Сквороди, Ковалінський почав писати життєпис Сквороди, то йому треба було знати, коли Скворода родився. Складаючи життєпис в с. Хотетові, він не мав змоги довідатися про час народження Сквороди, і пригадавши собі, що в 1794 р. Сквороді, коли він гостював у нього, ішов 73-ий рік, вирахував, що Скворода, маючи в 1794 р. 72 роки, мусів родитися 1722 р. Ось яким чином, мабуть, появилася у Ковалінського дата 1722 р. Рахунок Ковалінського був би правильний, якби Скворода родився в один із місяців від січня до липня. Але що він родився, як це ми знаємо тепер зовсім певно, 22. листопада, то не міг він, коли приймемо, що в серпні 1794 р. йому ішов 73-ий рік, родитися 1722 р. а тільки 1721 р. Таким чином, коли б наша гіпотеза була правильна, то вона не тільки розв'язувалаби суперечність у біографії Ковалінського, але і давала нам певний час народження Сквороди: це 22. листопада ст. ст. 1721 р. Треба зазначити, що безіменний автор коротенького вступу до Лисенкового Петербурського видання творів Сквороди з 1861 р., мабуть редактор самого видання, теж указує на 1721 р.

¹⁾ Сочиненія Григорія Саввича Сквороды собр. и редак. проф. Д. И. Багалъевъ, Харьковъ 1894. стор. 39.

як на рік народження Сковороди. Таким чином наша гіпотетична дата одержала би ненадійно підтримку. Але проти неї промовляють три поважні аргументи. Перший і найважніший: непевність заложення, що під словом „семидесятитрехлѣтнѣй“ треба розуміти, що Сковороді було не 73 роки, а тільки ішов 73 ий рік; 2. непевність безіменного і пізнього джерела, що в Лисенковому виданні 1861 р. вказує на 1721 р., як на рік народження Сковороди; 3. авторитетність такого джерела, як Ковалінський, що вказує на 1722 р. як на рік народження Сковороди.

Остаточний вислід наших помічань такий: маємо зовсім певний тільки день і місяць народження Сковороди: 22. листопада ст. ст.; рік 1722., як рік народження Сковороди треба уважати таким певним, яким його доси уважали. Можна надіятися, що дальші досліді в цьому напрямку, дадуть згодом і що до року народження Сковороди — позитивний певний вислід.

2. Деякі дати з останнього періоду життя і творчости Сковороди.

Петров у своїх статтях¹⁾ дав результати своїх дослідів про важніші дати з життя Сковороди до 1769 р. Від 1769 р. до 1794 р. ц. т. до року смерті Сковороди маємо дуже мало даних; у Ковалінського і взагалі в літературі цей період майже необроблений. Це період мандрівок Сковороди. На основі його творів і листів можна встановити такі дати з життя Сковороди: Кинувши місце вчителя етики в Харківській Колегії 1769 р. (Петров), Сковорода поселився в земборських лісах коло Харкова, де написав твори: „Наркіс“ і „Асхань“. Дня 29. VII. 1769 р. був Сковорода в Ніжині, звідки писав листа до Г. Кониського: місяці червень, липень і серпень 1770 р. Сковорода провів у Китаївській пустині коло Київа; кермучись своїм внутрішнім голосом, виїхав він на початку вересня, проти волі своїх приятелів, із Київа і обминув таким чином страшну чуму, що вибухла в Київі зараз після його виїзду (4. вересня²⁾). Після двох тижнів ц. т. в другій половині вересня 1770 р. бачимо його в Ахтирці, де він пережи-

¹⁾ „Первый малороссійскій періодъ жизни и научно-философскаго развитія Григорія Савича Сковороды“ Тр. Киев. Дух. Акад. 1902, № 12 і „Къ біографіі украинскаго философа Григорія Савича Сковороды“ Киев. Стар. 1903, апр.

²⁾ Див. хроніку Києво-Видубицького монастиря, опубліковану Аскоченським в „Кіев. Губ. Вѣдом. 1857 р. № 32.

вав незвичайно цікаве і важливе для свого філософського розвитку психічне явище, описане дуже докладно Ковалінським у його біографії¹⁾ Де перебував Сковорода від 1770—1774 р., певно встановити годі; на основі деяких даних можна здогадуватись, що він мандрував по Слобожанщині, зупиняючись довше в Гусійнці (коло Купянська) у Сошальських і в Острогожську у Тевяшових. За цей час він написав такі твори: 1771 р. симфонію „Рѣх, сохранию пути моя“; 1772 р. діяльот „О древнем мірѣ“ і мабуть в рр. 1772—1774 три найцінніші свої діяльоти: „Разговор дружескій о душевном мірѣ“, „Кольцо“ і „Алфавит мира“. Весною 1774 р. (квітень-червень) перебував у Бабах коло Харкова (мабуть у Щербиніна), де написав другу половину своїх „Харківських байок“ (від 15—30-ої). — 1775 р. був Сковорода в Липнях, звідки 1. січня післав листа і свій твір „Алфавит мира“ до В. С. Тевяшова. Мабуть того ж 1775 р. Сковорода написав свій діяльот: „Двое“; 1776 р. твір: „Израильскій змії“ з листом-посвятою до С. І. Тевяшова, датованим 28. III. (без зазначення місця). Де перебував і що робив Сковорода в рр. 1776—1778 не маємо даних; 1779 р. провів Ск у Гусійнці, звідки писав 19. II. листа до Арт. Дорофіївича в Харкові, 21. II. до В. М. Зембровського у Харкові; 10. V. до його-ж. Осінь 1780 р. Ск. провів у Сіннянському монастирі, де написав „Жену Лотову“ (1-ша редакція) і пісню 30-ту із „Сада бож. пѣс.“: „Наслаждайся дней твоих“ (дата: день відкриття Харківського намісництва ц. т. 29. IX.). Крім того у цьому ж 1780 р. Ск. зложив у другій редакції: „Начальную дверь“ і „Израильского змія“. З 1781 р. маємо листа Сковороди до Осипа Юрієвича (Сошальського) без зазначення місця. Кінець 1781 р. або початок 1782 р. був Сковорода у Таганрозі (мабуть у брата Ковалінського — Григорія) (пор лист М. Ковалінського до Сковороди з 15. II. 1782 р.). 1783 р. написав Ск. твір: „Брань арх. Михаила“ (1-ша редакція); почав її, як сам писав, в Бурлуках, кінчив у Бабах. У тому ж самому році, мабуть, написав і свій твір: „Пря бѣсу со Варсавою“. 1784 р. бачимо Сковороду в Ізюмі (лист до Степ. Никитича з 5. I.), 1785 р. в Маначинівці (недалеко Гусійнки — що належала теж до Сошальських), звідки писав листи до незвісного 6. III. і до Як. Правіцького 3. X.,

¹⁾ („Сочин. Сков.“ вид. Багалія стор. 28). На це явище, що було переломним у життю Сковороди, і являється, на мою думку ключем для розуміння його філософії, дослідники Сковороди не звернули належної уваги. Про значіння цього явища для філософії Сковороди, поговорю докладніше в своїй монографії про Сковороду, що готується до друку.

і в Великому Бурлуці, де 17. IX. зложив нісю „Чолнок мой бури вихр шатаєт“ (п. 29 а „Сад бож. п'єс.“). 1786 р. Ск. був знов у Маначинівці (пор. листи до Правіцького 30. III. і 25. IV.) де писав у другій редакції „Жену Лотову“. Мабуть, увесь 1787 р. Ск. провів у Гусинці, звідки писав 18. I. листа до Правіцького, 23. I. до Ів. Василевича, 6. III. до Правіцького, 1. V. до І. Гілевського, 7. X. до Правіцького, 7. XII. до Я. М. Донця-Захаржевського. В цьому ж році написав два свої твори: „Благодарный Еродій“ і „Убогий жайворонок“; крім того листа до С. Н. Дятлова без ближчого означення часу. В році 1788 був Скворода теж у Гусинці (лист до Правіцького з 4. VIII.). У цьому ж році він присвятив Ковалінському „Діалог о древнем мырѣ“ і „Брань арх. Михаила“ у нових редакціях. В році 1789 р. був Скворода в Великому Бурлуці, звідки вислав 5. V. Г. Кониському свою автобіографію п. н. „Помни послѣдняя, помню и исповѣдуюся Тебѣ Господи“. В році 1790 Скворода бавив теж у В. Бурлуці, звідки писав два письма до Харківського купця Г. Г. Урюпина: 10. IV. і 2. VII. Крім того 13. IV. 1790 р. післяв він свій переклад із Плотарха: „О тишинѣ сердца“ Як. Мих. Донцю-Захаржевському з листом-посвятою. В осени цьогож року переїхав Скворода до Іванівки (Ольшанської — Харк. пов.) до А. Ковалевського (пор. лист Сквороди до Ковалінського 26. IX. 1790 р.). З останних чотирох років життя Сквороди, крім останніх місяців 1794 р., про які докладніше оповідає Ковалінський, не маємо майже ніяких звісток, крім двох дат: 16. VIII. 1791 р. Скворода вислав Ковалінському свій „Потоп Зміин“ (це друга редакція діяльоу: „Душа и нетлѣнный дух“, написаного перед 1790 р.) і 5. I. 1792 р. з Гусинки лист до Як. Правіцького. В серпні 1794 р., як оповідає Ковалінський, Ск. відбув далеку подорож до с. Хотетова (коло Орлова), щоб одвідати свого дорогого учня М. Ковалінського, побув у його три тижні і 26. VIII. 1794. виїхав з поворотом на Україну. По дорозі затримався через непогоду деякий час у Курську і прибув до Іванівки до Ковалевського. Поживши тут більше як місяць, помер 29. X. 1794 на зорі.

Не всі твори, головним чином листи Сквороди, видруковані. Коли вийдуть друком, можна буде доповнити ще скупі наші дані про життя Сквороди. Треба щиро пожаліти, що сучасні обставини не дали змоги видати в ювілейний рік усі твори Сквороди. В своїй докладній записці до Української Академії Наук у Києві в справі вшанування 200 літніх роковин народження Сквороди, я між иншим зазначив теж потребу повного видання тво-

рів Сковороди, але брак відповідних коштів стоїть цьому на перешкоді.

3. Явище т. зв. „космічної свідомості“ в житті Сковороди, як джерело і ключ для зрозуміння його філософії.

У цій коротенькій статті я не маю наміру обговорювати докладно порушене мною питання, а тільки хочу дати коротеньке звідомлення із вислідів своїх студій у цьому напрямку¹⁾. Власне кажучи, я хотів би тільки звернути увагу на одно дуже цікаве, незвичайне психічне явище в житті Сковороди, що, на мою думку, являється джерелом його філософії, ключем для зрозуміння його філософського світогляду.

Філософія Сковороди з одного боку дуже проста, з другого темна і незрозуміла. Проста вона по своїй будові, темна і незрозуміла по своїому змістові. Ось її схема в найголовніших рисах: Все, що існує, має свій бік видимий і невидимий (видима і невидима природа)²⁾. Це немовби схема вертикального³⁾ розрізу його світогляду; а ось і горизонтального: Все, що існує, ділиться на три світи: великий (макрокосм), малий (мікрокосм, людина) і світ символів (біблійний).

Головним чином интересує Сковороду мікрокосм, людина, і то не так із статичного, як більше з динамічного боку. В людині, як у всьому, теж дві природи: зовнішня, видима, і внутрішня, невидима. Справжню реальну вартість має тільки внутрішня, невидима людина, тому Сковорода називає її Людиною (з великої букви: „Человѣк“), Справжньою Людиною („Истинный Человѣк“), Вічною Людиною (бо вона безсмертна), Духовною Людиною, Сином Божим і Христом, а навіть Богом (бо внутрішня природа всього, що існує, отже і людини це — Бог). Зовнішню природу людини називає Сковорода просто людиною (з малої букви), або тілесною людиною.

Це статичний момент у погляді Сковороди на людину. А тепер динамічний. Динамічний процес еволюції людини йде в на-

¹⁾ Докладніше обговорював я це питання в спеціальному курсі п. з. „Філософія Сковороди“, читаному в літньому триместрі шк. р. 1920/1 на філософсько педагогічному циклі Вищого Інституту Народньої Освіти ім. Драгоманова в Києві і у своїй ювілейній монографії про Сковороду, яку готую до друку.

²⁾ Невидиму природу називав теж Сковорода Богом.

³⁾ „Вертикального“ в переносному розумінню, бо невидима природа проникає наскрізь видиму.

прямку- від природи менше цінної і реальної — видимої до більше цінної і реальної — невидимої. Звичайна людина у своєму життю живе життям видимої своєї природи і тільки її знає. Невидима природа таїться в ньому до певного часу. Але при певних умовах і способі її життя наступає по певному часі, момент перевероту, психічної революції: в людині проявляється затана дотепер у ній невидима природа, родиться Людина. Справжня Людина, яку Сковорода називає ще теж Новою Людиною, у протилежність попередній „старій людині“. Процес цей називає Сковорода багатьма символами, але переважно „другим народженням“ (сугубое, второе рождение), „преображенням“, „воскресенням“, „сошествієм святого Духа на людину“. „Пасхою“¹⁾ і найчастіше „пізнанням самого себе“, „пізнанням свого справжнього Я“, „самопізнанням“. А що внутрішня природа людини ідентична з внутрішньою природою світа і Богом, то це є рівночасно пізнання Бога і світа.

Головним мотором цього динамічного процесу еволюції в людині являється бажання повного щастя, вроджене всім людям. Звичайна людина шукає з початку задоволення цього свого бажання у видимій природі своїй і світа: багатстві, здоров'ю і т. п. Але це її не задовольняє. Вона звертається внутр себе і тоді наступає описаний вище процес самопізнання, якому товаришить переживання повного щастя, спокою і тишини серця, мира, блаженства, що Сковорода називає „Царством Божим“ („Царствіє Божіє внутри вас“). Проблема щастя, як головна мета життя людини і ідея самопізнання, як одинокого засобу до здійснення цієї мети — це головна проблема і головна ідея філософії Сковороди, що більше — в них уся філософія, на його думку. „Философія или любу мудріє — сказав раз Сковорода — устремляеть весь кругъ дѣлъ своихъ на тотъ конецъ, чтобъ дать жизньъ духу нашему, благородство сердцу, свѣтлость мыслямъ, яко главѣ всего. Когда духъ въ челоуѣкѣ весель, мысли спокойны, сердце мирно, — то все свѣтло, счастливо, блаженно, Сіе есть философія“²⁾.

Докладніше про те, як досягнути повне щастя шляхом самопізнання, вчить біблія, тому Сковорода відноситься до неї з ве-

¹⁾ „Пасха“ означає по єврейськи „перехід“; у Сковороди: перехід від природи видимої до невидимої в людині.

²⁾ М. Ковалінський, „Жизнь Григорія Сковороды“. „Собр. сочин. Г. С. Сковороды“ вид. Бонч. Бруевича. СП. 1912. стор. 32.

дикую любовю і пошаною. У ній міститься третій світ — світ символічний (біблійний), світ символів; їх зясуванню посвячує Сковорода багато місця у своїх творах.

Головна умова досягнення щастя — це життя згідне з природою (внутрішньою) або Богом; і чим воно згідніше з нею, тим повніше щастя

Що до часу, коли в людині відбувається цей процес відродження, народження Нової Людини — то при сповненні відповідних умов, починається він у трицятих роках життя людини, а до повного завершення доходить у роках п'ятидесятих¹⁾.

Людей нових, двічі роджених, що йдуть правим шляхом, не багато, бо не всі знають, як жити, щоб відродитись, а коли й знають, то не має в них на стільки сили волі, щоб так жити, як слід для цього. До них належать Енох, Ілія, Аввакум, Филип, Авраам, Мойсей, Давид, Маріам, апостоли²⁾, особливо ап. Павло³⁾, до них між іншими зачисляє Сковорода і себе (Варсава⁴⁾). Всі ці нові люди творять нову расу (рід) людей⁵⁾, нову „горню республіку“⁶⁾. в якій усе нове: нове небо, нова земля, нова мова. Нова, духовна людина набуває і нових прикмет: „Бренний кумир ограничен, заключаем тѣснотою Духовний же Человѣк, есть свобод. В высоту, в глубину, в ширину лѣгает безпредѣльно. Не мѣшают ему ни горы, ни рѣки, ни моря, ни пустыни. Провидит отдаленное, прозирает сокровенное, заглядает в преждебывшее, проникает в будущее, шествует по лицу окіана, входит дверем заключенным“⁷⁾. До цієї нової раси людей відносить Сковорода слова пророка Іїла: „Что се за новый род по горам твоим... Якоже утро розліются по горам людіе многи и крѣпціи... Якоже борцы потекут, и якоже мужи храбри, възйдут на ограды... И кійждо от брата своего не одступит. Града имутся и на забрала востекут и на храмины възлѣзут и оконцами внійдут, якоже татіе ..“⁸⁾.

Ще два моменти цього процесу душевного перевороту слід за-

¹⁾ Збірання сочинень Г. С. Сковороди вид. Бонч.-Бруевича СП. 1912. ст. 342 і 346 (Алфавит мира).

²⁾ *ibid.* ст. 426 (Брань). ³⁾ *ib.* ст. 346 (Алфавит).

⁴⁾ *ib.* ст. 425 (Брань): Варсава ц. т. син Сави — так називав себе часто і підписувався Сковорода.

⁵⁾ *ib.* ст. 529 і 512 (Потоц). ⁶⁾ *ib.* ст. 401 (Жена Лотова).

⁷⁾ *ibid.* стор. 401. Цитую без твердих знаків, бо так писав Сковорода. Бруевич у своєму виданні самовільно подавав тверді знаки.

⁸⁾ *ibid.* стор. 529 (Потоц).

значиги: він наступає ненадійно¹⁾ і відбувається моментально²⁾; крім того йому товаришить світло, що його Скворода називає „світом невечернім“³⁾, „світом незаходимим“⁴⁾, „сонцем“⁵⁾ і „сіянієм славы Огчей“⁶⁾.

Опис цього процесу в творах Сквороди, повний символів, узятих переважно з біблії, відзначається, особливо в деяких місцях⁷⁾, таким непідробленим патосом і поетичним натхненням, що насовується думка, чи не переживав Скворода сам того процесу? В самих творах Сквороди находимо лише натяки, які підтверджують нашу думку⁸⁾. Зате в біографії Сквороди Ковалінського находимо два місця, які недвозначно свідчать про правдивість цього здогаду. Їх авторитетність збільшується ще тим, що Ковалінський написав їх з оповідань самого Сквороди, а в одному місці веде оповідання навіть словами самого Сквороди і від його особи. Найдеться в них опис переживань Сквороди незвичайно подібних до вище описаного процесу душевного відродження Людини. Товаришило їм теж світло і вогонь і трапились вони теж Сквороді: перше переживання приблизно років трицять (злишком), коли він перебував у Кавраях, друге приблизно в років 50 (р. 1770) — отже навіть час годиться з зазначеним вище для цього процесу часом. Дозволимо собі навести ці місця з біографії Ковалінського:

„Когда человекъ исходитъ изъ круга самомнѣнія, самопроизволенія, самолюбія своего, почитая все то землю пустою, непроходною и безводною, тогда Духъ святыи занимаетъ всѣ чувства его и возстановляетъ Царствіе Божіе, то есть возжигаетъ въ немъ способности жизненныя огнемъ любви своея. Тогда высокое познаніе и разумѣніе, по мѣрѣ расположенія внутренняго и вѣшняго, возникаетъ изъ средоточія всѣхъ вещей, аки тончайшій, про-

¹⁾ „Царствіе Божіе вдруг как молнія озаряет душу...“ „Собр. сочин...“ вид. Бруевича ст. 248. ²⁾ *ibid.*

³⁾ *ibid.* стор. 410, 496, 514 et pass. ⁴⁾ *ibid.* ст. 78 et pass.

⁵⁾ *ibid.* et pass. ⁶⁾ *ibid.*

⁷⁾ *ibid.* стор. 344 і сліх. (Алфавит); особливо гл. 6 і 7. „Потопу змііного“: о „Преображенія“ и „Воскресенія“; ст. 209 і слід. ст. 437 і слід. („Обновленіе мира“) *passim.*

⁸⁾ *ibid.* стор. 440, 426 et pass. Крім того, на мою думку, до того процесу, а не до крещення, як думає Петушина, відносяться слова елегійного дистиху в листі Сквороди до Ковалінського з 22. XI. 1763, в якому він говорить про народження в собі духа Христового. Д. „Сочиненія Григорія Саввича Сквороди“ вид. Багалія в Харкові 1894, I. ст. 85 і 86 письмо 50-е. Пор. теж *ibid.* ст. 350 думку Петушина.

нищательнѣйшій огонь, съ неизъясняемымъ удовольствіемъ, поглотаясь бездною свѣта. В такомъ состояннн чувствіе челоуѣка взираетъ на Духъ Вседержителя съ радостію и поклоненіемъ. и симъ-то образомъ смиренное самоотверженіе челоуѣческое можетъ созерцать то, что есть въ вѣчности и во времени, ибо все близь его, все окрестъ его, все въ немъ есть. — Григорій напoдняясь живыми чувствіями истиннѣ, изобращалъ то перомъ въ сочиненіяхъ простыхъ, но сильныхъ“¹⁾.

Тільки що наведений опис переживання відноситься до першого переживання, коли Сковорода був у Кавраї (1754—1759 р.). Друге далеко сильннше переживання, що його зараз наведемо, пережив Сковорода в Ахтирці, приблизно в другій половині вересня 1770 р. Попередили його такі події: Сковорода провів місяці червень, липень і серпень 1770 р. в Китаївській пустині коло Київа у свого родича Юстина в монастирі. Нараз почув у собі — як оповідає Ковалінський „внутреннее движеніе духа непонятное, побуждающее его ѣхать изъ Кіева; слѣдую сему, по своему обыкноуенію, просить онъ Іустина, чтобы отпустилъ его въ Харьковъ. Сей уговариваетъ его остаться, Григорій непреклонно настаить, чтобы отправить его. Іустинъ закликаетъ всею святиною не оставлять его. Сей, видя не расположеніе Іустина къ отпуску его, пошoлъ въ Кіевъ къ пріятелямъ попросить, чтобы отправили его въ Украину. Тѣ удерживаютъ его, онъ отговаривается, что ему духъ настоятельно вeдить удалиться изъ Кіева. Между симъ пошoлъ онъ на Подoль, нижній городъ въ Кіевѣ. Пришедъ на гору, откуда сходятъ на Подoль, вдругъ остановаясь, почувствовалъ онъ обоняніемъ такой сильной запахъ мертвыхъ трупoвъ, что перенести не могъ и тотчасъ поверотился домой. Духъ убѣдительно погналъ его изъ города, и онъ съ неудовольствіемъ oтца Іустина, но съ благоуоленіемъ духа отправился въ путь на другой же день“.

„Пріѣхавъ черезъ двѣ недѣли въ Ахтырку городъ, остановился онъ въ монастирѣ у пріятеля своего архимандрита Венедикта. Прекрасное мѣстоположеніе и пріязнь добродушнаго монаха сего успокоили его. Тутъ вдругъ получили извѣстіе, что в Кіевѣ оказалась морoвая язва, о которой в бытность его и не слышно было, и что городъ запертъ уже“²⁾.

¹⁾ „Жизнь Григорія Сковороды“ Ковалінського. Собр. сочин... вид. Бруевича ст. 10 і 11. Підкреслення мої.

²⁾ Мова ту про страшну чуму, що в 1770 р. пронеслась по Сх. Европі і особливо лютувала в Київі. Вибухла вона ту на початку вересня

„Сердце его дотолѣ почитало Бога, аки рабъ; оттолѣ возлюбило его аки другъ. И о семъ онѣ рассказывалъ другу своему ¹⁾ тако :

„Имѣя разжєнныя мысли и чувствїя души моеї благоговѣнїемъ и благодарностїю къ Богу, вставъ рано, пошелъ я въ садъ прогуляться. Первое ощущенїе, которое осязалъ я сердцемъ моимъ, была нѣкая развязанность, свобода, бодрость, надежда съ исполненїемъ. Введя въ сїе расположенїе духа всю волю и всѣ желанїя мои, почувствовалъ я внутрь себя чрезвычайное движенїе, которое преисполняло меня силы непонятной. Мгновенно изліанїе нѣкое сладчайшее наполнило душу мою, огъ котораго вся внутренняя моя возгорѣлась огнемъ, и, казалось, что въ жилахъ моихъ пламенное теченїе кругообращалось. Я началъ не ходить, но бѣгать, аки бы носимъ нѣкимъ восхищенїемъ, не чувствуя въ себѣ ни рукъ ни ногъ, но будто-бы весь я состоялъ изъ огненнаго состава, носимаго въ пространствѣ кругобытїя. Весь мїръ исчезъ предо мною; одно чувство любви, благонадежности, спокойствїя, вѣчности оживляло существованїе мое. Слезы полились изъ очей моихъ ручьями и разлили нѣкую умилєнную гармонїю во весь составъ мой. Я проникъ въ себя, ощутилъ аки сыновнее любви увѣренїе, и съ того часа посвятилъ себя на сыновнее повинованїе духу Божїю“ ²⁾.

Як сильно вразило Сквороду це незвичайне явище, свідчать слова Ковалінського: „По прошествїи двадцати четырехъ лѣтъ пересказывалъ онѣ сїе другу своему съ особеннымъ чувствованїемъ . . .“ ³⁾.

Що уявляє собою це явище? Очевидно, це явище незвичайне, sui generis. Коли я шукав у літературі його пояснення, то випадково, у звязку з іншими моїми студїями, впала мені в руки надзвичайно цікава книжка канадїйського психїатра д-ра Бека п. з. „Космічна свідомість“ ⁴⁾. Д-р Бек пережив анальогїчне явище, як

(З. або 4. вересня), а мїсто зачинено і оточено військом, щоб ніхто не вїїздив і не ширив зарази, в половині вересня. Опис чуми в Київі залишив нам очевидець лікар Лєрхе (Johann Lerche. Lebens- u. Reisegeschichte). Halle 1791 ст. 439—453. Пор. Николай Закревскїй, Описанїе Києва. Москва 1868 т. I. ст. 83 і далі.

¹⁾ Мих. Ковалінському, своєму учневи, приятелеви, а опісля біографови.

²⁾ „Жизнь Григорїя Сквороды“ М. Ковалінського в „Собр. сочи.“ вид. Бруевичом стор. 29 і 30. Підкреслення мої. ³⁾ ibid. стор. 31.

⁴⁾ К. М. Bucke. Cosmic consciousness. Перше видання у Фїлядельфїї 1901 р. Я користувався російським перекладом із другого видання: „Дрѣ Р. М. Бѣккѣ. Космическое сознанїе, Петроград. Кн-о „Новый Человѣкъ“

Сковорода; він описав його, дав його теорію і найшов історичні аналогічні випадки. Праця його тим цінніша, що автор спеціаліст і сам на собі досвідчив те незвичайне явище, про яке пише. Опис д-ра Бека далеко точніший, як Ковалінського і тому дає нам докладніше поняття про дане явище, як останнього Явище пережите д-ром Беком, більш подібне до першого явища, пережитого Сковородою в Кавраї. Ось як оповідає про це в своїй книзі д-р Бек у третій особі (цитую із російського перекладу):

„Это было ранней весной, въ началѣ тридцать шестого года его жизни. Онъ и его два друга провели вечеръ за чтеніемъ поэтовъ Уордсворта, Китса, Броунинга и главнымъ образомъ Уитмана. Они разстались въ полночь, и автору предстоялъ далекій путь домой въ экипажѣ (дѣло происходило въ англійскомъ городѣ). Умъ его, находившійся подъ глубокимъ впечатлѣніемъ идей, образовъ и эмоцій, вызванныхъ чтеніемъ и розговорами, былъ настроенъ тихо и мирно. Онъ находился въ состояніи спокойной, почти пассивной радости. Какъ вдругъ, безъ всякаго предупрежденія, онъ увидѣлъ себя какъ бы окутаннымъ облакомъ огненнаго цвѣта. На мгновеніе онъ подумалъ, что это пожаръ, внезапно вспыхнувшій въ большемъ городѣ; но въ слѣдующее же мгновеніе онъ уже зналъ, что свѣтъ разгорался въ немъ самомъ. Непосредственно вслѣдъ за этимъ въ немъ появилось чувство восторга, огромной радости, за которой тотчасъ же послѣдовало интеллектуальное просвѣтленіе, не поддающееся никакому описанію. Его мозгъ осянула мгновенная молнія Брамического сіянія, на всегда осятившая его жизнь; въ его сердце упала капля Брамического Блаженства, оставившая тамъ навсегда ощущеніе неба. Среди другихъ вещей, которыя онъ не могъ принять на вѣру, но которыя онъ увидѣлъ и узналъ, было ясное сознаніе того, что космосъ не есть мертвая матерія, но живое присутствіе, что духъ человѣка безсмертенъ и вселенная построена и создана такъ, что, безъ всякаго сомнѣнія, все дѣйствуетъ совместно для блага cadaго и всѣхъ вмѣстѣ, что основнымъ принципомъ міра является то, что мы называемъ любовью, и что счастье cadaго изъ насъ, въ конечномъ результатѣ, абсолютно несомнѣнно. Авторъ утверждаетъ, что въ теченіе нѣсколькихъ се-

вѣкъ“ — року не зазначено. На жаль, у книзі-перекладі пропущена література, що нею користувався Бек. Я повинен ту з правдивою приємністю зазначити, що головним чином тій книзі д-ра Бека, я завдячую глибше розуміння філософії і творів Сковороди. Ідеї д-ра Бека пролили мені в один мент світло на постать і філософію нашого великого філософа.

кундъ, пока длилось просвѣтленіе, онъ увидѣлъ и узналъ больше, чѣмъ за всѣ предшествовавшіе мѣсяцы и даже годы исканій, и при томъ многое, чего не можетъ дать никакое изученіе“¹⁾.

Цікава теж і теорія, в якій д-р Бек зясовує своє переживання. Він називає його „космічною свідомістю“ або інтуїцією (рідко). Космічна свідомість, згідно з теорією д-ра Бека — це форма свідомости вища від тієї, що її має звичайна людина²⁾. Існують три форми, або ступені в еволюції свідомости: 1) проса свідомість вищих тварин і людей; завдяки ній напр. собака або кінь освідомлюють собі оточення, як і людина; 2) самосвідомість людини; завдяки ній людина не тільки свідома свого оточення, але і самої себе, як ества, окремого від оточення; з нею звязана тісно мова людини, а на них обох збудована уся культура і цивілізація; 3) космічна свідомість — це нова, вища форма свідомости, що з'являється тільки у деяких людей на вищому ступені їх розвитку; треба завважити, що вкупі з нею існують у людині і дві попередні форми свідомости³⁾. Головна риса космічної свідомости — це свідомість космоса ц. т. життя і порядку всего все-світу. Інші характерні признаки космічного почуття такі: а) суб'єктивне світло; б) моральна екзальтація; в) інтелектуальне про-світлення; г) почуття безсмертності; д) зникнення почуття страху смерти; е) зникнення почуття гріху; є) несподіваність і моментальність пробудження; ж) попередний характер людини — інтелектуальний, моральний і фізичний; з) вік, коли наступає про-світлення (в 30-их роках життя); і) здібність притягати до себе і захоплювати собою інших людей; и) помітна для всіх змін зовнішнього вигляду⁴⁾. В сучасний мент це вища космічна свідомість, як вища форма еволюції свідомости, проявляється тільки в деяких людей, що стоять на відповідному ступені розвитку. Вони складають як би відмінну від інших сімю людей. „Члени этой сімьи разсѣяны среди передовыхъ человѣческихъ расъ на протяжении послѣднихъ сорока вѣковъ міровой исторіи. Отличительная черта такихъ людей отъ обыкновенныхъ смертныхъ заключается въ томъ, что духовные глаза ихъ открыты, и они видѣли ими. Наиболее известныя представители этой группы, еслибы ихъ собрать вмѣстѣ, могли бы смѣло помѣститься въ какой нибудь современной гостин-ной; однако, они создали всѣ совершенные религіи, начиная съ Таоизма и Буддизма, и, говоря вообще, черезъ религію и литера-

¹⁾ Д-р. Р. М. Бѣккъ. Космическое сознание стор. 12. Підкреслення мої.

²⁾ *ibid.* стор. 1. ³⁾ *ibid.* стор. 1—3. ⁴⁾ *ibid.* стор. 92.

туру, создали всю сучасну цивилязацію. Количество написаних ими книг не так велико, но оставленні ими труды вдохновили авторовъ большей части тѣхъ книгъ, которыя были изданы въ новейшее время. Эти люди властнують послѣдними двадцатью нятью вѣками, въ особенности послѣдними пятью, какъ звѣзды першої величини властнують надъ полуночнымъ небомъ. — Человѣка приобщаєть къ семьѣ такихъ людей фактъ его духовного нерождения въ извѣстномъ возрастѣ и переходя въ болѣе высокую область духовной жизни. Реальность такого новаго рожденія проявляється внутримъ субъєктивнымъ свѣтомъ и другими явлениями¹⁾. До сімі тихъ людей визначнихъ належать, на думку Бека: Мойсей, Гелсон, Ісаія. Лі Р. Гаутама. Сократ, ап. Павло, Плотин, Магомет, Роджер Бекон. Данте. Френзіс Бекон, Бемон, Паскаль, Спіноза, Сведенборг, Балъзак, Карпенгер, Уігман і и.²⁾ Почуття космічної свідомості має багато назв. Гаутама назвав його „Нірваною“, Ісус — „Царствомъ Божимъ“, ап. Павло „Христомъ“, „Духомъ“ і „Духомъ Божимъ“ і т. п.³⁾ При цьому треба пам'ятати, каже Бек, що не всі випадки космічної свідомості відносяться до тої самої площі Тут ріжні ступені, як і в формах самосвідомості⁴⁾. Таксамо і пороживання космічної свідомості можуть бути в подробности ріжні, зберігаючи тільки основні риси спільні. Всі люде, на думку Бека, раніше, чи пізніше дійдуть у своїй еволюції до стану космічної свідомості. До теперішнього невелика скількість людей космічної свідомості являється тільки передовою сторожею нової раси людей, що появиться колись. В майбутньому очікують людство ще три великі революції, поки воно перейде в стан космічної свідомості. Це 1) матеріальна економічна і соціальна революція, як результат аеронавтики; 2) економічна і соціальна революція, що знищить індивідуальну власність, багатство і бідність; 3) психічна революція, про яку зараз говориться. Одначе не треба думати, що люде космічної свідомості, інтелектуально непогрішимо і всезнайки, або морально — всі гарні. Вони тільки підносяться на вищий урівень, але і ту своя відносна мудрість і нерозум. можливі моральні упадки і досягнення — одним словом можлива дальша еволюція у безконечність...⁵⁾

На кінець ставить і розважує д-р. Бек ще два питання: 1) чи не є явище космічної свідомості ознакою психічної хвороби? і 2) чи реально те, що люде пізнають у космічній свідомості?

¹⁾ *ibid.* стор. 13 і 14. Підкреслення мої. ²⁾ *ibid.* стор. 94.

³⁾ *ibid.* стор. 71 і 72. ⁴⁾ *ibid.* стор. 76. ⁵⁾ *ibid.* стор. 93.

На перше питання д-р. Бек відповідає негативно¹⁾: психічна хвороба і космічна свідомість явища протилежні. Психічна хвороба явище негативне в життю людини, космічна свідомість позитивне. Здібність панування над собою у психічних хворобах понижується, в космічній свідомості збільшується. Що до другого питання: Для визнання реальності явищ, зв'язаних із космічною свідомістю, ми можемо користуватися тим самим методом, що і для визнання реальності явищ, які ми пізнаємо звичайними нашими органами почування а саме: методом перевірки наших почувань, почуваннями інших людей. Що дерево, яке я бачив і доторкувався не галюцинація, про це нас переконують заяви інших людей, які теж його бачили і доторкувалися. Коли попрохати трьох людей нарисувати, або описати те саме дерево пів години після того, як вони його бачили, то всі три рисунки, або описи, не накриваючись у подробицях, будуть аналогічні в загальних рисах. Подібно і оповідання людей про переживання космічної свідомості, розходячись у подробицях, сходяться в загальних рисах²⁾. Треба тут ще зазначити, що дані нового досвіду видаються людям космічної свідомості більш реальними, як дані свідомості, або самосвідомості³⁾.

З багатьох випадків переживань „космічної свідомості“, що засвідчені в літературі, які розглядає Бек у другій частині своєї книги, особливо цікаве і подібне до переживання Сквороди явище космічної свідомості, що його пережив Паскаль 23. XI. 1654 (т. зв. „амует Паскаля“) ⁴⁾.

Я повів свою статтю трохи ширше, як би цього вимагало просте звітлення про висновки моїх дослідів у цьому напрямку, але вважав це необхідним з огляду на новину предмету. Тепер постараюсь бути звязким і подам свої думки в коротких питаннях і відповідях. Насовуються нам у звязку з нашою статтею такі питання: чи можливі взагалі такі переживання як Сквороди і Бека, чи є інші приклади, чи однозгодні переживання Сквороди і Бека, врешті чи дійсно явище космічної свідомості в життю Сквороди являється джерелом і ключем для розуміння його філософії.

¹⁾ Думка д-ра Бека тим цінніша і авторитетніша, що він сам психіатр і сам переживав дане явище.

²⁾ *ibid* стор. 80—83.

³⁾ Скворода так сильно відчував реальність невидимої природи, пізної ним у стані космічної свідомості, в порівнянні з реальністю видимої природи (простої свідомості), що тільки першій приписує справжню реальність, а другу називає тінню першої.

⁴⁾ *ibid*. стор. 281.

Що до першого питання, то треба сказати, що нічого неможливого ту немає: це явища зовсім природні, тільки нові, рідкі і незвичайні. Колиб ніщо нового не могло появитися в природі, то й сама еволюція булаб неможлива. Треба думати, що в людині лежить у скритому стані багато завдатків, що ждуть черги свого проявлення у процесі еволюції.

Що до другого питання, чи бували крім тих двох випадків в історії ще інші випадки таких переживань, треба відповісти, що такі випадки були; вони зібрані в другій частині книги д-ра Бека і скількість їх можнаби значно побільшити, а багато було, певно таких випадків, що про них не знаємо¹⁾. Звичайно їх скидають у „Rumpelkammer“ явищ „містичних“ п. т. таємничих і на цьому заспокоюються. До недавна був, ба ще й тепер є, науковий пересуд (бо й наука має свої пересуди і забобони), що ці явища „табу“, що це не „comme il faut“ ними займатися. Велика заслуга д-ра Бека, що він сміливо порвав із цим пересудом і взявся за наукове дослідження цього „містичного“ явища²⁾.

Чи можна назвати явище пережите Сковородою явищем „космічної свідомості“, п. т. чи однородні явища пережиті Сковородою і д-ром Беком?

Що до самої назви „космічна свідомість“ то, на мою думку, вона не передає суті згаданого явища³⁾, але справа це маловажна:

¹⁾ Явище „космічної свідомості“ має багато ступінів. На нижчих ступінях трапляється воно відносно часто в життю навіть людей, що хоч трохи своїм розвитком (це не мусить бути розвиток інтелектуальний а загальний) підносяться над нормальний урівень. Один мій знайомий оповідав мені про аналогічне переживання тільки слабшої інтензивності, яке він називав „почуванням єдності природи й людини“ або „всесвітнім почуванням“.

²⁾ Торкалися цього явища укупі з явищами „містичними“ і інші дослідники, як відомий філософ і психолог Джемс (в рос. нар. „Многообразіє релігійозного опыта і и.), дю Прель, Делакроа, Бутру і и. але д-р. Бек має над ними цю перевагу. що він сам пережив і досвідчив на собі явище, що про нього пише. З багатьома думками д-р Бека можна сперечатися, але треба сказати, що головна думка його теорії про „космічну свідомість“ як вищу форму еволюції свідомості взагалі — правильна.

³⁾ Ця назва характеризує дане явище тільки з боку інтуїції. Краща назва „інтуїція“, що її іноді вживає і д-р. Бек, але вона надто вузька, бо охоплює тільки інтелектуальний елемент цього вищого стану свідомості. Слово „надсвідомість“, що його дехто вживає, надто широке і неозначене.

можна цим терміном користуватись умовно. Що до питання, чи однородні явища пережиті д-ром Беком і Сковородою, то можна відповісти позитивно відносно першого переживання Сковороди в Кавраї (ок. 1757 р.). Головніші спільні риси обох переживань такі: 1) незвичайність, 2) однаковість віку (в половині четвертого десятку свого життя), 3) суб'єктивне світло, 4) інтелектуальне просвітлення („высокое познание и разумѣніе“¹⁾ у Сковороди), 5) космічне почуття („все близъ его, все окрестъ его, все въ немъ есть“ у Сковороди), 6) надзвичайна емоціональна екзальтація (почуття щастя, блаженства), 7) несподіваність і короткотривалість усього явища і н.

Слід зазначити, що інтелектуальний елемент сильніший у д-ра Бека, емоціональний у Сковороди. Особливо сильний емоціональний елемент в другому переживанні Сковороди з р. 1770. Він майже зовсім вигискає елемент інтелектуальний і з цього боку друге переживання Сковороди, являючись далеко інтензивнішим²⁾, як перше, має багато рис нових у порівнянні з його першим та з переживанням д-ра Бека. — Про однородність переживань Сковороди і Бека свідчать теж подібність багатьох думок у теорії д-ра Бека про „космічну свідомість“ і в філософії Сковороди про самопізнання. Наприклад Сковорода і д-р. Бек дивляться на стан „космічної свідомости“, як на висший ступінь в еволюції людини, оба є того погляду, що цей стан доступний усім людям залежно від їх розвитку, оба говорять про трицяті роки, як про вік, в якому він звичайно в людині проявляється, оба толкують про нову расу людей, яку творитимуть люде „космічної свідомости“, оба вважають ап. Павла і пророків за людей „космічної свідомости“ і т. п.

Залишається ще нам відповісти на два останні поставлені нами питання.

Чи дійсно переживання „космічної свідомости“ являється джерелом філософії Сковороди?

На це питання треба відповісти позитивно. Біограф Сковороди Ковалінський, описавши перше переживання Сковороди, виразно зазначає: „Григорій, наповняєсь живими чувствами истиннѣ, изображалъ то перомъ въ сочиненіяхъ простыхъ

¹⁾ Див. цятат вище.

²⁾ Воно о стільки було інтензивніше, що Сковорода вважає перше переживання тільки початком своєї еволюції, світанням перед сходом сонця.

но сильных“¹⁾. Та краще всього про це свідчить той факт, що писати почав Сковорода свої твори тільки після першого переживання ним явища космічної свідомості в Кавраях²⁾. Сам Ковалінський згадує про пісню: „Оставь, о духъ мой векорѣ..“ як про пісню, написану між іншими, під впливом пережитого ним почування³⁾. Та найкраще помітний зв'язок між другим переживанням Сковородою „космічної свідомості“ в р. 1770 і його філософічною творчістю в найближчі роки після цього. Це роки 1771—1776, в котрих творчість Сковороди дійшла до апогею, як ніколи перед тим і ніколи по тім. В цей період появляються найкращі твори Сковороди: 1771 р.⁴⁾ „Симфонія: Рѣх; сохраню пути“; 1772 р. „Разглагол о древнем мирѣ“; в роках 1773—1775. „Разговор о душевном мирѣ“, „Кольцо“, „Алфавит мира“, „Харковскія басни“, „Бесѣди: Двое“; 1776 р. „Израильскій змій“.

О скільки явище „космічної свідомості“ в житті Сковороди являється ключем для розуміння його філософії?

Явище „космічної свідомості“, як джерело філософії Сковороди, являється рівночасно і ключем для зрозуміння його філософії, бо дає нам спромогу зрозуміти генезу його філософії. Не побільшуючи, можна сказати, що філософія Сковороди являється, коли брати цей термін умовно, як це ми вже вище зазначили, філософією „космічної свідомості“. У світлі цього явища особливо зрозумілий нам стає той бік філософського світогляду Сковороди, що його ми вище назвали динамічним, а до якого дослідники дотепер або мало, або і зовсім не доторкувалися, як до

¹⁾ М. Ковалінський: „Жизнь Григорія Сковороды“ в „Собр. сочин. Г. С. Сковороды“ вид. Бонч-Бруевича стор. 11.

²⁾ Ц. т. в р. 1755—1759. Перша пісня (із збірки: „Сад божественных пѣсень“), на котрій помітний вплив переживання „космічної свідомості“ Сковородою, це пісня 1-ша: „Не хочет народъ...“, позначена роком 1757. Значить у цьому році десь приблизно пережив Сковорода у перше явище „космічної свідомості“. Було йому тоді 35 років. До того написав Сковорода ще в 1753 р. пісню „Поспѣшай гостю...“ на привітання єпископови Козловичеву, що вїздив до Переяслава і підручник „пїтики“, але творчістю у тісному розумінні цього слова, цих творів назвати не можна, бо були вони написані по службовому обов'язку (Сковорода був тоді учителем „пїтики“ в Переяславській семінарії).

³⁾ *op. cit.* стор. 11

⁴⁾ Про хронологію творів Сковороди думаю скоро написати окрему статтю.

чогось мало, а то й зовсім незрозумілого. Тепер ми знаємо, що розумів Сковорода під такими символами, як: воскресення, друге народження, преображення, Нова Людина і т. п. Очевидно, щоб уповні зрозуміти його філософію, треба самому пережити анальогічне явище, але все таки і без того ми можемо мати тепер хочби приблизне загальне поняття про неї.

Можна було би поставити ще багато інших цікавих питань що до явища „космічної свідомості“, але я обмежився тільки до тих питань, що торкаються явища „космічної свідомості“, як джерела і ключа для розуміння філософії Сковороди.

Київ, 29. IX. 1922 р.

Павло Леонтович

(Павло зі Щуткова)

Написав *Кирило Студинський*.

(Докінчення *).

VII.

Хоча галицька, українська суспільність станула була в р. 1848 непохитно по стороні австрійського уряду і у нїм шукала оборони та забезпечення своїх національних прав, — дійсними панамы положення у східній Галичині ставали поступенно Поляки, що могли похвалитись достатками та численною інтелігенцією. Вони не таїлися зі своїми революційними прямованнями і отверто говорили про відбудову Польщі в історичних границях ¹⁾. Річ ясна, що намічена польська держава мала обняти також область української часты східної Галичини.

Бачили се сучасні, галицькі діячі, з тревогою гляділи в будучину, ділилися між собою вражіннями та старалися перебити польські наміри.

Великий, політичний діяч, крилошанин Мих. Куземський писав про наміри Поляків і про настрої серед руського табору під днем 17. IX. 1848 р. до посла віденського сойму, Евстахія Прокопчица ²⁾ між иншим:

„У насъ Поляки чимъ разъ смѣльше выступають и если рядъ завчасу не помыслить о оборонѣ, то здає ся незадовго наше отечество сплине кровію, а намъ Русинамъ першимъ ся щось достане. Рядъ, чи не може, чи не хоче показати и розвинути силу, а Ляхи через тоє смѣлости набирають що разъ больше. Богъ вѣсть, що ся стане въ короткой пришлости.

*) Гляди „Записки“ Т. СХХХІІ.

¹⁾ Порівнай хочби тільки „Pamiętniki Floryana Ziemiałkowskiego“ Część druga, Rok 1848. стр. 12 і дальше.

²⁾ Про него гляди брошуру В. Котловича „Воспоминаніе о Евстафійі Прокопчицѣ, совѣтвицѣ школьномъ и директорѣ гимназіи Тернопольской, упокоившемся 1856 г. Львів 1860. Як ми вже висше завважали, під анонімом В. Котловича писав о. Володислав Бачинський.

О школахъ народныхъ, о каедряхъ при гімназіяхъ и при ту-тейшій академіи поприходили для насъ дуже добри рѣшенія мінѣстеріяльні — кобъ то можна ихъ заразъ въ життя ввести. Але я предвиджую великія трудности съ усѣхъ сторонъ — бо маємо ся борикати и зъ Ляхами и отщепными Русинами, а покровительства сильного не маємъ жадного. Тымы днями занялисьмо ся урядженемъ Стражи народнои, але не знаємъ, якъ оно піде, бо нашъ народъ о томъ понятія не має и для того ся противить а Ляхи му будуть помагати, а намъ перешкаджати. О згодѣ зъ Поляками у насъ, а именово у народа нашего нема и мысли — найлѣпша буда бы згода, кобы ся зъ нашего краю на свое отечество вынесли. Віенковскій¹⁾ совершенно Ляхъ, на него не можете рахувати; шкода, що такъ красно зачавъ, кобъ ся бувъ справи свого народа трымавъ — бувбы великимъ человѣкомъ, а такъ меже Ляхами ся згубивъ²⁾.

До иньшого, визначного посла і діяча, о. Григорія Шашкевича писав в кілька днів пізнійше Куземський:

„Знаете, що Ляхи неустанно и въ томъ одномъ смыслѣ дѣлають, щобъ умершу Польшу воскресити; сами ся съ тимъ не таять Въ правдывой Польщи, котора теперь подъ Россією, не могутъ ся жаднымъ правомъ рушити, бо рядъ сильный й чуйный и всѣ ихъ слѣды наблюдае. — Пробували щастя въ По-

¹⁾ Д-р. Кирило Віенковскій, радн. віленської фінансової прокураторії умер дня 2. II. 1865 р. в 56 році життя. В марті 1848 р. перестерігав він питомців львівської дух. семинарії, щоби не підписували польської адреси до цісаря, доки у ній не буде окремої точки, що обезпечуе самостійність руського народу, його народність і мову. (Ф. И. Сви стунъ „Прикарпатская Русь подъ владѣніемъ Австри 1772—1850. I. стр. 259). Колиж Поляки основали против „Головної Ради руської“ „Ruŝkuj Sobor“ і почали видавати „Dnewnyk ruskij“. Віенковскій помістив в ним (ч. 4.) у вересні 1848 р. „oświadczenie“, у яким виступив за згодою і злукою в Поляками. На заяву Віенковського відповів Йосиф Левицький прекрасною статією в „Зор-і Галицк-ій“ за р. 1848. ч. 22—4. „Освидчене“ Віенковського викликало неголование австрійського уряду, а управа Ставропігії виключила його з поміж своїх членів. З часом принято його поновно до Ставропігії а навіть вибрано відсесніором. (Гляди мою статтю: „З історії русофільства в 50-тих роках XIX віку“, поміщену в календари „Просвіти“ на 1918 р. стр. 143—51). Більше про Віенковського сказав я в „Українсько-руським Архив-і“ Т. XIII. і XIV стр. LIII—IV).

²⁾ Сборникъ актовъ (рукописна збірка, що містить в собі бруліони листів Мих. Куземського і відповіді ріжних галицьких діячів). Лист ч. 13.

знанськимъ, а потомъ въ Краковськимъ, але имъ ся не повело, анѣ въ одномъ, анѣ въ другомъ мѣсци. Остало имъ еще наше отечество и хотѣли бы ту, поки ще верхъ мають, досвѣдчити, чи не будутъ щастливиши, якъ въ Познанськимъ и въ Краковѣ. До того часу добре имъ ся тутъ вело, и имъ меньше находили перешкоды, тымъ сильнѣйше зачали ся розвивати, а часъ и обстоятельства сиряють имъ до всего. Конституція дозволяе заводити стражъ народову. Того ся они хопили, и мѣсто стражи народной формують совершенно войско польске. Въ нашомъ поданю о стражъ народну руску описалисьмо обширнѣйше, що то за дѣло тая тутъ у насъ такъ звана івардія. Просилисьмо, щобъ ю зреорганизовати, — але доси не маемо отповѣди; а если такъ дальше ся потягне, то пустокою стане наше отечество, бо кровь плисти мусять. Не только у Львовѣ, але всюда по селахъ чужостранныхъ повно, формуются и регулюются неустанно, и чимъ разъ ще больше ся ихъ стягае. Чого хочуть, о томъ весь свѣтъ знае. Письма, которыи тутъ отъ Ляховъ выходятъ, приготавливаютъ явно до повстаня. Зѣздытця тутъ давныи ихъ генерали, якъ ихъ у Львовѣ принимаютъ, вычитаете зъ валучевого Куріера ч. 21. а духъ цѣлого движенія увидите зъ залученыхъ чч. 111, 112 і 117. Газеты Народовой, а щобъ жадне не zostало усумнѣваніе, прилучаю письмо генерала Бема, въ которомъ явно говорить, що треба взяти ся до оружія и врагамъ Польщи смертельный бой выдати. Все тое непокоить насъ и всѣхъ добре мыслящихъ дуже, бо видимо, якіи всего конецъ буде — отождь рады бысьмо одвирнути грозящую опасность отъ отечества нашего. Отождь васъ прошу, сойдѣтця всѣ добре мыслящиіи депутовани наши, й урадьти ся, щобъ на посадѣ прилученыхъ письмъ заинтерпелювати на сеймѣ явно міністра справъ внутреннихъ на слѣдующи пункты:

1. Чи мѣнѣстеріумъ мае вѣдомость, що до Галиціи постягала ся и ще ся стягае еміграція польска; шо

2. івардія у Львовѣ не на правахъ конституційныхъ зложена, бо мѣститъ въ себѣ не токмо тыхъ мѣсцевихъ жителей, що до ней належати не повинне, але и много чужихъ, а именно заграничныхъ; шо

3. до Галиціи зѣздытця генерали Польскіи, которыи въ повстаню р. 1830 доводили, а именно: Двернѣцкій, Бемъ вже суть — а генераловъ Скринецкого и Хлаповского ся надѣють; шо

4. Івардія тымъ іенераламъ парады великіи, муїштры, фє-стины выправляє, якбы они вже ихъ комендантами были; що

5. Івардія лвовска носить ознаки польскіи, яко: орла, кольоры — якъ бы ту вже рядъ бувъ польскій; що

6. по селахъ, по зборахъ повно людей чужихъ, загранич-ныхъ; що

7. въ Галиціи явно ся приготовляють до повстаня, якъ тіи прилучини ихъ письма посвѣдчають.

Если мѣнѣстеріумъ о всемъ має вѣдомость, запитати ся, чи и яки средства предприняти, щобъ спокій въ Галиціи утри-мати и житя спокойныхъ жителей забезпечити, тымъ хутше, бо партія противна не только що по улицахъ Русиновъ непокоить, але вже й по краю явно зачинає, якъ то ся стало въ Трускавци, въ Подгайцахъ а найновше въ Бродахъ, где на Г. Іжака ¹⁾ тлуца напала. Такіи поединчи випадки можуть выкли-кати нещастіє страшнѣйше, якъ було въ р. 1846 а вына того паде на тихъ, що о всемъ знали, а не перешкодили ²⁾.

Нема сумніву, що люди, до котрих крил. Куземський звер-тався, робили заходи у міродайних, урядових, віденських кру-гах, щоби запобігти лиху. З окрема почали наші визначнійші діячі містити статті по німецьких, та чеських часописях, а в них вияснявали галицькі події, що „намъ всѣмъ правдивымъ Ру-синамъ, як писав Куземський дня 27. IX. 1848 р. до Юл. Ве-личковського ³⁾, дуже мило и преємно, що инны народы а именно Нѣмцѣ и Чехи насъ яко народъ узнали и славно въ своихъ письмахъ и газетахъ о насъ пишуть. Каждє добре слово, котре ся о насъ, яко о народѣ въ чужихъ письмахъ знаходить, стаєся тяжкимъ ударомъ для нашихъ вороговъ Ляховъ; стекаються отъ злости теперъ вже на Чеховъ, бо ся вже и тіи на ныхъ познали и по ихъ вартости ихъ цѣнять“.

¹⁾ о. Никита Іжак, парох Бродів а опісля крилошанин-пралат львів-ської капітули і цензор руських книжок умер 19. I. 1869 р. в 70 році житя. Ближні дані про него подав я в „Укр. руськ. Архиві“ Т. XIII і XIV стр. XLII.

²⁾ Сборникъ актовъ. Лист. ч. 14.

³⁾ о. Юліян Величковський, заслужений в р. 1848 діяч, канцлер капітули, а в кінци парох в Зарічи, надвірнянського деканату умер в ноч. 1872 р. (Слово 1872. ч. 11). В р. 1849 видав він у Львові „Стихи... священника. На привитаніє высланниковъ руского народа, котри именовъ его сложили Его Величеству цѣсарю и царю Францѣску Іосифу I. желанія, произнесены на вечерній забавѣ руской 18. лютого 1849“. В „Сборник-у актовъ“ находяться два його листи з Відня з дня 30. VII. і 9. XII. до крил. Куземського. Їх зміст дуже важний та інтересний.

Та хоча як радів Куземський ізза згаданих статей, не таївся з тим, що Поляки в Галичині росли в силу: „У насъ Ляхи грозно выступають, роздають уряды, професуры, якбы то отъ ихъ номѣнованя завысло — а ни гадають, чи рядъ ихъ номѣнаціи прыйме. Щось дуже говорять, що тыми днями хочуть попробувати щастя. Емѣгрантивъ повно у Львовѣ и по селахъ — а вчера донесено ми въ секретѣ, що Мѣрославскій такожъ у Львовѣ має быти“¹⁾.

Побоювання крил. Куземського здійснилися в місяць пізнійше. Револуційні затії Поляків здавлено бомбардуванням Львова і Кракова, та всеж таки руське населення на впливі не зискало. Просьби і представлення, висилані „Головною Радою руською“ до міністерств у Відни, оставали з часта без відповіди. Не дармо жалувався дня 17. XII. 1848 р. крил. Куземський в листі до Прокопчица: „Особливи мя обходять поданя на руки мѣнѣстровъ зложены — о тихъ жадной не маемъ вѣдомости — а народъ дуже прагнуций, якъ ся рядъ дальше отягати буде и не зробить справедливости, не наша буде вына, сли ся дасть увести подшептамъ зломыслящихъ. Въ нашомъ поданю о школахъ ясносьмо выложили, чого хочемо и чого для насъ коньче потреба; незнаю, чи и що мѣнѣстеріумъ на тое поданье зробило — а ту тымъ часомъ губернаторъ (Вацлав Залескій) и его поуфникъ (Стронскій) господарують и польщину укореняють добре. Нашому консисторови наветъ и не удѣляють ничего“²⁾.

В два місяці пізнійше доносив крил. Куземський Гр. Шапкевичеви: „Такъ якъ у Васъ, такъ и тутъ у насъ рожніи, должніи вѣсти розносять, одна лучша, якъ друга — часомъ появляються рогачки — на другій день знову пощезають. До сего часу тримає ся народъ, якъ принадлежить; але если ся мѣнѣстеріумъ не поспѣшить съ орѣанѣзаціовъ, и мандатарамъ дасть поле дальше гуляти, а такихъ урядниковъ якъ Пѣвоцкій, которого ино що зробили заступцемъ старости въ Тарнополи, противо волѣ народа, не ухиять — то не ручу, чи Галиція не пѣде за прикладомъ Угорщини“³⁾.

Розв'язанне сойму в Кромерижи (7. III. 1849 р.) повитали сучасні, галицькі діячі з вдоволенням, хоча спосіб, в який се

¹⁾ Там же. Лист ч. 15. ²⁾ Там же. Лист ч. 22. ³⁾ Там же. Лист ч. 29.

зроблено, не припав їм до вподоби¹⁾). Ще меньше раді були вони з конституційного патенту, який вскорі опісля видав уряд, Про обі сі справи писав крил. Куземський до Григ. Шашкевича дня 30. III. 1849 р.: „Розвязанье сойму припало намъ дуже до смаку. Знаети, яки елемента репрезентували нашу Галиччину. Тиї саміи, що насъ заступати були повинни, важили ся въ самомъ сеймѣ твердити, що насъ нема. Щожь ся по нихъ можна було для насъ доброго сподѣвати. Противне: наши вороги рили въ немъ; для того вѣсть о его розвязаню трафила ихъ якъ перунъ зъ ясного неба; и еще ся не могутъ опамятати. Якъ нашихъ противниковъ застрашидо розвязанье сейму, такъ насъ умиртвидо тое, що въ конституційномъ патентѣ не моглисьмо ся дочитати о подѣлѣ нашой Галици на двѣ провѣвци. Буковина щасливша — не просячи, зостала краємъ короннымъ, а насъ нещасныхъ, мимо нашихъ просьбъ, мимо прирѣканій силують въ сполцѣ съ Ляхами зоставати и наши силы въ неостанной борбѣ теряти. Менѣ выдаеся тое якъ супружество, въ котромъ честна жена, лихого маючи мужа, не можего ся позбути ажъ до смерти. Если засада конституційна: воля народу становить право, — правдива, для чогожь п. п. мѣнѣстри не хотѣли уважати на голосъ цѣлого народа руского? Выдно, що мѣнѣстеріумъ съ нами нечестно, якъ мовить Нѣмецъ nicht redlich собѣ поступило. Якъ потреба була, щобъ воргамъ зампонувати, то намъ свѣтили баки, а ро bidzie, bądź zdrow Żydzie! Не надѣйте ся на князи людскія, отъ нихъ же нѣсть спасенія. Наша журба потѣшила Ляховъ; заразъ зачали промишляти, якъ би зъ нашого смутку користати? На нашой радѣ було сказано: що намъ дуже жалбсьно, що по тихъ посвященіяхъ ся для добра отечества, для цѣлости монархіи австрійскои, для дому царствующого; по тихъ и стократно данихъ доводахъ нашой прихильности — мѣнѣстеріумъ на наши желанія не зважало и подѣлу намъ выречи не хотѣло. Мовлено, що то есть вопросомъ для насъ животнымъ, и що ми не перестанемъ на дорозѣ правной такій о подѣлѣ конечно ся добувати. Кромѣ нашой теперъ у Львовѣ нема иной ради. Чи то для цѣквости, щобъ почути, що ми на октроирку скажемо, чи може зъ умови, сойшли ся були Ляхи многочисленно дуже на нашу раду, а почувши тую нашу жалость, почали на цѣле горло

¹⁾ Украинско-руський Архив. Т. XIII—XIV. моя студія стр. LVIII.

верещати: слава! — и на нашомъ смутку надѣи польски въ старихъ границяхъ будовати. Радость въ мѣстѣ, якои давно не було. Мовили, якъ то насъ Нѣмцѣ ошукали, якъ ся намъ за нашу вѣрность отплатили. Зачали ся до насъ зближати, давнїи слова офѣри отнавляти, а ревнѣйши зъ нихъ — якъ мовять — мали до Бема, до Дембѣньского, до Храновського и наветъ до Парижа и до Брукселѣ порозписувати листи, що Русины вже ся съ ними годять, що Галиччина имъ дуже певна; що ворохобники угорскїи могутъ ся беспечно до Галиччини всунути и подобныя небелици. Тымъ полякли ся наши Нѣмцѣ и урядники дуже, бо и они дуже добре знаютъ, що якъ би ся Русины съ Поляками злучили, имъ не довго въ Галичинѣ попасати. Едни съ страхомъ и трепетомъ, други съ цѣлою надїевъ чекали найблизшой ради, щобы почути, що Русины далѣй будутъ гадати. Аж прийшовъ часъ ради. Треба було бути и вѣдѣти, якъ Ляшня ся тиснула; едни на колісницяхъ, други пѣшкомъ цѣлу улицю залагли — и такъ въ сали було повно, якъ ще николи — а больша половина, не могше ся перепхати, вернула до дому. Жени съ букетами, щобъ Русинамъ вже препинати — а Петра Василевского выбрали зъ мовою, щобъ промовилъ на згуду съ Русинами. — Сиротята ще не знаютъ Русиновъ. Русинъ все знесе, а зъ Ляхомъ не буде ся братавъ. Мы ясно выложили наши желанїя и сказали, що мимо заводу нашой надѣи, Нашому Монарѣ вѣрными хочемо зостати. Почувши тое, опустила ихъ надѣя, а давше всему покой, повиносили ся якъ непишни. — Я ся тѣшу, що ся такъ стало — бо Нѣмцѣ достали науку, що съ Русинами такожь не годится грати, якъ котка съ мишею. Не знаю, що на тое скажуть гг. мѣнїстри; запевне не буде имъ тое приємно, отожь най си погадають, якъ и намъ не есть приємно, що намъ завели наши надѣи. Нынѣ подаемъ до мѣнїстерства, щобъ намъ на наши поданя о подѣлъ хотъ отповѣсти схотѣло, бо то на нѣць ся не здало, дати Petitionsrecht, а на петицію не отповѣдати — якъ ся дѣяло до тепер¹⁾.

Крил. Куземський не обмежився на наріканнях перед руськими послами, але написав дня 24. V. 1849 р. окремо представленне до тодішного міністра судівництва Баха, у яким звернув увагу, що в Галичині удержано спокій і свинено горожанську війну тільки завдяки поведенню руського народа. Польське стороництво шукало і шукає порозуміння з Ру-

¹⁾ Там же ч. 30.

синами а партія Кошута взивала Русинів при помочи проклямацій до співділання у визвольній боротьбі. Одначе Русини не пішли за їх намовами і своєю вірністю для цісарського дому зберегли без плями. Сини руського народа йдуть радо за покликом монарха і проливають в Італії та Угорщині свою кров. — Was haben wir dafür? — питав крил. Куземський міністра Баха. Ми просили монарха о поділ Галичини, та не діждалися здійсненя наших бажань. Хоча ми були все вірні, пожертвовано нас „dem polnischen Übermuth und der Aristokratie“. Для нас не зроблено нічого. Руські поданя звертають нам власти з болючими примітками. Ворожі нашому народови а навіть монарсі урядники „treiben offen ihr Spiel“. Мандатарі, ся неправна каста і „Vorkämpfer der polnischen Umsturzpartei“, висисають нарід і оброблюють його в душі своїх мандантів. Наші просьби, висилані навіть до міністерств, остають без відповіди. Шож лишаєся для нас? Чи маємо ще довше зуживати наші сили у безплідній боротьбі з польською партією, котра отверто прямує до відірвання Галичини зі звязи австрійської держави? Чи уряд думає, що візванне російської помочи вже здавило опира польських заворушень. А що станєся, коли російська армія відійде, а тисячі Поляків вернуть з Угорщини до краю? Яка доля стріне тоді мою вітчину? Горячковий настрій, що завис над краєм від р. 1830, підсичуєся безнастанно новими подіями і можна надіятися завтрішної днини нових вибухів. На кім опреся уряд, коли через своє похитне становище стратить довіре Русинів? Я був приневолений висвітлити відносини в Галичині, не тому, щоби вони були незвісні, а тому, що я, як провідник Головної ради руської, чесно працював для вітчизни і монарха, але що всі мої змаганя не були відповідно підперті урядом, відпадає мені охота стояти відокремленим „als Vorkämpfer der Regierung gegen die anarchischen Bestrebungen der polnischen Partei und ihres Anhanges“. Звертаюсь до Вас, пане міністер просто, бо знаю, що ви „mit der ruthenischen Nation redlich meinen“ і прошу о раду, чи маю на становищи видержати, „oder meine Bemühungen gegenüber den Wählern aufgeben soll?“ ¹⁾

¹⁾ Там же ч. 37. Барон Алекс. Бах, ур. 4. I. 1813 р. † 12. XI. 1893. Бін був сразу мін. судівництва а опісля внутр. справ від р. 1849 —59, потім перейшов на становище посла в Римі, по рік 1867.

Ми навели нарочно виїмки з листів крил. Куземського, щоби мати докази, як гляділи тодішні наші діячі на польсько-руські взаємини в Галичині. Крил. Куземський питав з тревогою міністра Баха, чим заплачено „Тирольцям Сходу“ за їх безмежну лояльність супротив династії та австрійського уряду, а відповідь виходила над вислів сумна. Якби Русини були перехилилися тоді, пише Іван Кривецький, на сторону революції і виступили ворожо против австрійського уряду, найшлисяби були в руках Мадярів і Поляків, що поважно думали про відновлення політичної самостійности. Тоді польське повстання над Вислою, де тільки вицікувано на знак з Галичини, було би, без сумніву, довершеною подією а через те оружна поміч Росії против Мадярів сталаби неможливою. Тоді сама Австрія нічого не вдіялаби і австрійський кордон виглядалаби инакше¹⁾.

Одначе давні, національні порахунки і антагонізми против Поляків з часів історичної Польщі віджили наново. Скріпили їх події з 1848 р., що загрожували з боку Поляків розвиткови руського населення і воно враз із своїми провідниками стануло по стороні Австрії. Щоби обезпечити Галичину перед нападом угорських повстанців, галицькі селяни прийняли радо на себе з рук австрійського уряду оборону краю і почали творити, під покровом влади, три військові організації, а саме: селянську оборону галицько-угорського погранича, шість відділів добровольців, т. зв. руських стрільців і мало розвинені міщанські гвардії. За свою лояльність, за оборону Галичини ждало наше населення тільки національної, краєвої автономії в формі поділу Галичини а в дальшій меті прилучення до неї північної Буковини і української часті Угорщини²⁾. Одначе навіть ті надії не сповнилися. Польський політик, Франц Смолька писав у однім зі своїх листів, що внесено петицію Русинів в справі поділу Галичини на дві губернії, але „ми наміреному поділові Галичини, підписаному цісарем дня 19. червня 1848 р. brevè тапц скрутили карк“³⁾. Поділ Галичини на три часті із соймами в Львові, Станиславові та Кракові, признаний цісарем Франц Йосифом I. конституцією з дня 29.

¹⁾ Іван Кривецький: „Оборонна організація руських селян на галицько-угорським пограничу в 1848—9 рр.“ Записки Наук. Тов. ім. Шевченка Т. 63—4 та окрема відбитка стр. 2—3.

²⁾ Там же стр. 4. і дальші.

³⁾ Іван Кривецький: Справа поділу Галичини в рр. 1846—50. стр. 37 (відбитка із Записок Наук. Тов. ім. Шевченка. Т. 93—7).

вересня 1850 р. уневажнив сам монарх патентом з дня 31. грудня 1851 р.¹⁾

Не краще розвивалися події в адміністрації краю. Після уступлення прихильного для руської справи губернатора графа Стадіона²⁾, перейшов сей уряд в польські руки. Наслідником Стадіона став Вацлав Залеский³⁾, а коли його після бомбардування Львова звільнено, прийшов на його місце гр. Агенор Голуховський⁴⁾.

Про першого з них писав крил. Куземський до Ів. Борискевича⁵⁾ дня 15. XII. 1848 року: „Залеский намъ не спріяє

¹⁾ Там же стр. 93.

²⁾ Граф Франц Стадіон обняв становище губернатора в місяці липни 1847 р., уступив у серпні 1848 р., а дня 22. падолиста 1848 р. став міністром внутрішніх справ. Умер у Відні дня 8. VI. 1853 р. у 47 році життя. Про нього гляди мою передмову до XIII і XIV т. „Українсько-руського Архива“ стр. XLIX—LII. В студії Bronisław-a Łozińskiego: „Agenor hr. Gołuchowski“ зібрано рівнож багато причинків до характеристики його урядовання в Галичині.

³⁾ Вацлав Залеский (Wacław z Oleska) ур. в Галичині 1800 р., умер у Відні дня 24. II. 1849 р. Був се талановитий письменник, заслужений для Українців своїм виданням: „Pieśni polskie i ruskie ludu galicyjskiego“ (1833 р.). Писав також про значінне Чехів для Славянщини. Губернатором був від осени 1848 р. майже по кінець сего року. Більше про нього сказав я в передмові до XIII. і XIV. тому „Укр. руського Архива“ стр. 56—7 і 62—63.

⁴⁾ Гр. Агенор Голуховський уродився у Львові 1812 р. В 1848 р. був він вже віцепрезидентом а після димісії Залеского став губернатором Галичини. На сім становищі удержався він протягом десяти літ (1849—59). Дня 21. VIII. 1859 р. покликано його на австрійського міністра внутрішніх справ, одначе в рік пізнійше (14. XII. 1860 р.) звільнено його із сего становища. Довший час проживав він у своїм родиннім маєтку, в Скалі. По уступленню Павльгартена після битви під Садовою став Голуховський вдруге намісником Галичини (20. IX. 1866 р.) і дав відчуту свою гноблячу руку руському населенню. В р. 1867 він уступив а в врате став намісником в р. 1871 і був ним по кінець свого життя († 3. VIII. 1875 р.). Його моці перевезено до Скали. Митр. д-р. Йос. Сембратович і еп. Ів Ступницький обмежили свою участь в похоронах на відправі богослуження в костелі, а при перевезенню мощів явилися тільки два священники-холмчаки і з тих один у витертім фелоні. Бракдо також на похоронах урядників, шляхти і польської інтелігенції. Слово за рік 1875. ч. 79 (поем. вістка) а ч. 81. стаття за N. Freie Presse п. н. „De mortuis nil nisi bene“ і опис похоронів.

⁵⁾ Іван Борискевич ур. 1815 в Увислі, гусятинського повіта, де його отець був священником. Був укінченим юристом, одначе задля слабого здоров'я не обняв ніякого урядового становища. В р. 1848 брав

и єсть намъ тымъ небезпечнѣйший, бо при своихъ здатностяхъ єсть дуже хитрый. Онъ не є нашимъ, але дяцкимъ губернаторомъ; єго найсильнѣйшимъ єсть заданемъ польску мову всюда якъ найскорше ввести¹⁾. Залеский умів нераз покликатися на неправду, щоби тільки пошкодити руській справі і тому в листі з дня 19. XII. 1848 р. жалувався Куземський перед Гр. Пашкевичемъ: „Донесено менѣ, що Залеский въ одной реляціи до мѣнѣстеріумъ выразне донесъ, що русины, а именно Єго Преосвященство (Яхимович) і я съ Єго рѣзпорядженнями школьными совершенно ся згаджаємо. Въ томъ нема анѣ слова правды; я съ Залескимъ ще и слова не говоривъ; такъ запевно и Єго Преосвященство“²⁾.

Про Голуховського дурив себе зразу Куземський в листі до єп. Яхимовича з дня 26 XII. 1848 р., що він „намъ сприяє такъ, якъ и перше сприявъ, а мѣнѣстеріумъ, еслибы го намъ дало на губернатора, не мало бы зъ Галиціовъ такого клопоту, якъ теперь“³⁾. Коли одначе Голуховський, іменованій заходами галицьких, руських діячів на становище губернатора, почав відноситися крайно ворожо до руської справи, писав єп. Яхимович дня 19. VII. 1851 р до митр. Мих. Левицького, що при виборі галицького намісника не багато зважано на місцеві відносини, бо коли може бути в Празі Месери, на Угорщині Герінтер, в Венедії Тофенбургі, в Трансильванії Шварценбергі, чомуж саме у нас мусять бути намісник з ряду польських магнатів, котрий не може бути безсторонним, а як досвід учить тайно, а часами також явно противиться нашій справі“⁴⁾.

За урядованя Голуховського на становищи губернатора (1849—59 р.) йшла польонізація східної Галичини бистрим кроком. Коштом української мови двох третин населення видвигнено по школах польську мову при помочи рефератів Евзебія Черкав-

вин участь в депутатії до цісаря Фердинанда, що бавив тоді в Оломунці і в праськім, славянськім зїзді. Раз вибрано його послом державної ради у Відни а двічі соймовим послом. Для поширення духової звязи Галичини з Придніпрянщиною прислужився він в р. 1849 тим, що видав Основяненкову „Марусю“. Мав він невелике газдівство є Узислі і там зжився сердечно з місцевим населеннем. Написав він і видав друком брошуру про звїрята п. н. „Звѣрсловіє“. Умер у Відни в глибокій старості дня 1. II. 1892 р. (Дѣло за рік 1892. ч. 19 і 23.).

1) Сборникъ актовъ, лист. ч. 21.

2) Там же ч. 23. 3) Там же ч. 24.

4) Гляди мою студію в „Укр. руськім Архив-і“ Т. XIII і XIV стр. LXV. і лист ч. 121.

ського. Урядників, що признавалися до руського народу, перенешено на службу до західної Галичини, щоби як найменше освічених, свідомих, світських людей лишалося між галицьким населенням. На українській землі східної Галичини підготовлювано задалегідь терен для польської державної думки. За лояльність, за жертви крові і життя на італійських та угорських побовищах віддав австрійський уряд українське населення в Галичині під власть Поляків, чим поширив серед него зневіру у державну справедливість та у власні сили, витворив слабохарактерних перевертнів в користь польського елемента та викликав ідеологію про обєднанє з Московщиною, на котру опісля Голуховський покликавеса, щоби нищити „Тирольців Сходу“. Росла польська експанзія, але й поглиблювалася пропасть між двома народами, з котрих один сильніший і багатший в інтелігенцію та в урядовців не тільки розживався, але ще й впевняв світ з парламентарної трибуни у Відни, чи Кромєрижи, що нема руського народу, тільки один польський, розділений на два, релігійні обряди, латинський і грецький. Бувало й таке, що польський посол. Фльоріан Земялковський. опинившись у Відни по розв'язанню сойму в Кромєрижи, удостоївся від міністра Стадіона запрошення, щоби „яко знавець руської мови“ висловив свою думку про переклади на руську мову цісарських декретів з дня 4. марта 1849 р., зладжених о. Григ. Шашкевичем. Земялковський оповідає з іронією, що се відзначенне стрінуло його, імовірно тому, бо виступаючи кількакратно против руських священиків, „uzurpujących (?) przedstawicielstwo Rusi, windykowałem to prawo także dla siebie, jako poseł ze Lwowa, a więc poseł ruski“¹⁾. Колиж така подія була можлива за часів прихильного для Русинів Стадіона, то годі дивуватися, що за иньших міністрів, гр. Голуховський мав рішачий голос в руських справах.

В часі, коли за урядовання Залеского і Голуховського почалася з гори обдуманя і на широкі розміри обчислена польонізація східної, української часті Галичини, Павло Леонтович був питомцем львівської, духовної семинарії. В р. 1849 зложив він свій сердечний, настроєвий вірш п. н. „Піснь сироти“, (ч. 4.) у якім виливав глибокий жаль сироти по втраті батька і матери. Можлива річ, що зв'язаний він з життям поета, ко-

¹⁾ Pamiętniki Floryana Ziemiałkowskiego. Część pierwsza. Kraków 1904. стр. 14.

трий в р. 1841 стратив батька а в р. 1849 чи не оплакував, страту жатери. У віршу стільки сердечних почувань, що аж проситься він, щоби його вважати життєписним. Поет співав:

Могило, зазуле! розступися нині,
 До вітця, до мамі pozwоль сиротині,
 Pozwoly sиротині, бо там дуже ясно,
 Тутка нема сонця, а там світять красно.

Одначе політичні події, веліли поетови вже в починах його творчости від ніжної лірики перейти до їдкої сатири. Бутною була старша польська суспільність, бутною і зарозумілою ставала її молодіж. Анонімний польський студент університета зашартував собі брутально в української, синьо-жовтої краски. Леонтович не змовчав і відповів на вірш віршом, у яким висміяв не менше брутально польську краску: біло-червену. У його рукописній збірці читаємо: „Wierszy, na jakie słuchaczy-Polacy fizyki w roku 1849 w listopadzie zdobyli się, wypisawszy je na ławce, aby tem Rusinów zgryźć, co do słowa“ (ч. 7). Вірші сі такі неестетичні, що їх годі повторяти. На всякий спосіб відповідь Леонтовича була його першим сатиричним віршом політичного змісту.

Від р. 1859 стрічаємо їх більше. Побіч пісень про перевертнів написав він цілий ряд сатиричних віршів про польсько-українські взаємини. причім не щадив також иньших народів, що йшли з Поляками рука в руку і помагали їм здобувати власть над українським населеннем краю. Та не тільки Леонтович, але й другі галицькі письменники шістдесятих років минулого віку, послуговалися вістрем сатири та на глузовання з польського боку відповідали бодючим глузованням. Коли польські студенти розліпили в р. 1860 плякати на львівським університеті, а в них стверджували, що нема Руси з виімкою „Rutenów trzysta na wszechnicy“, Богдан Дідицький написав незвичайно удачну сатиру п. н. „Niema Rusi!“

Вірш Дідицького, що ще по нинішний день ходить у відписах серед галицьких інтелігентів, переслано до редакції петербурської „Основи“, де його в р. 1861 напечатав Микола Костомаров з перекладом на московську мову в статті „Отвѣтъ на выходки газеты (краковской) „Czas“ и журнала „Revue Contemporaine“. Привід до сеї статті дала поважному історикови фраза „Czas-y“: „autor zapomina, że Ruś nie jest Rosyą, —

że jest Polska, i że Rosya nie jest Słowiańska, — nie wiedzą, czem są i czem jest Ruś“ (1860. ч. 256)¹⁾.

На докори Поляків, ширені обильно за границею Галичини, що „Русинъ, то приклонникъ рабства, темноты“ та що йому „братъ Ляхъ приноситьъ въ даръ свѣтло съ свободою“ відповів иньший письменник Ів. Наумович віршом „Сосѣдамъ“ (1861), писаним під сильним впливом творів Пушкіна „Клеветникамъ Россіи“ і „Годовщина Бородино“. Автор застерігався против дарунку „свігла і свободи“, радив не чванитися Полякам, що вони „Европу спасли“, бо в обороні Відня поплило більше крови руської, чим польської, а руський нарід завжди шанував закон²⁾.

Окрім печатаних віршів, ходили по руках серед галицьких, українських кругів в р. 1861 пародія пісні „Boże coś Polskę“³⁾, то вірш про котячу музику, виправлену Поляками лат. священикови, д-р. Жигимонтови Одельтевичеви, визначному проповідникови за те, що картав на проповідях гріхи і хиби польської суспільности, то вкінці вірш: „Czteru walecznych ulicą romyka“, писаний з нагоди події з 4. жовтня 1861 р., коли в домі станиславівського пароха, о. Петра Шанковського вибили Поляки вікна, а за ними гонив „kozak Mohyla“ (Александр Могильницький, опісля священик хомської епархії)⁴⁾.

Відносини між обома народами, завдяки непривітним обставинам в краю а головно у соймі, з дня на день заострювалися і коли вибухло польське повстанне в р. 1863 а Поляки в Галичині надягнули жалобу, галицькі Русини рішили відбуту в Львові баль.

Тоді напечатав Плятон Костецький вірш п. н. „Wу chśesie tańszуé?“, а в нім докоряв Русинам, що вони забавляються

¹⁾ Основа 1861 февр. стр. 122—6. Згадаємо, що вірш Дидицького: „Niema Rusi“ переклав на німецьку мову еп. д-р Спірідон Литвинович і напечатав його в часописі: „Fortschritt“. Ів. Ем. Левицькій: Библиографія II. 1861—86. ч. 138.

²⁾ Н. „Сосѣдамъ“. Львовъ. Типомъ Института Ставропигійського 1861. Сторін 7, мала 8⁰.

³⁾ Титко Ревакович злогодувався, що ся пародія вийшла з під пера Павла Леонтовича.

⁴⁾ Всі згадані тут рукописні вірші списав Т. Ревакович († у Львові 14. X. 1919 в 73 році жия) і передав їх д-р. Вас. Щуратови, котрий відступив мені їх до використання. Завважаємо, що о. Петро Томич Шанковський умер в Бродях у 76. році життя в домі свого зятя о. О. Лотоцького дня 1 (13) І. 1870 року. Слово 1870. ч. 1.

тоді, коли Поляки підняли знамя свободи. Вірш Костецького, виданий на окремім листку, Поляки розкидали по вулицях Львова. У відповідь на сей вірш розкинено по Галичині безіменний поетичний, боєвий твір пера Богдана Дідицького п. н. „Wędziemu tańszyci!“, який сквапно переписувано, з чого видно, як руське громадянство ним захоплювалося¹⁾.

Колиж польське повстання закінчилося невдачю, Остап Левицький²⁾ напечатав у Львові сатиричну поему п. н. „Uciekiniery“ з присвятою „Jego Mości Janowi IV (Добрянському) królowi in spe Polski w dawnych granicach. in praesens tempus Mecenasowi in partibus infidelium, id est: perekińczyków; sławnemu znawcy geografji polskiej; uprzywilejowanemu fabrykantowi korespondencyj i artykułów z podpisem: „ksiądz obrządku sławiańskiego“ etc. etc. etc. z wdzięczności za feuilleton, pomieszczony olim w „Gazecie narodowej“ pod tytułem „Co się u nas dzieje“ i w dowód adoracji. admiracyji i arcukordyjalnych affektów poświęca Autor“³⁾.

Колиж в р. 1865 руські соймові послы бажали обезпечити права своїй мові і покликувалися на австрійські конституційні дипльоми і закони, що запоручували кожній народности, отже й руській, народні права, ґр. Лешек Борковський глузував: „Як могучими були би держави, якби можна було висідати міністерськими декретами народи, як курка висідає курята. Тоді можна би указом сотворити народність перемиську, тернопільську, бережанську і т. п. Всемогучість правительства не може нікому дати дипльому на народність“⁴⁾. В друге дозволив собі ґр. Лешек Борковський заперечити естование Русинів при кінци

¹⁾ Сей вірш видано в р. 1903 на окремім листку заходом редакції львівського, русофільського „Страхопуда“.

²⁾ Остап Левицький, незвичайно талановитий і плідний писменник, якого твори розсіяні по різних річниках часописий і календарів, був професором реальної школи в Ставиславові, де помер дня 12. VI. 1903 р. (Р услан за рік 1903. ч. 123).

³⁾ Повний наголовок поеми звучить: Uciekiniery, poemat a la „Konrad Wallenrod“, napisał Ostap Kowbasiuk, gente Ruthenus, natione także Ruthenus. Lwów, Nakładem autora. Z Drukarni Instytutu Stauropigiańskiego 1863. Згаданий Ян Добрянський, Русин з роду, ур. 1819 р., описля ренегат, був редактором „Gazety Narodowej“ і умер у Львові дня 30. V. 1886 року. Поема „Uciekiniery“ замітна тим, що автор вплив у неї оповідання самих Поляків про повстання з 1863 р.

⁴⁾ Sprawozdania sejmowe 1865, I. стр. 54.

падолиста 1865 р., коли домагався ухвали закона, що польська мова є одинокою урядовою мовою в соймі і кравім виділі, бо руська мова є тільки її нарідом, причім, по словам Устияновича, мав ужити слів: „Świat zna tylko Polskę i Moskwę. Rusi niema! Jacys̄ Ruteńczyki istnieli tylko w mózgu Stadyona“ ¹⁾. Український табор не змовчав на сю зневагу і видав нову сатиру п. н. „Na ogólne żądanie jeszcze raz Niema Rusi. Napisał A(ntoni) T(ryłowski). Lwów. Nakładem autora 1866. W drukarni Instytutu Stauropigiańskiego“. Автор присвятив свій вірш гр. Лешкови Борковському „w uznanie klasycznych i nieocenionych zasług Jego — jako najwymowniejszego rzecznika „Rusi historycznej“, а в нім дякував за слова бути, ненависти і похоронні віщування: „niema Rusi“, та висловив надію, що

Ruś żyje i żyć będzie dalej w imię Boże!
Bo żywotność tej Rusi wielka, nieskończona,
Jak genezis człowieka, jak idea ludu,
I jak długo te żyją — żyć będzie i Ona.

Всі вірші, що вийшли з руського табору були живі, енергійні, мали характер боевий. На їдку сатиру з польського боку відповідано остро, безпардонно, визиваючо. Пронизувала сю сатиру віра в будучину руської справи, хоча овид на галицькій землі був заслонений хмарами.

До ряду письменників шідесятих років, що на польські вірші, промови, поодинокі події, чи виступи, відповідали сатиричними віршами, долучив свій голос Павло Леонтович, що зложив також кілька творів в українській, або польській мові. Коли тільки зайшла яка небудь подія, що звертала своє вістре против галицької Руси, Леонтович оспівував її в пісні, або сатирі. Поета не зражали неповодження. Як згадані автори сатир, він також вірив у розцвіт руської справи і сю віру вливав у душі галицького громадянства.

Коли в р. 1859 гр. Атенор Ґолуховський засів у раді австрійських міністрів, Леонтович склав пісню, яку велів співати під нуту коломийки і такий же наголовок їй надав (ч. 47). В нім дорікає автор Ґолуховському за переслідування руських урядників, витикає йому азбучну справу, що саме в тім році, за його

¹⁾ Ом. Огоновській: „Ист. лит. руск.“ II. стр. 405—6.

почином, заворушила цілий руський табор. В „Коломийці“ читаємо :

<p>1) Ой цісарю, наш Францішку
Що ти за неволя,
При Твоїм боці терпіти
Ляха із Пололя!</p> <p>2) Лях то страшне сотворінне
Одну ціль він має,
Аби всі так танцювали,
Як він їм заграє.</p> <p>3) Лях невдячна гадь, Цісарю,
Що в зимі скоствіла,
Як відгрілась за павухов,
В грудь газду вкусила.</p> <p>4) Придивися, ти наш царю,
Де суть твої слуги.
Працьовиті, руські діти
Чести вірні други.</p> | <p>5) Лях їх вигнав, на їх місце
Понапихав в бюра
Викштів, Ляхів, що такіі,
Як він носять пюра.</p> <p>6) Руські діти, хоч учені
Лишаються в залі,
Лях, хоч дурак, в руській землі,
Перший все в уриді.</p> <p>7) Татарській дикі орди.
Як нас нападали,
Забирали срібло злото
Мовись не кидали.</p> <p>8) А Ляшочок сей захланник
Хотів і се зїсти,
Захланнику! а до нори
Лучше було влісти.</p> <p>9) Влізь, сховайся, де по хочеш,
Утікай за світи —
Ти загинеш, а Русь наша
Такој буде жити.</p> |
|--|--|

Нову нагоду до зложення доскульного сатиричного вірша подало Павлови Леонтиновичеві уставленне пам'ятника гетьмана Станіслава Яна Яблонського ¹⁾ у Львові в р. 1860 на так

¹⁾ Стан. Ян Яблонський ур. 1634+1702., був гетьманом від р. 1676. Брав участь у поході против Шведів (1655 р.), против Ракоція (1657), прогнав Бруховецького з під Білої Церкви та дозів до трактату з Татарами під Підгайцями (1669 р.). Враз із королем Собеским ходив у походи під Хотімом (1671.), Львовом (1676.), Журавном (1677), був під Віднем, Стригонем і Парканами, де взяв в полон башу Сілістрії. Менше щастя мав під Камянцем, на Буковині і на Волощині, звідки ледви утік. В 1686 р. облягав Кам'янець, в 1694 р. побідив Татарів під Годовою а в рік пізнійше оборонив Львів перед Татарами. На вість про смерть короля Собіського обсадив Жовкву іменем Речи посполитої. Королева хотіла вийти за него за муж і віддати йому корону. В р. 1699 брав участь в останній виправі против Турків. У війні з Палієм на Україні посуджувано його о перекупство. На візді в Раві руській зєднав собі приятель царя Петра Великого. Про пам'ятник, виставлений у Львові гляди: Stanislaw

званих гетьманських Валах, над самою Полтвою. Памятник уставлено лицем до Полтви, а спиною до „Народнього Дому“, перед котрим була тоді площа „Castrum“, забудована що й но в поч. ХХ. віку. Сей пам'ятник усталили були у ХVIII віці Єзуїти на подвір'ю свого забудовання, бо мали в Яблоновськім свого сердечного покровителя. Колиж цар Йосиф II. зніс монастир Єзуїтів, а монахи розбрилися по світі, пам'ятник упав з педесталю і довго поневірявся на повітря реальности в улиці Кароля Людвіка ч. 13. (нині: Леґіонів). Дперва в р. 1859. почав редактор „Przyjaciela Domowego“ Гіполіт Ступницький збирати складки на усталенне пам'ятника і довершив се в р. 1860. Я шукав за подробицями замітів Леонтовича против Яблоновського, та нічого дослідити не міг. Здаєсь, що заміт про убиванне козаків відноситься до його походу против Бруховецького. Жетота Павлі згадав ще про йогож „uspokojenie szkodliwego niesfornego związku pod Bogusławem Baranowskim“. 1)

Вірш Леонтовича „Na pomik Jabłonowskiego we Lwowie“ (ч. 46) звучить:

„Ziem ruskich wojewodo! gdys żył, toś panował.
Lud ruski, braci ruskich, kozaków mordował;
Toż nie dziw, synu, żeś się stał niegodny
Po śmierci patrzeć twarzą w ruski „Dom Narodny“.
Sam Polak, co twój posąg stawiał pośród wałów,
Obrócił twoje lice w krzaki — do kanału“.

По уступленню нам. гр. Голуховського на становище міністра в р. 1859. не іменував цар протягом двох літ нового намісника для Галичини. Галицьким-Українцям полекшало і хоча з польського боку ставлено великі перепони, щоби при виборах до сойму, переведених на основі царського статута з дня 25. II. 1861 р., не допустити освічених людей, руський комітет під проводом Куземського перевів у сільських громадах усіх своїх кандидатів. Русини розпоряджали 49 голосами. Річ ясна, що не могли вони впливати на рішення сойму, бо становили неповну третину загального числа голосів (150 послів). 2) Замітне, що Русини хотіли вибрати одного свого посла також у Львові і в сій цілі поставили від себе кандидатів: з Русинів — д-ра Кд. Ра-

Schnür Pępolowski: „Obrazy z przeszłości Galicyi i Krakowa 1772—1858. II. str. 71. i Dr. Josef Piotrowski: „Lemberg und Umgebung“ str. 146.

1) Żegota Pauli: „Zywoty Hetmanów“. Lwów 1850. str. 79.

2) Ф. И. Свистунъ: Прикарпатская Русь II. стр. 210, 222 — 3.

чинського ¹⁾, з Поляків — князя Льва Сапігу, з Німців — суперінтендента д-ра Газе а з Жидів — Маєра Мінца ²⁾. Поляки ужили всіх заходів, щоби до вибору посла Русина зі Львова не допустити і переперли своїх чотирох кандидатів. Одноголосно вибрали Жида Маркуса Дубса (2679 гол.). По нім дістали Фр. Смолька (2162 гол.), Фльоріян Земялковський (1825 гол.) і Борковський (1730 гол.) ³⁾.

Марко Дубс належав до ряду Жидів, що змагали до асиміляції жидівського населення з польським. Сам він вважав себе Поляком мойсеєвого ісповідання. В р. 1869 він зрікся посольського мандату і умер у Львові дня 15. IX. 1874 р., проживши 73 роки. ⁴⁾ З нагоди його вибору написав Павло Леонтович сатиричну пісню, під яку зложив мелодію. І вона знов вміть принялася між галицькими інтелігентами. Наголовох її: „Hymn radošny Polaków z przyczyny jednostajnego wyboru Dupsa na posła sejmu w roku 1861“. (Ч. 55.) Поет співав, глузуючи:

Lacha nazwisko, — precz nam z pamięci,
Bo stare i już zbutwiało! —
Szlachetne imię Dups niech się święci,
Ono przyniesie nam chwałę.

Do dziś dnia zwali my się Lachami
I cóż nam z tego nazwiska?
Bracia! lecz teraz, gdyśmy Dupsami
Do lawrów droga już bliska. —

Dups obywatel — istota rzadka,
Że dzisiaj posłem na Rusi,
Ten nas zapewnia, że nasza matka
W starych granicach być musi. —

Bracia, tak będzie — bo Dups nie kłamie,
Choć Izraela krwi, kości, —
Jego nas śmiało podźwignie ramię
Będziem szczęśliwi w przyszłości!

¹⁾ Д-р. Клим Рачинський, кравчий адвокат і дідич умер у своїм селі Завалові дня 13. IV. 1871. р. (Слово 1871. ч. 27)

²⁾ Слово 1861. ч. 16.

³⁾ Там же 1861. ч. 18.

⁴⁾ Там же 1874. ч. 99.

A więc niech żyje zbawienie nasze
 Kolumbus dupskiego świata, —
 Za jego zdrowie spełnijmy czaszę
 Niech żyje najdłuższe lata!

У львівським соймі дала польська більшість вже в першій сесії нагоду відчуту руському населенню свою тяжку руку. Коли пос. крил. Григ. Гинилевич зажадав, щоби соймові протоколи відчитувано в обох краєвих мовах і щоби краєвий маршалок рівнож в обох мовах виголошував свої промови, польська більшість не допустила руської мови в протоколах.¹⁾ При провірюванні виборів виступили польські послы із замітати против немилых їм людий. Вибір б. директора поліції Йоахима Хоминського уневажнено будьтоби тому, що він, як пенсіонований урядник, мав право вибору у Львові а не мав його в своїм місци уродження.²⁾ Против виборів о. Малиновського і Шведицького піднесено заміт надуживання церкви і амвони для політичних цілий. Посол Земялковський кликав у своїй соймовій промові: „Ми читали протести, з когрех видно, що з найсвятійших річий зроблено зняряд негідних світських цілий. Ми читали, що з божого дому уладжено арену виборчої боротьби, з олтаря сцену до відограння комедії, а з амвони, з котрої має падати слово спасення, утворено трибуну до голошення найзгубнійших комуністичних засад; ми читали, що рукою, яка має нести благословенне, кидано погрози, а устами, з котрих повинні плисти слова братньої любови, заціплювано їдь незгоди і братньої неприязни, що у найнегіднійший спосіб надуживано священничого характеру, що надуживано поваги найвисшого в краю достойника славянської церкви, поваги самого монарха, щоби за всяку ціну дійти до свого. Я не є за тим, щоби подібні факти покривати тайною, противно стою за тим, щоби їх вияснити, щоби вони піднали строгій карі, щоби покарано не тільки тих, що їх спричинили, але й тих „co się dali niegodziwymi powodować zabiegami“, бо тут розходиться о славу духовенства, о нашу віру, о святий, грецький обряд, поручений опіці спільного папи римського“.

Слова Земялковського, котрими на основі протестів, писаних ворожими людьми, закинено галицькому духовенству злочин

¹⁾ Ф. И. Свистунъ „Прикарпатская Русь“ II. стр. 225.

²⁾ Sprawozdania stenograficzne z posiedzeń Sejmu krajowego galicyjskiego we Lwowie, odbytych od dnia 15 do 26 kwietnia 1861. r. Lwów 1861. стр. 93—6 і 108.

зневажання божого дому і комунізм, бо о. Шведицький мав обі-
цяти селянам ліси і пасовиска, — викликали горячі слова про-
тесту з уст посла Гинилевича, що дав себе унести гнівови і за-
кінчив відповідь словами: можуть бути і між священиками
поодинокі висупні люди, що заслугоють на кару, але щоби за те
цілу клясу ганьбити (оплески з правої), се значить, по моїй
гадці, визбутися з чести, щоби таке голосити“.

За останні слова маршалок візвав крил. Гинилевича до
кращого добирання слів, а Земляковський подякував маршалкови
за те, що впімнув бесідника „do godności wyrażenia się, w której,
jak w każdym innym względzie duchowni powinni nam przy-
świecać przykładem“. Похибнувся крил. Гинилевич, що ужив
непарламентарних слів і наслідком сего Земляковський за кле-
вету, кинену против тодішнього нашого духовенства, удостоївся
ще грімких оплесків від польської більшости. ¹⁾

До віденської державної ради вибрав сойм 38 делегатів,
з котрих 12 припало на Русинів, одначе з виднійших руських
діячів засіли у Відни тільки поет Антін Могильницький, крил.
Мих. Куземський, крил. Ант. Юзичинський і д-р Спір. Литвинович.
Руські послы-селяни Іван Карпинець і Семен Тарчановський ви-
прошувалися від вибору, бо першому забрано сина до війська,
а другий був хорий, одначе сойм не прийняв їх резигнації. На-
дармо відпрошувався від їзди до Відня мазурський посол Віталіс
словами: „Przeswietne i sanowne zgromadzenie, zeby mię tes-
racyło uwolnić, bo ja nie mogę; co to juz sama natura po-
kazuje“, котрі повитано сміхом. ²⁾

Як бачимо, в першій галицькій соймі, в столиці української
часті Галичини, витворювалися крайно немилі відносини між
відпоручниками обох сторін. Польська більшість користала зі
своїї переваги, українська меншість бачила, що всі її, хочби
найсправедливіші бажання, не найдуть послуху. Інвективи Зе-
мляковського, Зибликевича, Борковського і гр. Ад. Потоцького
против української мови, духовенства і народу заострювали від-
носини і поглиблювали пропасть між двома народами, яким доля
веліла жити побіч себе на одній землі.

Саме тоді, коли в львівській соймі йшли пристрастні ди-
скусії, Павло Леонтович, що стояв осторонь політичних змагань,
написав байку „Пчоли і трутні“ (ч. 58), у якій зобразив

¹⁾ Там же стор. 135—9.

²⁾ Там же стор. 533—6.

польсько-українські відносини перед знесенням панщини. Він оповідає, що трутні шукали за кормом і за приютом, а коли їх не могли знайти, плакали, що доведеться їм попрощати світ з голоду. Та нараз побачили вони пчолу, що з солодким кормом летіла до своєї хати. Трутні хотіли кинутися на пчолу, убити її а медок вкрасти, одначе вожд здержав їх, бо сею дрібною меду всі не обділяться. Він післав одного трутня, щоби стежив за пчолою, куди вона полетить. Післанець вернувся і розказав, що село пчіл „як цвітом луги в веснянім маю“, що у них хати, як палати, що у них мід з молоком „буйним вислоком, тече потоком“. Провідник повів трутнів, щоби вони напали на пчоли, одначе останні боролися так завзято, що трутнів відперли та чимало їх убили. Недобитки-трутні почали тоді впрошуватися до пчіл, прирікали, що за округинки, які зі стола спадати муть, вони будуть охотно пчолам діти колисати, бо в їх краю, так як у раю:

Ми вашу мову будемо чтити
 Ваші права, церкви, могили
 Ми шанувати будем ...як власні,
 Ах, бож то красні!

Миролобиві пчоли забули про обиду, пригорнули трутнів до своєї груди і зносили їм корм з цвітучих лугів. Коли одначе пчоли полетіли в поле, трутні забили двері від кожної хати і пчоли не могли до них дістатися. Засумувалися пчоли, не добувалися силою до своїх осель, построїли собі нові і ждали, доки трутням корм не минеться і не пічнуть знову до них впрошуватися. Тоді пустилися трутні на новий підступ. Вони спросили до себе висшу клясу пчіл і почали їх переконувати, що годі їм дальше бідувати з пчолами:

Злучіться з нами!
 Так ми і наші внуки і діти
 Будуть панами!
 А прості пчоли обернем в слуги,
 Аби во віки для нас робили.
 Закиньте вашу мову і шмаття
 А прийміть наше — рідні як браття,
 Будемо разом в розкошах жити!

Щоби не було в будучині ніколи спорів між простою пчолою а трутнями, радили останні покликати мандатарів, які побоями будуть наганяти пчоли. Так прийшло до згоди між висшою

клясою пчіл і трутнями, а тоді пчоли відреклися своїх відступників. Пчоли гноблено і протягом довгого часу вони не сміли своїми назвати ні власного поля, ні рідних хат. Заніміли веселі пісні, тільки одна, панщиняна загомонала, у якій пчоли виливали свій біль і жаль, плакали, що оброблюють землю, та не свою, благали пана, щоби вернув їм свободу, за що пан називав їх хамами, нарікали на мандатарів, та в розпуді кликали, що хиба прийдеся їм, кидати рідні хати та йти з торбами в діди.

Поет кінчить вірш подякою цісареві за те, що освободив пчоли від опіки трутнів. Багато в тім вірші сердечних почувань для простого люду і вони приносять честь його творцеві.

Про недолю в часах „панщина“ свівав ще Леонтович у віршу: п. н. „Відозва“ (ч. 59.) вказуючи на те, що божа премудрість дала для вічної згоди потомкам Яфета і Сема „мову, премного хліба і води, аби брат брата не пхав в ярема“. І в „руської мами“ був лад прекрасний, „поки маґнатів не було в світі“. Дперва, як ся верства розрослася, „уже порядок стався ломати, бо люди людам, як дикі звіри, стали добиток весь видирати, керваві кривди знялись без міри“. Поет накликував вельмож, щоби сліди минулих кривд затерли „благими ділами“. Одначе він не міг простити їм, що не тільки самі відчахнулись від рідного кореня, але ще на львівськiм соймі „ізмiни їдкую чашу руським дітям в серця вляти хотіли“. Могили дідів розвертаються за те, що вони відреклися свого роду:

Гей, то ізмiна! Бог се не любить!

Тямте, що Божий суд вас чекає!

Лях ізмiнників тільки голубить,

Хоть на ізмiну гірко ридає.

Леонтович не міг погодитися з мріями Поляків про відбудованіє Польщі в історичних границях, бо в склад її входилиби тоді непольські народи. Тому відозвався до них новим твором „Pieśń na nutę: Woże coś Polskę“ (ч. 63.), в котрім писав, що надармо моляться за воскресеннем Польщі, опертим на поневоленню иньших націй. Вона не встане хочби тому, бо

Wy tego zdania, że to sława mnoga

Braciom w obczyźnie nieść śmiertelne rany,

Lecz czy to zgodne z miłosierdziem Boga,

By brat na brata nabijał kajdany?

Taką modlitwą Pan Bóg się nie wzruszy,

Dla takich modłów czarci mają uszy.

На сю протипольську струну в творах Леонтовича вплинули головню виступи польських послів у львівським соймі. Вони заперечували руському народови свободного права уживання рідної мови та взагалі національного розвитку. Немовби у відповідь викликає поет духа Богдана Хмельницького (ч. 62). що ще пробудиться, встане і вдарить на того, хто його вітчизну „хоче взяти в свою влінь“, а тоді „Русь знову засяє блеском слави прежних літ“.

А одначе виступи польських послів у першій соймовій сесії були слабою інтродукцією, бо віденському урядови залежало ще тоді на тім, щоби антагонізмів у Галичині не підострювати. Як відомо, по уступленню Голуховського з становища галицького намісника в р. 1859., протягом двох літ не обсаджувано сего місця, а радник намісництва Карло Мош вияснював нераз у соймі сумнівні питання в користь руських послів, хоча польські послы над його опінією переходили до денного порядку.¹⁾ В р. 1861. іменував цісар губернатором Галичини ген. Пуйлі-Менсдорфа²⁾, чоловіка розумного, енергійного, людяного а для „Тирольців Сходу“ дуже прихильного. Він стояв на чолі військової і цивільної управи Галичини, бо приготования до польського повстання домагалися зосереднення обох властей в одній руці.³⁾ За його урядовання скликано вправді II сесію сойму, одначе скоро тільки в р. 1863. вибухло повстання, її замкнено. Не без його відомости підняли українські послы в р. 1863. питання про поділ Галичини і мін. Шмерлінг хотів його перевести в діло з тим, що на чолі східної Галичини мав стати у Львові намісник з титулом генерал-губернатора з непосредною властію над другим намісником західної Галичини з осідком в Кракові.⁴⁾ Одначе з великим жалем прощали галицькі Українці графа

¹⁾ Порівнай хочби його вияснення в справі вибору послом дир-поліції Хоминського в „Spawozd. sejmu“ стр. 98 і д.

²⁾ Александер гр. Менсдорф-Пуйлі ур. 4. VIII. 1813 р. † 14. II. 1871. р. Він був зразу австрійським комісарем в Шлесвіг Гольштайні. В р. 1848—9. відбув угорську кампанію. В літах 1852—3 був послом в Петрограді. В р. 1858 іменовано його полевим маршалком. На сім становищі відраджував він вести війну на два фронти з Прусією та Італією, котрій радив відступити Венецію без бою. В р. 1870. був назначений комантантом в Загребі, а опісля в Празі. В 1869. дістав він титул князя Dietrichstein zu Nikolsburg.

³⁾ Ф. И. Свинстунъ: Прикарпатская Русь подъ владѣніемъ Австріи II. стр. 243.

⁴⁾ Там же II. стр. 263.

Пуйлі-Менсдорфа, що лишив після себе в Галичині „дорогу пам'ять“¹⁾, коли він дня 27. жовтня 1864 р. перейшов на становище міністра внутрішніх справ, а його місце заняв ген. Павмгартен, за котрого політичні відносини в Галичині знову сильно погіршилися.

Трета соймова сесія, отворена 23. IX. 1865 р. а закрити 28. IV. 1866 р. і IV сесія, що тривала від 19. XI — 31. XII. 1866 р. принесли галицьким Українцям багато некорисних рішень, або й ударів.

Коли пос. о. Антін Петрушевич зажадав дня 16. I. 1866 р., щоби в соймовім діловодстві уживано обох краєвих мов, щоби всі внесення і предлоги уряду читано в обох мовах а при другім і третім читанню законів відчитувано оба тексти, — сойм признав польську мову для обовязкового ведення справ, а тільки дозволив руським послам промовляти і ставити внесення у своїй мові та читати закони в третім читанню по руськи.²⁾

Навіть в такій дрібній справі, як підмога для українського театру, стрінулися наші послы з відмовою. Пос. Голієвський впевняв, що у Львові числить населенне гр. кат. обряду ледви 4.169 душ і воно може ходити до польського театру, а пос. Зибликевич заявив: „Для Руси все, одначе для тих, що називають себе представниками Руси і сіють ненависть, не дамо нічого“.³⁾

Дня 16. III. 1866 р. ухвалено в галицькім соймі 75. польськими голосами против 50 руських відділити сільські громади від більшої посілости, як дві адміністраційні одиниці. До нагляду над діяльністю громад установлено повітові ради (в числі 74.). Сю соймову ухвалу санкціонував цісар Франц-Йосиф I. дня 12. VIII. 1866. р. В такий спосіб рішено автономічний устрій Галичини, що обезпечував за Поляками провід краю і приготовлював його до поступенної польонізації.⁴⁾

Щоби остаточно завершити свої впливи, польські послы поставили дня 26. III. 1866 р. внесенне, щоби установити канцлера для Галичини, що мав перебувати стало у Відні і бути посередником між центральним урядом і галицькім соймом.

Надармо боролися руські послы против сего внесення. В їх

1) Слово 1864. Ч. 88.

2) Там же стр. 270—1.

3) Там же стр. 271.

4) Там же II. стр. 264.

імені заявив крил. Мих. Куземський, що краєвий статут спрят Русинів з Поляками в недібране подружжє і октроював Полякам більшість в соймі. Русини огірчені. Над петиціями громад в справі лісів і пасовиск переходить сойм до денного порядку. До комісії для політичної організації Галичини не вибрано ані одного руського посла. В соймі не дозволено читати ані протоколів, ані законів у руській мові. Не дозволено, щоби руська мова була обовязковою в школах і щоби половина урядників була руського роду. Ви хочете навіть взяти руські фонди в свої руки, щоби вони щезли, як добра перемиського єпископства. Ви усунули при надаванню парохій терно, щоби священник був залежний від вас і служив вашим політичним цілям. ¹⁾ Повітовою радою ви звязали руки сільській громаді а тепер думаєте її ще більше обмежити начерком збірної громади. Хоча нарід мре з голоду, ви оминаєте питання про ліси і пасовиска. Коли ми боронимо нарід від несправедливости і хочемо його спасти від голодової смерти, — ви називаєте нас комуністами; коли боронимо нашу мову і церкву, звете нас Москалями, шизматиками і фотіянами. Чорна будучина стоїть перед нами. Тепер ви хочете канцлера на те, щоби він в законодавстві і ексекутиві помагав вам і переводив ваші наміри. Ви хочете покласти між монарха і руський нарід перегороду, щоби плачів руського народу монарх не почув. Чим є ваш „rodak“ в правительстві, маємо ще в свіжій памяти (часи Іолуховського від р. 1849—59). „Rodak“— канцлер обсадить себе у Відни придворними „родаками“—совітниками, поставить нам „родака“—намісника, дасть „родака“—старосту, назначить „родака“ в повітову раду, „родака“—війта, „родака“—присяжного. Русинови доведеться перед самими „родаками“ уступитися зі своєї хати“. ²⁾

Промова крил. Куземського не мала ніякого впливу на польську соймову більшість, яка своє внесенне ухвалила.

Колиж над Австрією нависли небавом чорні хмари а Прусаци побідили австрійські війська під Кралевим Градцем (3. VII. 1866 р.), Поляки старалися вихіснувати сю військову і політичну невдачу для себе і захопити галицьке шкільництво та всю власть в краю у свої руки.

¹⁾ Коротевька історія права патронату подана там же II. стр. 267.

²⁾ Sprawozdania sejmowe 1865—6. стр. 4. і Ф. И. Свистунъ: Ор. cit II стр. 265—6.

Від осені 1866 р. був вже намісником гр. Агенор Голуховський.

При розправі над викладною мовою у галицьких школах піднесено в шкільній комісії сумніви, чи українська мова вже є виобразованою („wykształconą“) та чи має вона підручники і тому ухвалено польську мову, як викладну.¹⁾ Против введення української мови до шкіл вихіснував Земляковський об'єднательною струєю, що від п'ядесятих років находила почву у галицькім письменстві та кликав у соймі, що мова, якої уживають деякі, так звані представники руського народу, не є руською мовою, а мовою указів, котрі ведуть Русинів у Сибір; се мова Сімашки, що запродав шизмі повірене йому стадо, се мова найбільшого ворога Руси, се язик Москви, котрого не розуміє галицький нарід.²⁾ Враз із ухвалою введення польської мови, як викладної, в галицьке шкільництво, домагалися польські послы утворення Ради шкільної краюї. Колиж руські послы жадали, щоби Рада шкільна складалася з рівного числа Поляків і Русинів, посол Дітль заявив, що коли є мова про уладженне Ради шкільної, то не можна підносити питання про національність, а тільки про спосібности її членів. Хто буде спосібніший (zdolniejszy), сей буде членом.³⁾

Остаточо ухвалено польське внесенне а у відповідь на се виголосив Наумович дня 27. XII. 1866 р. промову в котрій проголосив єдність українського народу з московським³⁾ і дав польській більшості аргумент в руки против української справи.

Поляки зокрема ухвалили в соймі адресу до цісаря, а в ній зазначили свою вірність для монарха словами: „Przy Tobie, Najjaśniejszy Panie stoimy i stać chcemy“, що мало далеко йдучі наслідки. Поляки стали через сю заяву рішаючим чинником у всіх галицьких справах.

При нових виборах до сойму в поч. 1867 р. руське населення здобуло ледви трийцять мандатів. Сойм скликано на день 18. II. 1867 р і він тривав по день 2. III. 1867 р. На нім уневажнено вибори Наумовича, Шашкевича, Кузика і Загорайка будьто би з причини неправильностей. До віденської державної

1) Sprawozdanie sejm. 1866. III. All. XXIII і Ф. И. Свистунъ: Op. cit. II. стр. 283—4.

2) Sprawozd. sejm. 1866. стр. 375. і Ф. И. Свистунъ: Op. cit. II. стр. 285.

3) Sprawozd sejm. 1866. стр. 388. і Ф. И. Свистунъ: Op. cit. II. стр. 285.

ради вислав сойм, заходами нам. Ґолуховського, на 38. членів тільки чотирох руських послів, (Ґушалевича, Боднара, о. Тому Полянського і о. Баревича ¹⁾, з котрих два останні були рішучими сторонниками Поляків.

На чолі заграничної, австрійської політики стояв тоді ґр. Байст. ²⁾ Він хотів підтримати великодержавне становище Австрії її союзом з Францією і для сеї цілі бажав він приєднати Мадярів, Чехів і Поляків. Мадярам приречено незалежність і коронацію австрійського цісаря на угорського короля. Під сим кличем скликано державну раду на день 22. V. 1867 р. Чехи не явилися на засіданнях і ждали для себе установа прав чеської корони і таких самих привілеїв, які мали дістати Мадяри. Ґраф Байст боявся, щоби Поляки не пішли слідом Чехів і не зажадали федеративного устрою держави і тому подбав про те, що Земялковського вибрано заступником президента державної ради а крім сего візвав Ґр. Ґолуховського, свого приятеля, щоби приїхав до Відня і впливав на польських послів у прихильнім для нього напрямі.

Поляки зажадали тоді в заміну за попере державних предлог: 1) окремого міністра для Галичини з дорадним голосом в справах сеї провінції; 2) введення польської мови до шкіл, судів і адміністрації; 3) утворення Ради шкільної краєвої на основі проекту, рішеного соймом.

Байст прирік сповнити всі бажання а польські послы віддали тоді голоси за адресою до цісаря і за примиреннем з Угорщиною, для котрої короновано Франц Йосифа I. дня 7. VI. 1867 р., як угорського короля. ³⁾

¹⁾ О. Тома Баревич, вислуж. директор гімназії в Самборі умер там дня 4. VII. 1894 р. в 58 році життя. Він був сином дяка, кінчив дух. семинарію у Відні і стояв на услугах Поляків. Молодіж і професори його ненавиділи. Раз ударив його в лице ученик Іван Лісковацький (нині старший, рахунковий радник дир. скарбу,) а в друге професор Бізовь. Інтересний некрольоґ Баревича помістило Д'яло 1894. ч. 141. Його сини були Поляками.

²⁾ Ґр. Фердинанд Байст (ур. 1809 р. † 24. X. 1886) був зразу дипломатом німецької держави і президентом міністеріяльного, саксонського кабінету, а від 30. X. 1866 р. австрійським міністром закордонних справ. В рік пізніше став він президентом міністрів, а небагом опісля канцлером. В р. 1878 іменовано його послом в Лондоні, а опісля в Парижі. Від р. 1882 був він на емеритурі, перебував на своїм замку в Альтенбурві, де писав памятки, що вийшли в році 1887. п. н. „Aus drei Viertel-Jahrhunderten. Erinnerungen und Aufzeichnungen“. Stuttgart.

³⁾ Ф. И. Свистунъ: „Прикарпатская Русь“ II. стр. 291—4.

Не остали без нагороди Поляки. Вскорі явився цісарський патент, котрим дня 22. VI. 1867 р. введено польську мову, як викладну, в галицьких школах. В кілька місяців пізнійше (24. I. 1868 р.) почала урядованне Рада шкільна краєва. Заходами Земляковського¹⁾ явилася дня 4. VI. 1869 р. найвища постанова про польську мову, яко урядову в судах і урядах. Галицькі власти мали тільки обовязок переписуватися з місцевими, військовими властями і центральним урядом у Відни в німецькій мові. В два роки пізнійше (1871 р.) добилися Поляки ще й іменовання „*godaka*“—міністра для Галичини, в особі Каз. Грохольського, котрий подбав, що польську мову введено як викладну і урядову у львівськiм університеті, що основано польську академію наук в Кракові і що львівську технічну школу перемінено на політехніку з польським характером.²⁾

Подіями в соймі галицька суспільність живо цікавилася. Тодішне „Слово“ містило дуже точні звіти із засідань, подавало промови руських послів у повнім змісті, а польських у важніших виїмках. Не одна подробиця, за котрою надармо ми шукали-би в стенографічних протоколах, найшла відповідне освітленне у згаданій часописи. З неї довідувалася наша суспільність, що польські часописи „*Czas*“, „*Przegląd*“, „*Gazeta narodowa*“, а побіч них, куплені Поляками німецькі газети „*Wanderer*“, „*Debatte*“, „*Morgenpost*“ старалися компромітувати руську справу статтями, у котрих говорено отверто, що галицька Русь прямує до введення православя, до відорвання від Австрії і прилучення до Росії. В обороні галицьких Русинів виступали чеські часописи „*Narod*“, „*Moravska orlice*“ і німецька „*Zukunft*“.³⁾

А тимчасом боротьба в соймі кипіла. Коли руські послы перед ухвалою закона про Раду шкільну і викладну польську мову хотіли здекомплетувати засідання і виходили з соймової сали, пос. ір. Адам Потоцький кинув за послами-священниками оклик: „*Wy lotru!*“.⁴⁾ Нам. Павмгартен заявляв вправді руським послам, що уряд бажає згоди між Поляками і Русинами і прирікав, що правительство возьме в оборону Русинів перед Поляками,⁵⁾ але рівночасно правительственний комісар Поссін-

1) *Pamiętniki Floryana Ziemiałkowskiego* I. стор. 39—40.

2) Ф. И. Свистунъ: *Op. cit.* стр. 324.

3) Слово 1866 р. Ч. 14 і 24. (про канцлера для Галичини) в статті „Осмотръ политическій“.

4) Там же 1866 р. Ч. 103.

5) Там же 1866 р. Ч. 33. (новинка).

гер заявляв у соймі, що центральний уряд не думає про поділ Галичини і двох намісників.¹⁾

Про всі ті події читав П. Леонтович докладні вісти в „Слові“. Він бачив, що союз Поляків, Мадярів і Німців звертає ся против иньших Славян, що жили в Австрії. Під впливом тих подій і під вражіннем творів Шевченка розвиває ся в поета думка про панславизм.

У віршу „Нещаслива руська матір“ (ч. 88.) нарікає поет, що вона долі не має, бо її „Німець, Поляк, Угер, кождий утискає“. Вона мовчить, але наспіє час, коли вона впиється за „дітий кров нецовинну“, а тоді горе „людоджирам“ (Шевченкові: людодіди). Поет вірить, що не буде гаравду, докиль „Німець, Поляк, Угер панувати муть і докиль їх від власти не проженуть. Вірш кінчиться:

Треба гнати, нам допоможуть
Хробрії Славяни:
Серб, Чех, Болгар, Кroat, Словак
І їм вілись кайдани!
Разом, разом сини Слави
Великої Слави
Схаменіться! — Бог поможе
До святої справи!

Одначе й Поляків рад був Леонтович приеднати до звязи зі Словянами, хоча бачив, що вони зеднали ся з Німцями, йшли на руку Байстови в надії, що він воскресить їм Польщу. Поет перестерігав Поляків перед Німцями і кликав до них:

Pocóż z Niemcami
To dzisiaj bratanie,
Beust nie przyspieszy
Polsce zmartwychwstanie...
A więc Polacy.
Zerwijcie z Niemcami,
Beust was uwodzi
Bądźcie Słowianami! (Ч. 95)

Німців поет не любив та відгрожував ся їм ще в иньшій пісні, писаній „на нуту коломиїки“, де називав їх за Шевченком: „Німцем узловатим“, або й „крещеним євреєм“ та кликав:

¹⁾ Там же 1866 р. Ч. 33.

Далі хлопці, кінчіть гопці,
 Будем Німця бити
 Обіцяє, нич не дає,
 Що має дурити.

Німцям радив поет, щоби признали Русинам їх права, бо якби прийшло до згоди в краю, то хитрі Німці вийдуть на тім найгірше:

Тому давай нам руської волі
 Справедливу віру,
 Як ще збрешеш, як Бог милий
 Витріплем ти шкіру. (Ч. 92.)

Сей вірш є немовби відгомонам думок Куземського, котрий ввів, що на згоді Українців з Поляками в Галичині найбільше стратили би Німці, яких по рік 1867 було ще багато в Галичині на становищах урядників. Одначе й се питання остаточно розв'язав гр. Ґолуховський, що усунув Німців-урядників з Галичини, а побіч них післав на емеритуру, або й звільнив зі служби чимало Українців, або переніс їх до західної Галичини.

Утворення Ради шкільної краєвої з польським характером і введення польської, викладної мови у галицьке шкільництво відчув поет болючо і знову зложив пісню, яку велів співати під арію „козак пана не знав з віка“, а у ній зазначував, що у Львові скликано раду з „Ляшком думним на челі (нам. Ґолуховським), щоб по польськи щебетали руські діти й по селі“. Поет вірить, що всі ті затії пропадуть на марне, як літ тому дев'ять спроби введення латинської азбуки. А одначе він рад:

Най Европа ся дізнає,	Колиж будуть руські діти
Що за други Ляхи нам,	Учитися з своїх книг,
Колиж доля засіяє	Чи во віки їм носити
І світ правди Русинам?	Ціни у рук і у ніг?

З вірою в будучину відкликуєся поет „до цісаря Францішка“, щоби українському населенню дав дрібку волі, „най би Лях нас не топтав“, „волі в школі і уряді, волі в соймі і обряді“, бо „як не даш, дасть нам стрик“. (Нове лихо ч. 94.)

Такі мрії про „стрика“ мрів Леонтович, про сего „стрика“, що українській мові в Росії готовив загибель. Невдачі витворювали в освічених верствах Галичан зневіру у власні сили та надію на багатого „стрика“, що руській землі дасть все, що їй буде потрібне. Поет, даючи вислів своїй тузі за другом Іполітом (Криницьким), мріє навіть про те, що небавом щезнуть кордони,

але хоча вони є ще нині, то „гадкам не нужно паспорта“. Колиж кордони підуть до чорта, „руська мати всіх нас притисне до свого лона, то і нам зачне доля сіяти, Лях щезне без відгомона“. І в Галичині було би жити не зле „коб не лютий ворог Лях, що ся з Угром, Німцем спряг і нам жити не дає. (Ч. 98.)

Національне життя галицьких Русинів стрічало тяжкі перепони. Низші урядники почали відкидати українські письма. Не одному з них „шилом буква наша, по руськи не знає і хлопів фронт дурненький в бюрі ще питає: що то за піп, що по польськи писати не знає“. Таке стрінуло Леонтовича що писав про себе: „Той піп Павло в Монастирку, Русин, як Бог каже, хто обидить го над мірку, обиду сам маже“. Він накликавав польського урядника, щоби йшов на Мазури, коли йому українська мова не мила. (Ч. 103.)

Окремий українсько-польський діялоґ присвятив поет „Раді повітовій“ (Ч. 105.). Селянин Стефан питає Майорка, на що придалися повітові ради, хіба на те, щоби польські „підпанки“ мали середники на гулянки. Майорко відповідає польською мовою, що дідичі потратили маєтки і тепер треба їм грошей на забави. Стефан питає, чи Майорко з нього не жартує, бо хіба не на те „гріш наш кєрвавий“, щоби його пани програвали в карти, одначе дістає від нього відповідь:

Ja nie żałuję, — wy durne goje,
Każdy was łupi — wasze przepada,
Co dam na Radę, odbije w dwoje
Vivat! niech żyje w powiatach Rada!

Противпольська струя виступає ще у віршу Леонтовича п. н. „Маляреви“ (ч. 97.), котрому посилав поет рисунок архиєрейської одежи і просив, щоби намалював також „Теодора, котрого день третій май, як Русь з ляцького обоза, веде святий сей у рай“.

З польської преси, що тровила против руської справи, звернувся Леонтович у віршу „Підслухане“ (ч. 89.) спеціально против „Gazet-y narodow-oj“ та глузував з „Народівки, старої дівки“, що плете „ляцькі бздури, би горнулися до неї Русини в конкури“. „Народівка“, хоча старенька, але їй Поляки „поставляли зуби“ і „банкнотами випхали клуби“. Пані доставили їй рожевої краски для прикраси лица, а „зафривував мене Ляшок, що найстарший в краю, придивітьсья руські хлопці, як я виглядаю!“ Їх заманює „Народівка“ до польського табору,

бо „щож, скажіть, вам бідненька подасть ваша мати, коли сама ніч не має, крім лихої хати“.

Саме в тім році, в котрім Поляки дістали від цісаря найвишу постанову, якою признано польську мову урядовою в галицьких урядах, припадав тристатітний ювілей люблинської унії. Часть львівської, польської суспільности, котра все ще мріяла про повернення могутної Польщі в злучі з руськими і литовськими землями, рішила відсвяткувати ювілей прилюдно. На чолі її став Франц Смолька ¹⁾, котрий піддав гадку здвигнення у Львові „копця люблинської унії“, а тим самим заманіфестувати приналежність Галичини до Польщі. Свято визначено на день 11. VIII. 1869 р. Почато його богослуженням в домініканським костелі, яке відправив пріор монастиря. Проповідь виголосив про-

¹⁾ Франц Смолька ур. в Калуші 5. XI. 1810 р. з батька Вінкентія і матери Анни з Немети-х. Отець Смольки був родом з пруського Шлезка і не вважав себе Поляком. Мати була Мадяркою, що виросла серед польського окруження. Франц Смолька став Поляком тільки завляки товаришованню з польською молодезією у львівській гімназії та університеті. В р. 1832. скінчив він правничий виділ, а в р. 1836 зложив докторат. Від р. 1834. брав він участь в польським тайнім товаристві: „Stowarzyszenie ludu polskiego“. В серпня 1841. його увязнено і дня 21. I. 1845. засуджено на кару смерти а рівночасно помилувано. В хвилі увязнення був вже Смолька адвокатом. В р. 1848 виступив він на політичну арену, яко посол Любачева, і виголосив у віденським соймі дня 18. VIII. промову в обороні польської шляхти. Брав він також участь в славянським зїзді в Празі. Дня 14. IX. 1848 р. вибрано його віцепрезидентом, а дня 12. X. президентом сойму. Коли сойм перенесено з Відня до Кромерижа, Смолька витав в Оломунци нового цісаря (11. XII. 1848), а дня 23. II. 1849 р. вибрано його знову президентом сойму. В часі десятиліття управи Баха, Смолька стояв в далека від політичного життя. В р. 1861. став він послом львівського сойму, котрий вислав його до державної Ради у Відни, де він визначився рядом промов. Одначе сеюж таки року усунувся він від політичної діяльности і вернув до неї що-й-но 1865 р., а послом у Відни став він доперва в р. 1870. Дня 15. X. 1879. вибрано його першим віцепрезидентом парламенту а від 14. III. 1881—17. III. 1883 був він його президентом. В р. 1882 одержав він титул експейнції. Після уступлення з президії державної ради був він членом палати папів. Смолька умер у Львові дня 4. XII. 1899 р. В його честь уставлено у Львові памятник в р. 1913. Гляди про нього Gazeta Lwowska 1889. ч. 278. Karol Widmann: „Franciszek Smolka, jego życie i zawód publiczny od r. 1810—49. Lwów 1886 i „Dziennik Franciszka Smolki 1848—9 w listach do żony wydal Stanisław Smolka“. Земляковський не любив Смольки і висловився про нього в своїх „Pamiętnikach“ не раз некорисно, або й згідрно. Гляди I стр. 30—1, 38, 40—1, 45, 49.

вінціал Домініканів. Польський архієпископ Вержхлєйський не взяв участі в богослуженню і святі. Бракло також в ювілею краевого виділу, автономічних властей і шляхти. При сипанню кіпця промовляв Смолька в імені Поляків, Голес в імені Жидів а ренеґат Плятон Костецький¹⁾ в імені руського населення.

¹⁾ Плятон Костецький, син галицького священика, о. Івана і Тереси з Фелоровичів, уродився 2. VII. 1832 р. у Вацковицях під Судовою Вишнею, учився в Сяноці, Самборі і Черемшлі, почім був три роки (до 1854 р.) на юридичнім виділі у Львові. Опісля зачав займатися літературною і публіцистичною працею. Від р. 1854—5 був він редактором „Зорі Галицько-ї“, а від 1855—6 р. співредактором „Dziennik-a Literack-ого“. Працїввав також в „Przegląd-i powszechn-im polityczn-im“ і „Dziennik-u Polsk-im“, редагував „Ruch literacki“, а в р. 1869 обняв редакцію „Gazet-y Narodow-oi“, в якім працював до смерті протягом 45 літ († 1. V. 1908 р.). Писав вірші в польській і українській мові. Напечатав статю „Przeciw przymusowemu narzuceniu Rusinom abecadła łacińskiego“, але свої вірші видав н. н. „Poezji ruskiej“ 1862 р. латинською мовою. З польських віршів інтересні для нас панеґіри в честь ренеґата: „Projekt pomnika.. wiersz na cześć Jana Dobrzańskiego“ (1885 р.) За вірш: „Na cześć Don Pedra Calderona de la Barca w dwuchsetną rocznicę jego zgonu“ (Відень 1881) дістав він від міста Мадриту золоту медаль. Польському поетови Крашевському присвятив він вірш: „W złotuj jwilej Josyfu Hnatu Kraszewsk-ому“ (1878). Вже в р. 1861 напечатав він в „Dziennik-u Literack im“ своє політичне ісповідання віри, що містилося у віршу „Nasza mołytwa“ в словах:

Wo imia Otca i Syna
To nasza mołytwa:
Jak Trojca, tak jedyna
Polszcza, Ruś i Łytwa.

Згаданий вірш докинув жару до вибуху польського повстання. Поляки вважали його маніфестом якоїсь частини української громади і не бачили, що Костецький стояв зі своім гвинтом сам одиникий гень поза межами української суспільности (Ів. Франко: „Стара Русь“, „Літературно-науковий Вістник 1906 кн. XI, стр. 241). В р. 1861 відсидів Костецький два місяці у вязниці за статтю в „Dziennik-u Polsk-im“, у котрій домагався введення на львівськім університет-і польської і руської мови, замість німецької. Окрім поезій напечатав Костецький ще кілька оповідань в українській мові, які оцінив д-р Франко у згаданій статі (Там же кн. X, стр. 66—79), а які є цікавим проявом галицької літературної творчости п'яťдесятих років XIX в. В „Зор-і Галицьк-ій“ поборював Костецький русофільство, а ще й опісля писав статтю „Przeciw Dziedzickiemu“, одначе на склоні свого життя боровся против українського руху а вступався за обединителїами, за що „Галичанинъ“ звеличив його гарним некрольоґом. Українське „Діло“ подало вістку про смерть Костецького в „дрібних вістях“ і назвало його ренеґатом. Широку по-

Рясний дощ не сприяв обходо́ви. Вечером освітлено вікна до́мів, бо инакше бито шиби. Русини не тільки що не взяли участи в ювілею люблинської унії, але й видали друком протести в руській і німецькій мові. В них зазначили, що в хвилі, коли Поляки обходять свято, українські урядники вислані з рідного краю до західної Галичини, українська мова прогнана зі шкіл, судів, урядів і громад, а на її місце вводять Поляки польську мову, чужі звичаї і обичаї. У краєвім виділі не засідає ніякий відпоручник українського населення і тільки перевертня вважають Поляки рівновартним елементом. В „протест-і галицкихъ Русиновъ противъ празднованія рочниці унії люблинской“ читаємо: „Поляки нынѣ не самостоятельны, безсильни, а однако доставши верхъ надъ Русинами, збиткуюся надъ ними, а щожь бы то они тогда дѣлали, якбы то они свое, давно уже спорохнѣлое и розсыпавшоєся королевство польское отбудовали... Не по разъ первый отновляли Поляки съ Русинами згуду и братерство, а то тогда, когда ихъ потребовали. Теперь потребуютъ Русиновъ до торжества памяти унії люблинской, тожь праеять имъ о згодѣ, вольности, ровности и братерствѣ“¹⁾.

Саме коли д-р. Смолька зі своїми сторонниками святкували ювілей, на мурах Львова появилися українські та німецькі оповістки, що Ставропігійська книгарня продає протести против святкування люблинської унії, про котру новійший польський історик д-р Бобжинський висловився, що вона була „основним блудом, бо окреми́й уряд у Литві вязав сили Речипосполитої і творив зарід безнастанної анархії та незгоди. Король Жигимонт Август, приеднуючи собі шляхту і стаючи по її стороні, не умів довести до будови сильного королівського уряду через зломанне можливо-владної анархії. В такий спосіб упала правдива унія“²⁾.

Леонтович пішов однодушно з цілим українським табором і з нагоди сипання кіпця люблинської унії дав вислів своїй досаді у двох віршах (ч. 99 і 100.). У першім з них оспівав він

смертну вистку і опис похоронів подала „Gazeta Narodowa“ 1908 Ч. 102, 104 і 105. В похоронах взяли участь два мітрати (о. Білецький і Туркєвич) та кількох священників побіч латинського духовенства.

¹⁾ Протест напечатано також в „Слові“ 1869 р. Ч. 58. Порівнай також ч. 61–2. Німецький наголовок протесту звучить: „Protest der ruthenischen Nationalen gegen die allenfällige Deutung der sogenannten Lubliner Union, als eines rechtlich zu Stande gekommenen Aktes“.

²⁾ Bobrzyński: Dzieje Polski w zarysie. Warszawa 1879. стр. 285–7.

давню славу української землі, що не боялася Татарів. О згоду з нею старалися Рим і Польща, одначе відплатилися їй гірко за дружбу. Поет вірить, що прийде час, в котрім Руси „упа-дуть ціпи“ і вона сміло гляне в очи „Німцям і Ляхам“. В дру-гім віршу висловлює поет протест против сипання кіпця, проти зневаги костей, що „край, народ, святу віру знали боронити“. До Поляків відзивається він словами: „Ваші батьки безпорядком Польщу в гріб загнали, а ви діти сипте мамі нагробну могилу!“

На сім кінчимо огляд писань Леонтовича політичного змісту. Годиться згадати, що поет лишив ще в спадщині три епічні твори: Доля (народна казка) ч. 72, в котрій оповідає про бідного і багатого брата. Бідний забогатів, а багатий збіднів. Вірш викликає незвичайно миле вражіння; Біда (ч. 80), що є апотеозою ремесла, в котру вложив поет оповідання про го родського судію, що викрав чужу жінку і сам на себе присуд смерти підписав. Вірш під поетичним оглядом незамітний; Град (опис) без поетичної вартости.

Окрім сего написав поет чотири сатиричні вірші „Strzelcy z Niemirowa“ (ч. 34), „Polowanie na wilka“ (ч. 38), в котрих глузував зі стрільців-мисливих і „Су-сїде!“ уложений з нагоди посилки сусїдови куска убитого дика. Видво, що поет сам був добрим стрільцем і що се ремесло не було для нього чуже. В останнім з ряду віршу п. н. „Satyra“ (ч. 35) підняв поет на глум молодця, що любився, одягався елегантно, а одначе не оженився, бо був „fujaго-ю“.

Для доповнення перегляду творів Леонтовича додамо, що він лишив ще два переклади, один з польської мови: „Красна дівице“ (O lube dziewczę, wierzaj mi. Ч. 57), а другий з німецького першовзору „Шівець“ ч. 36. (Шідера: der Sänger). Перший з них недоладний, а одначе незвичайно популярний задля своєї мелодії. Другий перекладений без по-лету, а замітний хиба з дониски Леонтовича: „Сії стихи ро-бивем для мого братанця Івана Леонтовича, котрі Левицький професор язика руського так укладыкував: „Сочиненіє тихъ стиховъ не худого пера, но однакож декотри слоги смилени, въ прочѣмъ стихъ гармоническій, лишъ сего кандидатъ 5 той кляси до смерти не сложить“.

Не виключена річ, що може ще найдеся невеличкий жмут віршів Леонтовича доси незвісних, але вони вже хиба в нічим його фізіономії, як письменника, не змінять.

Найінтересніші з поміж них його твори на теми про перевертнів та про інші політичні події, що пересувалися перед очима поета і ранили його народні почування. Леонтович станув у них па становищи письменника-громадянина, що п'ятував народних відступників, котрі не тільки свій талант і працю віддавали польській справі, а ще мали відвагу називати себе „Русинами з крові і кости“, або й впевняти у соймі, як Шемельовський, що „*Rusini tutejsi jednym narodem mienia się z Polakami*“, ¹⁾ коли ведено дебату про введенне польської мови в урядах. Покликуючись на те, що й вони є Русинами, несли вони українському народови тяжкі удари. Ними заслонювалися Поляки, коли ходило о поширення польських народних здобутків з поминеннем прав українського населення. Перевертнів ненавидів поет цілою своєю душею, а своїми піснями вказував сучасному громадянству на них, як на найгірших шкідників української справи, як на тих, що „матери не мають“. Виставляючи їх прізвища на погорду, він перестерігав інтелігенцію, що не визначалася ще ширшою, народною свідомістю, перед відступництвом, перед погонєю за карієрою, чи наживою. Його пісні про перевертнів мали більший вплив на сучасні, освічені верстви в поширенню національної свідомости, чим твори талановітших письменників, як прим. Ізидор Воробкевич, або й другі. Що правда, не достає у його піснях нераз ритмічного складу, не домагають рими, та сі недостачі закривала основна думка його творів, або мелодийність арії. Пісні про перевертнів, викликані самим життям галицького громадянства, витано радо по українських домах. Вони єднали для поета розголос і пошану, хоча вони були сумною хронікою діяльності народних відступників.

Та ще сумнійшою ставала, оспівана Леонтовичем хроніка політичних, українсько-польських взаємин в Галичині, що ілюструвала боротьбу двох славянських народів, які не перебирали в боввих засобах. Боліло се поета, що українською землею готувилася заволодіти не українська а польська державна думка. І тому старався він вляти в галицьке громадянство віру у власні сили, надію на красшу будучину. Колиж самого поета опанувала зневіра, він блудив по манівцях, шукаючи, разом з Дідвцьким і Наумовичем, надії на північного „стрика“, для котрого українська ідея було злочином, за який люди покутували по

¹⁾ Слово 1866. Ч. 38.

тюрмах, або гинули по сибірських, непривітних степах. Та се були хвиливі настрої, що не брали верху над живим, енергійним словом поета, що у своїх сатирах задержав віру в силу і живучість рідного народу.

Поляків Леонтович не любив, а всеж таки рад він був бачити їх в одній славянській родині, а не по стороні Німців. У воскресенне Польщі він не вірив, в чім також не ріжнився від поглядів Дідицького, Наумовича і Ант. Трильовського, котрі мрії Поляків приймали глузуванням. Не припускав Леонтович а з ним його ровесники, що „стрик“, яким вони лякали Поляків, потерпить у пядесять літ пізніше тяжкий погром, що розвалиться царська тюрма народів, а на її руїнах воплотиться польська державна думка.

Оспівуючи сучасні поетови події, Леонтович за ненависть платив ненавистю, хоча забував, що ненависть не свідчить про політичну зрілість та політичне вишколенне, та що на ненависти і на чужім добрі ще ніхто нічого тривкого не збудував. Не даром співав колись Словак, Ян Коляр у „Slav-i dceru“:

Čas vše meni i časy k vytezstvi on vede pravdu,
Co sto věků bludnych hodlalo, zvertne doba!

На сім кінчимо наші замітки. Кілька актів-матеріалів, які ми хотіли подати на кінці нашої студії, пропускаємо з огляду на значні кошти друку. Впрочім вони являться з часом на иньшій місци.

Наголос, яко метод означення місця виходу стародрукованих книжок.

Замітки з історії наголосу на послугах палеотипії.¹⁾

Написав *Іван Огієнко*.

I.

Серед тих нарядкових значків, які знаходимо в наших давніх рукописних памятках, заслуговують особливої уваги так звані наголоси, цеб-то значки: 1. \ наголос тупий або каріа, (*βαρεῖα προσφδία*, *accentus gravis*), — його ставили на кінцевому голосному слова: *ѣсли* (московське *ѣсли*), *нога*; 2. / наголос гострий або оксія (*ὀξεῖα προσφδία*, *accentus acutus*), — його ставили на всіх інших голосних: *жѣно*, *Гѣсподѣ*, *ἀπόστολѣ*; 3. крім цих значків, буває ще \frown або *καμάρα* (*καμάρα*, *περισπωμένη προσφδία*, *accentus circumflexus*), — її ставили на тих формах множини, що однаково брелять з формами однини, для відріжнення від них, напр.: *ἀπόστολѣ* — це родовий множини (пор. це саме ще в київських Глаголицьких Листках X віку: *грѣхѣ*, *мѣченикѣ*, *ἀποστολѣ* і др.; звичайно, тут \frown має лише графічне значіння). Всі ці нарядкові значки перейнято з грецького письма ще на початку нашої письменности, але правильне вживання їх виробилося значно пізніше.

В перших віках нашого письменства нарядкових значків в давніх рукописах звичайно було не багато, але з плином часу число їх по памятках все збільшується, а вже з середини XIII-го віку, а особливо з віку XIV-го стає їх дуже багато і постановка їх приймає сталі форми. А вже з XV-го віку, по правописній реформі відомого сербського вченого (родом болгарина) Константина філософа (працював у першій половині XV-го віку), пів-

¹⁾ Стаття ця — це окремий розділ з праці моєї: „Українська палеотипія XV—XVIII віків“ (яко II том моєї праці: „Історія українського друкарства“).

денно-словянські рукописи геть усяні ріжними надрядковими значками.¹⁾

Але значки / та \ не все визначали власне наголос. В той час, коли панувало ще так зване непереривне письмо (*scriptura continua*), в той час дуже часто цими значками (я зву їх з а́ з н а ч к и, щоб відріжнити від наголосів) означували початок або кінець слова, а часом початок та й кінець в одному слові, напр.: гѣспедѣиѣмилѣи. Ставилися ці зазначки звичайно на початковому голосному звуці слова (/) або на кінцевому (\), і це робилося для того, щоби облегчити читання (співання) непереривного письма, бо цим способом виразно зазначався початок або кінець слова.

При своїх працях р. 1917-го в Петроградській Публичній Бібліотеці я натрапив був на дуже цікавий невеликий рукопис XI-го віку, — він писаний був письмом непереривним, і частенько в ньому позазначувано зазначками (/ або \) початок та кінець слів, або початок та кінець разом, приблизно так: ѡнѣвъкѣдѣиѣнасъ въѣскѣшениѣ.²⁾ Цей самий спосіб постановки значків для відзначення початку та кінця слова я знаходив в багатьох давніх рукописах. Замічу лише, що ці зазначки знаходимо не в кожному слові; видно, що пиसेць мав якісь свої міркування, розставляючи зазначки частіше або рідше. Взагалі ж в найдавніший час ставили їх не часто, але пізніше число їх все збільшується.

На мій погляд, цю саму систему постановки власне й значків перерви, а не лише самого наголосу, вперше знаходимо ще в київських Глаголицьких Листках X-го віку. В науці прийято думку, що в цих Листках маємо найперші акцентовані слова;³⁾ з цим можна погодитися, але з поправкою, що серед тих трох

1) Див. Gj. Daničić, Knjiga Konstantina filozofa o pravopisu, „Starine“, Загреб, 1869 р., кн. I, стор. 27—29, 35—38, § 15 і 31: о тонессу.

2) Приклад даю не з цього рукопису, бо моя стаття про цей цікавий рукопис лишилася на Великій Україні. На такий спосіб означування в цім рукопису я звернув увагу в 1917 р. проф. Г. Ільїнського, що працював тоді в Петрограді, і він признав повну рацію мого спостереження.

3) Див. напр. Н. К. Грунскій, Памятники и вопросы древнеславянской письменности. Т. I, Юр'їв, 1904. Його ж: Къ истории удареній въ памятникѣхъ древне-церковно-славянскаго языка, „Русск. Фил. Вѣстн.“ за 1901 р. кн. I, ст. 32—34. — Н. Каринскій, Объ удареніяхъ въ Киевскихъ глаголическихъ отрывкахъ, „Извѣстія Отд. русск. языка“ 1901 р. кн. 3 (т. VI) ст. 281—289.

значків київських Листків, що ніби визначають наголос, багато є й просто зазначок, що мають лише графічне значіння.

Підкреслю тут, що, на мій погляд, данні сучасних слов'янських мов, а також данні церковно-слов'янських пам'яток X—XV віків, виразно говорять про те, що наголос в слов'янських мовах був ще на початку історичної доби головно на корінному складі, і вже в історичну добу проста давня система наголосу помалу (під багатьма різними впливами, як, напр., редукція голосних њ, њ, и, аналогія і т. п.) перетворилася в нову сучасну; від цієї давнини в мові українській, напр., ще й тепер в західних говорах маємо (в східних українських говорах наголос відбіг від давнього значно більше, як в говорах західних) такі форми, як: про́шу, ка́жу, лю́блю, понéсу, прода́ли, взя́ла, бу́ла, пи́танє, опові́данє, ба́жанє і т. п. (східно-українські: про́шў, ка́жў, лю́блю, понесу́, продали́, взяла́, бу́ла, пита́ння, оповіда́ння, бажáння); пор. в східно-українськiм: на Пётра й Пáвла, Стрiчáння, Здвiжéння і т. п. (але: пішов до Петра́, бачив Павла́, люблю стрiчáння з приятелем). Ось через це зазначка, скажемо, початку слова (корінного складу) в наших давніх рукописах, хоча б і в київських Листках X-го віку, може визначати часом справді й наголос (звичайно, цього вже не завжди можна сказати про зазначку кінця слова).

З плином часу почали при письмі розділювати слово від слова, отже тим самим ніби тратила рацію система зазначок; проте й надалі традиційно ця стара система зазначування початку чи кінця слів лишалася ще надовго незмінною. Але тепер вже міцно виступає наперед система правдивих наголосів. З XIII-го віку маємо вже справді акцентовані пам'ятки, — часом з дуже штучною на перший погляд системою, штучною через те, що тут разом з системою зазначок кінця чи початку слова знаходимо вже й правдиві значки наголосу, що так само зазначувано тими самими зазначками. Ця давня система зазначок та наголосу, перейнята в основі своїй з письма грецького, найчистіше збереглася в пам'ятках південно-слов'янських, особливо в пам'ятках сербських; в пам'ятках східно-слов'янських цю систему знаходимо значно рідше (звичайно в пам'ятках, писаних з південно-слов'янських оригіналів або під їх впливом), може тому, що тут наголос почав відбігати від корінного складу частіше й давніше; і вже з середини XIV-го віку, напр., маємо розкішний і надзвичайно цінний Новий Завіт митрополита Олексія, родом власне Українця-чернигівця (по батькові), з давньою, надзвичайно послі-

довною системою наголосів (часом і зазначок). Система зазначок (а не наголосів), часто в суміш з системою наголосів, трималася надзвичайно довго, — часом знаходимо її (правда, непослідовно) ще й в XVII віці.

II.

В кінці XV-го віку розпочалося кирилівське словянське друкарство; доля судила, щоби це друкарство започаткували українці, хоч і не на своїй землі, — це були краківські Фіолеві видання 1491 року. Безумовно, Фіоль мав в руках рукописи з ясно означеними рисами південно-словянського правопису; думаю, що ці рукописи мали й південно-словянську систему зазначок. Але Фіоль, хоч і друкував свої книжки без розділу слова від слова, проте не вжив ані зазначок початку чи кінця слова, ані зазначив наголосу; думаю, що це сталося з двох причин: 1. ті німецькі друки, на яких взорувався Фіоль, не мали цих зазначок, і 2. цих зазначок не мав в своїй друкарні Фіоль, правильніше — не мав їх в потрібному числі. А що оригінали, з яких друкував Фіоль, мали ці зазначки, на це вказує бодай те, що часом, хоч і рідко, такі зазначки у Фіоля знаходимо; напр. в Часослові 1491 р.¹⁾ знаходимо: *ѣдиньпоѣдиномоу* л. 57, *ѣдиносѣнна* 38 б, *ѡплѡда* 92, *ѡплѡда* 89, *ѡхѣтань* 85, *ѣдиницю* 39 б, *ѡврамоу* 193, *ѣси* 225 б і т. п.

Спинене силою в Кракові друкарство зараз же відродилося в південних Словян, в Венеції, в Цетинні та по інших місцях. Друкарі на початку дуже пильнували, щоби друкована книжка якнайбільше нагадувала книжку рукописну, бо повага в церкві до традиційної рукописної книжки була довго більшою, як до нової друкованої. Ось через це перші друкарі словянські перенесли до своїх друкованих книжок і всю ту складну систему зазначок та наголосів, яку знаходимо в південно-словянських рукописах до XVI-го віку.

Ця система зазначок та наголосів, на перший погляд, каже, ніби така хаотична та непослідовна, на правду така характерна й послідовна, що я вважаю її за найпершу ознаку всіх полуднево-словянських стародруків; в системі цій злилися зазначки з наголосами, чому допомагало й те, що в південно-словянських мовах наголос дуже часто припадає до корінного складу. Опишу цю систему трохи докладніше. Опис роблю по венеціянському ви-

¹⁾ Примірник Національного Музею у Львові № 416.

данню друкаря Пахомія 1519 р. „Уалтирь и Часословець“,¹⁾ бо не маю до своєї розпорядимости давнішого видання.

1. Дуже часто зазначка стоїть на першому складі слова (звичайно, тут вона часто визначає й наголос), напр.: твѡре 2, пѣчалѣхъ 2, вѣщаніе 3, жѣнихъ 3, чрьтога 3, кѡнца 3, хрѣанить 3, зѣніе 5, трака 5. пѣтемь 5, твѡрещюму 5, ѡ сѣла 7, ѡ зѣмліе 7, рѣкѣть 7, рѣче 7, вѡгатыства 7 і т. п.

2. Значно рідше стоїть вона в кінці слова (дуже часто на буквах ю та и), де частіше визначає просто давню зазначку кінця слова, напр.: своєю 2. 7, мною 6, пламѣнь 4, камѣнь 10 і т. п. (в двох останніх словах маємо наголос).

3. Дуже часто, як то було й в давнину, зазначається початок і кінець слова разом (одна з цих зазначок може визначати й наголос), напр.: роукоу 2, зѣмлю 3. 5, пѣче 3, лѣванскыи 4, кѣдскоу 4, въ когатыствѣ 5, правдоу 5, люді 6, прѣтчоу 6, соуіетоу 7 і т. п.²⁾

4. Цікаво підкреслити, що коли слово має приставку, то на ній звичайно не ставлять ані зазначки, ані наголосу, — їх ставлять постійно на корінний склад (тут зазначка звичайно збігається з наголосом), напр.: сѣтвѡрише 2, помышляють 2, оуікѣзе 2, похѡтехъ 2, къзратѣтсе 2, раздрѣжи 2, полѡжи 3, исхѡде 3, прѣвѣкае 3, принѣскѣте 4, покѡбнитѣсе 4, сѣкроушить 4, сѣтрѣсѣть 4, насѣлають 4, повѣнисе 5, посрѣмилъ 6, възвратилъ 6, полѡжилъ 6, понѡшеніе 6, оуіповахъ 7, разоумѣ 7. Це дуже характерна риса південно-словянських стародруків.

5. Знаючи попередні правила південно-словянської системи зазначок та наголосів, нам уже легко орієнтуватися в різних складних випадках зеднання зазначок та наголосів, на перший позір ока ніби таких хаотичних, напр.: зѣвѣвающѣи 2, прѡскѣцѣлющѣи 3, оуіповаю 6, законѣспрѣстоуіпленіе 5, поустѣ ю 4 і т. п.

6. Характерною ознакою південно-словянських стародруків єсть також подвійний знак тупого наголосу (дві рівнобіжні лінії з нахилом зліва направо), а саме “; значки ці знаходимо ще в виданнях Фіолєвих, напр. в Часослові 1491 р.: ѣтныи 268, сѣшѣдыи 268, тѣ 268, тыи 271 і т. п. (часто тут це “ визначає й, що й пізніше в нас буває часто); в трохи пізніших виданнях, крім цього, цей подвійний значок часом просто ніби лежить го-

¹⁾ Примірник Національного Музею у Львові № 324.

²⁾ Вже наведені приклади відкидають можливість бачити тут т. зв. другорядний наголос.

ризонтально над голосною буквою, цеб то =. Ці подвійні значки визначали звичайно довготу наголосу і їх ставили в певних випадках, особливо в стягнених формах прикметника. В цій статті не місце докладно вияснити, де саме ставили подвійну зазначку; підкреслю тільки, що такий спосіб зазначення наголосу — це характерна ознака південно-словянських стародруків (особливо в сербських, рідше в румунських); ознака ця в східно-словянських стародруках на початку стрічається, але дуже рідко, і то лише над голосним звуком для означення й (а лежачі знаки я дуже рідко стрічав), а в кінці зникає, тоді як в південно-словянських виданнях, скажемо середини XVI-го віку, від них аж рябить в очах. В Часослові 1519 р., звідки подаю я приклади, напр. маємо: грѣшнѣ 2, грѣшнѣци 2, помѡщнѣ 9, помѡщнѣка 7, нечѣстивѣго 2, просѣкающѣго 4, сътрѣсающѣго 4, злѣ 9, плодѣтѣ 7, вѣшнѣго 10, вѣ 6, сѣ 7, тѣ 9. 11 і т. п. А скажемо, в Минеї 1538 р., друкованій в Венеції, вже повно таких за^начків, але не тільки похилених, а й горизонтальних, напр.: тѣю 4, немощнѣмъ 4 і т. п.

Оце така система південно-словянських зазначок та наголосів в стародрукованих книжках; цю саме систему знаходимо не тільки в виданнях сербських (тут вона найвиразніща), але й по всіх інших південно-словянських та румунських виданнях.

Румунські видання взагалі виходили під дуже великим південно-словянським впливом, та й розпочали їх південно-словянські друкарі. Так, в Літургиконі 1508 р., з Терговищі, маємо: хѡгѣн, троѡдишѣса, ѡ причѣщенїи, съкрѣшити і т. п. Євангеліє 1512 р. з тєї ж друкарні: дающому, сѣго, коснетса, лежущѣ, число, посилаю, стрѡча, въпрѡси, прохѡдѣ, наказанїѣ, написахъ, ѡзѣримса, вѣ вѣкы, вѣси і т. п. Молитовник 1545 р.: зѣмли, ѣнедѣнавїю, любовїю, полѣзною, ѣминь, писанїю, написахъ, съмирѣнїѣ, поспѣшенїѣ, мѡлю, велѣкаго, вѣтѣта і т. п. Всі румунські видання, виключаючи тих, що їх видрукували київські друкарі, мають такі самі наголоси та зазначки.¹⁾

Ось оцю систему зазначок та наголосів я й вважаю найхарактернішою ознакою південно-словянських стародруків. Система ця в повному своєму складі не повторюється в жадних інших виданнях, — ні в московських, ні в українських. Правда, в наших рукописах цю південно-словянську систему, як правописну звичку, ми таки знаходимо то більше, то менше, але в друках ніде її не

¹⁾ Приклади беру з J. Bianu, Bibliografia Românească veche, 1508—1830, т. I, 1903 р.

знаходимо. Так, цю власне систему знаходимо в славнім Пересопницькім Євангелії 1556 р.; напр. зач. 2 Луки: днѣвныѧ, котори, были овоѣ, ходили, обываю, кадити, молащихса, годиноу, покаждѣна, правои, назоветь, веселѣе, мносий, великий, вина, напою, силою и лииною, свратити, противныхъ, изготовити, розумѣти, гаврииль. молчати, которого, повѣстемь. который, Захарїи і т. п.¹⁾ В Пересопницькім Євангелії південно-словянська система зазначок так міцно поплутана з живим українським наголосом XVI-го віку, що не фахове око, не звикле до південно-словянської системи, може сказати, що писець цього Євангелія ставив значки понад голосними звуками по своїй власній уподобі, як собі хотів. А між тим справа зовсім не така: в Пересопницькім Євангелії бачимо правильну, послідовну систему надрядкових значків, тільки в системі цій поплутано старе з новим, зазначки з наголосами.

Звичайно, південно-словянські видання пізнаємо й по багатьох інших ознаках, напр. часом по шрифтах, по вживанню ь зам ъ (сербські), по дуже частій заміні я на е (име, убоется, судетсе), по занадто частій плутанині и з ы (бѣжы, несы, риба, димъ, вразы і т. п.). Але найхарактернішою їх ознакою все таки єсть система зазначок та наголосів.

Щоби легше орієнтуватися в південно-словянських наголосах та зазначках, подаю тут коротенького Словничка наголосів (може між ними часом знайдеться й зазначка) з Псавтиря 1495 року, котрого видрукував чернець Макарій в Цетинні.²⁾

болѣзнь	глава	зѣмля	любити
вѣликъ	гласа	землю	молити
видѣнїе	гонити	землі loc.	мошти
войнь	готовъ	знаменїе	нога
войнство	дрѣжати	їме	обрѣсти
възвратитесе	желати	камень	обѣштати
възвѣстити	жена	конець	побѣдити
възложити	житїе	лѣжати	повѣлѣти
въпробсити	сѣло	лице	подвїгъ
въсѣмоу	застоупати	лоукавый	подобати

¹⁾ Видання П. Жигецького в „Труды III археологического съѣзда“, Київ, 1878 р. ст. 57—58.

²⁾ Подаю з статті Стояна Новаковича: Акценти штампаних српско-словенских книга, див. „Гласник српског ученог друштва“ кн. 44, 1877 р. ст. 1—61.

показати	решти	сьгрѣшеніє	оупобаніє
поклѣнитисє	рече	сьлоучитисє	хвала
покрѣбити	роука	тврѣбити	хвалити
притешти	сѣбе	тѣбе, тѣбѣ	хѣдити
прѣсити	страна	трѣпѣти	хѣжденіє
рабь, раба	соудь, соуда	тѣмница	хранитель
разоумь	сьврѣшити	оужаснутисє	хранити

Часто знаходимо тут такі випадки, як: зѣмлю, радостію, тогда (19 раз), чародѣю, чародѣяннѣ і т. п.

III.

Добре знання теї системи зазначок та наголосів, про яку я вище розказав, дуже допомагає нам в практичній палеотипії. Докладне знання літерології (чи шрифтології) саме по собі часто не дає дослідникові всього потрібного для орієнтації в нашій палеотипії, — на поміч їй треба мати й інші ознаки. Між тим описана система відразу й непомильно вказує мені, що той стародрук, який має її, належить до друків південно-словянських, і вже в дальшій аналізі літерологія й інші ознаки допоможуть мені вирішити, до якої саме друкарні віднести той чи інший стародрук.

Покажу все сказане на прикладі.

Ще р. 1813-го В. Сопиков в своїм відомім труді: „Опытъ російской бібліографіи“, ч. I, під № 594 писав: „Книга Преподобнаго и Богоноснаго Отца нашего Никона, Игумена Черныя горы; переводъ съ Греческаго; въ Острогѣ, 1640, — въ листъ. Очень рѣдка“. Що дало підставу В. Сопикову так категорично твердити про цю книжку, ніби вона вийшла в Острозі в 1640 році, не знаємо; може те, що в додатках до „Соборное Дѣяніє на Мартина еретика“ видання це віднесено на 1640 р. В усякому разі всі бібліографи аж до наших часів¹⁾ звичайно некритично повторюють це старе твердження Сопикова.

З якого саме року ця „Книга Никона“, важко сказати, бо аналіз її не дає на це міцних підстав. Але говорити, що це видання остріжське, та ще й 1640 р., не доводиться, хочаб уже через те, що остріжських видань по 1612 р. не знаємо, — певне тоді десь завмерла й сама друкарня Остріжська.

„Книга Никона“ не закінчена друком; вона має 95 листів

¹⁾ „Бібліологічні Вісти“ 1924 р. ч. 1—3 ст. 82 ще повторюють цю легенду.

in f⁰, без вихідного аркушу, без якоїсь замітки друкаря, звідки книга виходить.

Для мене цілком ясно, що книжка ця не остріжського друку, а друку південно-словянського; на це мені ясно й виразно вказує та система зазначок та наголосів, яку вище описав я і яку знаходимо також і в Книзі Никона. Спинюся трохи на цій системі Книги Никона.¹⁾

1. На першому складі слова дуже часто стоїть тут зазначка (вона може визначати й наголос), напр.: рѣщи 2, къ грѣсѣхъ 2, сѣвѣ 2, хотѣнїем 2, врагомъ 2 б, своїмъ 2 б, великого 2 б, рече 2 б, великіи 3, касилїе 3, хотенїа 3 б і т. п.

2. Дуже часто стоїть вона в кінці слова: пришедшию 2, ѿвѣщанїе 2, настакающаго 2, беззаконїа 2, прїемлетсѧ 2 б, пакы 2 б, сїи вси 2 б, послашанїа 2 б, служенїа 2 б, показжа 2 б, послашанїе 2 б, оужасное 2 б, настоащаго 2 б, повеленїа 2 б, ради 3, прочаа 3, соущаа 3, ѿпытати 3, ѿдати 3, вола 3 б, главою 3 б і т. п.

3. Часто стоїть зазначка на початку слова й на його кінці: нашего 2, сего ради 2 б, касилїа 2 б, ѿпытати 3 і т. п.

4. Коли слово має приставку, то зазначку бачимо на корінному складі: повеленїе 2, ѿскуситисѧ 2, приходяще 2, повелеваа 2, ѿсужденїе 2, приходящоу 2, безслѣсно 2 б, заповѣди 3 б і т. п.

5. Знаючи попереднє, нам зрозумілими будуть такі написи, як, напр.: повелекаю 2, ѿсужденїе 2 б, повеленнаа, повелѣвають 2 б і т. п.

6. Подвійних наголосів типу `` чи = в цій книзі не знаходимо.

Ось ця система зазначок та наголосів відразу говорить про те, що перед нами стародрук, який не міг вийти ані в Києві, ані у Львові, ні в Москві, ні в Острозі, ні в Вильні, — бо ні в одній з цих друкарень ніколи не ставили таким способом оцих надрядкових значків; так друквано лише в південно-словянських друкарнях, і десь звідсі й вийшла наша загадкова книжка.

Книга Никона Черногорця надзвичайно цікава своїми прикрасами, особливо заставками, — всі вони характеру Хведорівського, всі вони ніби скопійовані з видань друкаря Івана Хведоровича. Порівнюючи прикраси львівського Апостола 1574 року

¹⁾ Аналіз роблю по примірнику львівського Національного Музею № 604.

з прикрасами Книги Никона Черногорця, пересвідчуємось, що справді прикраси для Книги Никона копійовано з львівського Апостола 1574 р., — звідсі копійовано заставки, ініціали, кінцівки; часом копії ці настільки близькі, що виникає думка, чи не відбитка це з оригінальної прикраси (пор. прикраси Книги Никона з Апостолом 1574 р. в таких місцях: л. 1 — Ап. л. 56; 57—70, 22—179 б або 111, 27—210 б або 1, 43—157 б, 45—69, 52—53 б, 75 б—69 б, 76—75, 83 б—159, 87—85 б і др.). Може через ці Хведорівські прикраси й повстала думка ще в Сопикова, ніби Книга Никона — це остріжське видання, бо ці прикраси нагадують також і прикраси Остріжської Библиї.

Характер шрифту й прикрас скоріше нагадують нам XVI-й вік, і ведуть, здається, до Волохів, де південно-словянський вплив на початкове їхнє друкарство був таким помітним. Шрифт цікавий тим, що він справді кроєм своїм нагадує трохи остріжський; пор., напр., триноге *m*, буква *z* з довгим лівим боком, характерні також *ь*, *б*, *ѣ*, *ы* і др. Висота шрифту значно більша від шрифту Остріжської Библиї, — тут він на 2,25 ml. високий, тоді як в О. Б. він лише на 1,75 ml. Фарба не добра, друк робить вражіння розмазаного. Єсть виносні *m* та *z*, що здалека нагадують хведорівські, напр. в Апостолі 1574 р. Трудно пояснити, як могло статися, щоби ця Книга Никона мала так багато копій з Хведорівських прикрас, власне з його Апостола 1574-го року. Я думаю, що не виключається можливість, що може й сам Іван Хведорович брав участь в цим виданні.

Як знаємо, князь К. Остріжський, задумавши видати повну Библию, посилав своїх післанців на Схід, які відвідали між іншим „багато монастирів грецьких, сербських та болгарських“¹⁾ побували звичайно і в Валахії. Можна думати, що серед цих післанців десь року 1577 го побував на Сході, в словянських землях (тоді під Туреччиною) та в Волохії, і остріжський друкар диякон Іван Хведорович. На таку думку наводить нас один давній документ, в яким розповідається про те, що 22 жовтня 1579 р., ставши особисто перед урядом львівським, Іван із Сочави (Iwan de Szo-szawa) уневажнив всі свої претензії, які він мав проти Івана Хведоровича як у Валахії, так само і в Туреччині.²⁾ Ось під час цієї

¹⁾ І. Огієнко, Спомини кн. К. К. Остріжського про видання Библиї 1581 р. „Стара Україна“ 1924 р. № IX—X.

²⁾ І. Огієнко, Історія українського друкарства, том I, Львів, 1924 р. ст. 46.

подорожі Хведорович міг спинитися десь на Сході при якійсь словянській друкарні, міг показати там свій справді артистичний друкарський труд — „Апостол“ 1574 р. і міг заохотити копіювати з нього прикраси для книги Никона Черногорця. Не виключається можливість, що над цією книжкою працював може й сам Хведорович, — він в дорозі спинився десь на Сході (може в Молдавії або в Валахії), заохотив там заможних людей (серед них Іван із Сочави) закласти друкарню, зробив нашвидку шрифт (він же має деякі Хведорівські риси) і почав складати потрібну для місцевих умов Книгу Никона Черногорця. Але Книги цієї Хведорович не закінчив, заборгувався і змушений був вертатися до Острога. Звичайно, це тільки моє припущення, але припущення можливе.

IV.

Кожний словянський нарід, заклавши собі друкарні, друкував потрібні йому книжки переважно по своїх власних оригіналах, друкував головню з тих списків, що мали поширення в його краю. Перші друковані книжки у всіх народів були звичайно книжками богослужбовими, тими книжками, що голосно й прилюдно читалися в церквах. Значки наголосу з давнього часу служили власне покажчиками для вірного читання вголос в церкві богослужбових текстів. Єсть багато підстав говорити про те, що з найдавнішого часу, у всякому разі вже з X—XI віку, кожна з православних словянських церков читала богослужбовий текст з певними своїми відмінами, націоналізуючи вимову його, а в першу чергу — його наголос (доказом цього — київські Глаголицькі Листки X в.). Коли пізніше з XIII—XIV віку появляються послідовно акцентовані тексти, то вже з того часу бачимо дуже помітні різниці в наголосі, скажемо, українським, московським, сербським. Пізніше, на час повстання перших друкарень у словянських народів в кінці XV-го віку, наголос у всіх словянських народів вже постільки був відмінним оден від одного, він так вже відлився в певну строго послідовну систему в кожного народу, що стало рішуче неможливим друкувати богослужбові книжки з наголосами не своєї землі, бо це б різало вуха незвичкою вимовою. Словяне на той час поділилися, що до наголосу своїх кирилівських друків, головню на три частині: а) наголос південно-словянський, про який розказано вище, — він панував у сербів, а також у болгар (в рукописах) та румунів, б) наголос український і в) наголос московський.

Заснувавши собі друкарство, Москва з самого початку його

стала розставляти в богослужбових книжках свої власні наголоси, наголоси живі московські, рішуче відмінні від тодішніх наголосів українських. Так, скажемо, в московському Апостолі 1564 р. Івана Хведоровича знаходимо живий московський тогочасний наголос. З плином часу наголос цей потроху змінювався (скажемо, давнє *крѡмѣ* перейшло на *крѡмѣк*); змінювався так, що сьогоднішня церковна московська вимова — це вже зовсім не вимова старословянська, але в більшості жива московська вимова, яка давніх рис, відмінних від новочасної вимови, заховала не багато. Ця новочасна московська вимова, через московські виправлені богослужбові тексти, за XVIII—XIX ст. дуже поширилася й серед всіх інших словянських народів, напр. у сербів та болгар; на Великій Україні цю вимову заведено урядовою силою; як це не дивно, але й в уніятській церкві в Галичині так само через московські книжки ще й тепер скрізь поширений московський (це не у всьому давнє-словянський!) наголос в Богослуженні.

Українське друкарство, вже на своїх етнографічних землях, започаткував у нас, як знаємо, друкар-москвитин — диякон Іван Хведорович. І те, що започаткував його не свій чоловік, але москвитин, це спричинилося в значній мірі до занецищення нашої церковної вимови на перших порах появилення в нас постійного друкарства. Хведорович видрукував р. 1574-го у Львові Апостола з наголосами цілком московськими, — взагалі це була копія з видання московського 1564 р.; пізніше, р. 1581-го в Острозі видрукував він Библию, так само переважно з наголосами московськими. Правда, життя робило своє: Хведорович у Львові мав складачем собі якогось українця або українців,¹⁾ і вони, складаючи Апостола, таки внесли трохи й українських наголосів, яких недоглянів завзятий русификатор наголосу Хведорович; ось трохи на це прикладів:

		Апостол 1564 р.		Апостол 1574 р.
		Москва:		Львів:
Лист	6 рядок	3 зн.: свидѣтельствоваше		свидѣтельствова́ше
„	7 „	9 зн.: оу́жасни		оу́жа́сни
„	16 „	6 зв.: оу́жасенѣ		оу́жа́сенѣ
„	20 „	8 зн.: свидѣтельствованѣ		свидѣтельствова́нѣ
„	105 „	7 зв.: мѣдрѣствовати		мѣдрѣствова́ти (bis)
„	137 „	7 зв.: бѣговѣствованіе		бѣговѣствова́ніе

¹⁾ Пор. Ів. Огієнко, Історія українського друкарства, т. I, ст. 122 (Корунка), 124 (Мина), 128 (Сачко) і др.

Так само занесено досить багато чисто українських наголосів і до Остріжської Библиї 1581 року, таких як, напр.: *гласимѡ, вѣемѡ, возмѣтъ, речетѣ, сътворитѣ, снабдитѣ, творитѣ, бгвптѣне* і т. п.

Але такий стан справи був зовсім ненормальним, — Хведорівські московські наголоси Апостола 1574 р. були непривичними на Україні і рішуче різали вуха львовянам; певне, на це у Львові відразу звернули увагу. Як показують нам численні акцентовані українські пам'ятки,¹⁾ на XV-й вік ми, українці, мали вже свою власну, надзвичайно послідовну й стройну систему наголосу. Ця давня система наша була навіть більш послідовною, як система сучасна, бо до сучасної нашої системи надзвичайно сильно увірвалася жива аналогія і поплутала нам давню послідовність (напр. давнє *кнїжка* — plur. *кнїжки* — *кнїжками*, новий plur. *кнїжкї, кнїжкѣми*). Отже через те, що вже в XVI віці ми, українці, мали свою власну систему наголосу, рішуче відмінну від системи московської, через це ми зараз же запровадили її до своїх друкованих книжок ще в кінці XVI-го віку.

Року 1591-го у Львові вийшла перша львівська книжка з власної друкарні, вже з українськими наголосами, — і по цьому вже ніколи аж до кінця XVIII-го віку у Львові нічого не друковано з чужим наголосом. Це був шкільний підручник — *Адельфотес*.²⁾ Наголоси цієї книжки скрізь українські; через те, що це, власне, перша книжка, що вийшла вже з своєї львівської друкарні, подам більше прикладів українських наголосів, тих наголосів, що пізніше повторюються по всіх українських друках і що відмінні від наголосів московських:

втѡрый	глаголѹ	єдинѡго
вчѣра	єдина	зѣмный
глаголь-	єдино	змїй — змїя
глаголя-	єдиному	имѡ

¹⁾ На жаль, ми ще не скористалися наголосом, як методом означення національності давніх рукописних пам'яток. Я знаходив не мало таких рукописних пам'яток, котрі не мали в мові своїй виразних українських ознак, але проте мали чисті живі українські наголоси, бо писці їх, українці з походження, вносили, може й мимо волі своєї, навіть до старанних копій рідний наголос. Так само досі не взято відповідно на увагу наголосу (як і словарного матеріалу та складні) при класифікації наших говірок, — а вони ж часом промовляють аж надто проречисто!

²⁾ Виписки роблю з примірника Національного Музею у Львові, № 750.

исполніти	отро́ку	тво́его
исполню́	падéжа	тво́ему
ко́гда	падéжу	тво́рець
кро́мѣ	прóстый	тво́рца
мо́его	прóстаго	тво́рить
мо́ему	ро́дный	тво́рять
ну́жда	само́го	тонко́е
отро́к	сія, сіе, сіи	ше́стый
отро́ка	со́сна	

Слова на *-а́ннє* частіше мають наголос на *а*: послѣдованіє, требованіє; так само слова на *-а́тель*: слышатель.

Прикметники на *-ѣ́йшии* все мають наголос на *ѣ*: благочестивѣ́йший, безумнѣ́йший, враждебнѣ́йший, изряднѣ́йший, мужественнѣ́йший, праведнѣ́йший, славнѣ́йший, оудобнѣ́йший і т. п. Цікаво відмітити, що вже в цій книжці найвищий ступінь з *най-* має наголос на *най-*: найменший, найменше, найпаче, найпрудший і т. п., що й до нині збереглося в західно-українській мові.

Прикметники та дієприкметники на *-є́нии* мають наголос на *-е*: благоденствє́нный, дво́йствє́нный, дѣ́йствє́нный, є́динствє́нный, клятвє́нный, мно́жествє́нный, мо́литвє́нный, мужествє́нный, су́ществє́нно, явствє́нно і т. п. Дієприкметники на *-мый* мають наголос на складі перед *-мый*: глаго́лемый, виді́мый.

Дієслова на *-а́ти*, особливо на *-ова́ти* мають наголос на *а́*, а в формах мають наголос на *у*: глаго́лати, глаго́лю, глаго́лахъ, глаго́лются, бодрствова́ти, бодрствую́, дѣ́лати, дѣ́лательный, здравствую́, здравствує́мый, мудрствова́ти, мудрствую́, послѣдую́ть, чувствую́, чувствова́хъ, царствова́ти, царствую́, царствова́хъ і т. п.

І ось по цих власних наголосах ви відразу познаєте, що маєте діло з друком з якоїсь української друкарні, львівської чи київської. Року 1639-го Сльозка видрукував у Львові знову Апостола, — але тут вже всі наголоси були українські; ось трохи прикладів:

Апостол 1574 р.

наголоси московські:

бесѣ́да л. 130

второ́ый 13. 211

вчє́ра 13 б

глаго́лати 9, 22

глаго́лю 3. 6

Апостол 1639 р.

наголоси українські:

бє́сѣда 125

втóрый 11

вчє́ра 12

глаго́лати 3. 7. 7 б. 10

глаго́лю 4. 9 б.

десnúю 7
 закóнь 15. 26
 ймя 7. 7 б. 18
 нарóдь 4. 12. 24. 27.
 до негó 3
 к нему́ 12 б. 14. 16. 19.
 обрѣзаніє 13. 15. 21
 одесnúю 5 б. 15
 осмѣй 13
 óтрокъ 7. 8. 9
 оу менé 7
 моегó 5
 моему́ 5 б. 15. 25
 поработáють 12 б
 похвалá 172. 130
 сіє 2. 9. 18
 сія 3 б. 15. 22
 соегó 17
 твоєгó 9. 10. 16
 оужась 7
 оученікъ 4. 11 б.
 хромóму 7

дéсную 5
 зáконъ 10 б
 имя́ 3 б. 4 б. 5. 5 б. 6 б. 10
 наро́дь 2. 3. 7 б. 10
 из не́го 2 б
 к нéму 10 б. 12
 обрѣза́ніє 11
 одéсную 4
 óсмый 11
 отро́къ 6. 7 б
 оу мéне 5
 моéго 3 б
 моéму 13. 21 б
 поработа́ють 11
 похва́ла 128. 160
 сіє 2. 3 б. 4. 6 б. 9. 10 б
 сія 1 б. 3 б. 9
 своéго 6. 7 б. 11 б
 твоéго 7. 7 б. 8 б. 10
 оужа́сь 5 б
 оу́ченикъ 2. 10
 хро́мому 5 б.

Як бачимо, у Львові мусіли таки відкинути чужі московські наголоси, які заніс цюди москвитин Хведорович і які різали вуха львовянам, і мусіли таки видрукувати Апостола з своїми власними українськими наголосами.

Що на Україні по стародруках наших дійсно маємо свої власні українські наголоси, нехай свідчить про те ще хоч оцей коротенький Словничок давніх українських наголосів; Словничка цього складено на основі двох Службеників, — стрятинського 1604 р. і київського 1629 р.¹⁾ Порівняйте ці наголоси з тодішніми або теперішніми наголосами московськими, і матимете дуже помітну різницю між ними. Підкреслю, що такі само наголоси, як в цім Словничку, знайдете ви в якій завгодно давній українській книжці, — а це доказ, що вже в той час ми мали свою певну систему наголосу, в більшості своїй подібну на живу сучасну (особливо в західно-українських говорах). Ось цей Словничок:

¹⁾ Примірники львівського Національного Музею №№ 390 і 163. Наголоси в них майже однакові, бо в той час Київ і Львів по наголосу майже не різнилися.

Бѣдро	епітрахіль	ненавистенъ	сея
бѣдра	если	нѣприятель	сіе
безмолвствую	жертвникъ	оба	сія
бѣсѣда	житіе	обрѣзаніе	сію
благоденство-	закон	одѣсную	славнѣйшую
вати	законный	олтарь	служашій
благоденствую	здравствовати	олтаря	случится
благоденствую-	зѣмный	осмый	содѣржить
еть	злоба	отпустъ	сотворить
бодрствовати	знаменовати	отчаяніе	сотворимъ
бодрствую	избавитель	письмо	сотворятъ
божественный	имя	плавающихъ	сподобится
болѣзнь	иный	плѣда	сподоби
бѣязнь	исповѣданіе	плѣдовъ	сподобившему
были	исповѣдати	покой	сподобивый
было	исповѣдаю	полезный	страны
бѣгтіе	кадитъ	полезно	страною
вѣлми	кадятъ	Господу помо-	судище
видимый	клеветникъ	лимся	твоего
возглас	копіе	похвала	твоея
врата	крѣмъ	пречестный	твоему
врачу vocat.	купель	пречестная	творецъ
вторый	любящій	пречестное	творця
вторая	малая	пріязнь	творю
вчера	малый	у Господа про-	твориши
глаголати	моего	симъ	творить
глаголю	моему	прѣстый	творимъ
гласятъ	отъ мене	работати	творятъ
горѣ	милостивый	къ Римлянѣмъ	творится
Господь	мірскій	родить	у тебе
Господѣви	множество	родный	трапеза
губа	морскій	родного	оуста, оуста
даруй	набожный	родному	оутѣшитель
дары	напастъ	самого	оучить
даровъ	народъ	самому	оучится
дѣсный	невидимый	самую	оучать
днѣвный	отъ него	своего	оущедри
дѣшу	отъ нея	своему	хвала
дѣлатель	на него	своея	ходатай
дѣлати	къ нему	у себе	ходатайствую
единѣ, едина	ненависть	седмый	хощу

царствова́ти	ца́рю мой	ше́стое
царству́ю	че́стный	щедроты́
царству́й	ше́стый	щедрота́ми.

Словничок цей ясно показує також, як далеко відійшла тепер наша українська церква в своїй вимові там, де Службу Божу правлять ще по церковно-словянськи, від своєї давньої вимови, — у нас скрізь міцно зацепився тепер чужий московський наголос, його скрізь вживають по наших церквах, навіть в Галичині його додержують, ніби святощів якихсь, простодушно думаючи, що це свій наголос або ніби це наголос давній церковно-словянський.

Щоби наглядніше показати, що наголос український справді вже вдавнину відрізнявся від наголосу московського, що він вже тоді творив послідовну систему, і що цей наголос часто може непомильно сказати нам, де саме надруковано ту чи іншу книжку (або де написано той чи інший рукопис), — в Москві чи на Україні, подам ще трохи інших прикладів, вже не з богослужбових книжок. Року 1619 вийшла відома Граматика Мелетія Смотрицького (з друкарні в Євю), — вона скрізь мала живі українські наголоси (Смотрицький — родом подоляк, з м. Смотрича, в 30 верстах від Камянця-Подільського), ті наголоси, які увесь час панували в нас в давній літературі. Року 1648-го цю саму Граматику Смотрицького передрукували в Москві, передрукували майже дослівно, але українські наголоси видання 1619 р. скрізь послідовно переробили на наголоси живі московські. Порівняння наголосів цих двох книжок дає дуже цікаві результати, які нам часто стануть у добрій пригоді при означенні місця видання теї чи іншої стародрукованої книжки (порівняння я робив р. 1917-го по примірниках Петроградської Публичної Бібліотеки).¹⁾

Слова подаю по частинах мови, а в частинах мови — по алфавиту.

Видання 1619 р. Україна:	Видання 1648 р. Москва:
ббязни л. 233	ббязни 327
граммáтика 2. 192. 233	граммáтика 45. 280. 327
діáлекта 151. 231	діáлекта 230. 328
діáлектовъ 195	діáлектовъ 284

¹⁾ Див. мій „Курсь українського язика“, вид. 2, Київ, 1918 р. ст. 109—113.

дѣвственникъ 232 б
 ёлень 61. 197 б
 ёстество 12. 42. 194
 ёстествомъ 6. 153
 житіє 229. 233 б
 житію 192
 законъ 227 б. 15 б. 198 б
 законный 10 б
 злодѣй 66
 избавитель 195 б
 имя 9 б. 10 б. 17. 18. 25 б.
 27. 49
 имена 5 б. 19 б
 клеветникъ 243
 до конца 227 б
 купель 57
 обрѣзанія 192
 обрѣтєніє 199
 олтарь 61 б. 241
 отца, отцу 45
 письма 3. 49 б
 писмєнь 9³. 2 б. 9 б. 16 б
 писмєннаго 10 б
 плода 9. 226 б.
 слогами 236
 сноха 25. 32 б
 стєпень 19 б. 20 б. 69 б.
 242 б. 243 б
 срѣтєніє 227 б
 судище 46 б
 требованіє 197
 утѣшитель 61. 195 б
 ходотай 62 б
 чешуя 25 б. 239 б
 юродъ 19. 24 б. 41 б
 другая 229
 зємный 12
 златый 19. 26 б. 27 б
 красєнь 77. 185 б. 198 б
 ненавистєнь 198 б
 первообразный 27 б. 94

дѣвственникъ 326 б
 ёлень 123 б. 287
 естество 61. 108 б. 283.
 естествомъ 50 б. 228 б
 житіє 323. 327 б
 житію 280
 законъ 321 б. 74. 289
 законный 58 б
 злодѣй 129
 избавитель 285
 имя 57 б. 59. 76. 77. 88. 90.
 115
 имена 49. 79
 клеветникъ 340
 до конца 321
 купель 120 б
 обрѣзанія 280 б
 обрѣтєніє 289
 олтарь 124 б. 337 б
 отца, отцу 111
 письма 46. 115
 писмєнь 45 б. 57. 74 б
 писмєннаго 59
 плода 320
 слогами 331 б
 сноха 87 б. 97 б.
 стєпень 79 б. 80 б. 131 б.
 339 б
 срѣтєніє 321
 судище 112 б
 требованіє 286 б
 утѣшитель 123 б. 285
 ходотай 125
 чешуя 88. 336
 юродъ 78. 86 б. 107
 другая 323
 зємный 61
 златый 79. 89 б. 90 б
 красєнь 139 б. 272. 289
 ненавистєнь 288 б
 первообразный 89. 159 б

пречѣстное 53 б	пречестноѣ 117 б
проклятаго 196	проклятаго 285 б
простаго 28	простаго 91
пробстая 192	простаја 280
чѣстный 18. 234	честный 77. 328 б
благочестивѣйшій 197 б	благочестивѣйшій 287 б
изряднѣйшихъ 243 б	изряднѣйшихъ 340 б
искуснѣйшихъ 169 б	искуснѣйшихъ 249 б
окаяннѣйшій 22	окаяннѣйшій 83
славнѣйшій 22	славнѣйшій 83
смиреннѣйшій 22	смиреннѣйшій 83
удобѣйшій 71. 242	удобѣйшій 133. 339
вторый 3 б. 5 б. 10 б. 18 б. 115	второй 47. 50. 59. 78. 181
вторая 17	вторая 76
второе 9 б. 19	второе 57 б. 78 б
единственное 27 б. 25 б. 76	единственное 90 б. 87 б. 136 б
множественное 27 б	множественное 90 б
осмое 25	осмое 87
седмаго 197	седмаго 286 б
четырёхъ 197	четырёхъ 287
четыремъ 242 б	четыремъ 339
шестый 243 б	шестой 341
шестое 24 б	шестое 86 б
моѣго, моѣму 104	моѣго, моѣму 170
самаго, самому 97 б. 115 б	самого, самому 163. 182 б
своѣго б б. 106. 198	своѣго 51. 172. 287 б
своѣму 106	своѣму 172
твоѣго 105	твоѣго 171
твоѣму 105. 229	твоѣму 171. 323
тебе 230	тебе 324
чѣго 108 б	чѣго 174 б
біетѣ 114. 117. 121 б	біете 180. 184. 189 б
естѣ 131 б	ѣсте 202
четѣ 126 б	чтѣте 195 б
было 127 б. 134. 157. 157 б.	было 196 б. 205 б. 234. 234 б
гласятъ 5 б	гласятъ 49 б
губить 116	губить 183
кончится 116 б	кончѣтся 183 б
належитъ 9. 10 б. 239 б	належѣтъ 58. 59. 336
поучится 15 б	поучѣтся 74
родить 233	родѣтъ 327

случится 155 б
 содѣржитъ 2 б. 245 б
 состоитъ 18 б. 244. 245
 сотвориши 143. 171
 сотворитъ, сотворимъ 143
 сотворите, сотворятъ 143
 твориши 120 б. 142 б. 176 б
 творитъ 115. 142 б.
 творится 155
 творимъ 28 б. 142 б
 творятъ 3 б. 140. 142 б
 учить 2. 192. 233
 учать 2
 учатся 233
 дѣйствуяй 178 б
 дѣйствующую 114 б
 здравствую, -вуетъ 115 б. 233
 знаменуетъ 17 б. 18. 27 б. 95.
 114 б
 исповѣдаю 171
 милосердующаго 191
 обѣтую 120 б
 повѣдаю 171
 послѣдуетъ, -дуютъ 324 б.
 19 б. 115
 послѣдующая 13. 176 б
 послѣдующихъ 19 б. 115
 совѣтую 141
 сѣтую 152 б
 сѣтующаго 191
 требую, -буютъ 170
 ходатайствую 141
 чувствую 173
 есмы 131 б. 158. 230
 идеть 116
 стражду 121
 хошу 121
 кромѣ 3. 6
 между 174
 ниже 114 б. 190 б.
 противъ 9 б. 111 б

случится 232
 содѣржитъ 45 б. 343
 состоитъ 77 б. 341 б. 342 б
 сотвориши 216. 251 б
 сотворитъ, сотворимъ 216
 сотворите, сотворятъ 216
 твориши 188 б. 215 б. 259 б
 творитъ 181 б. 215 б
 творится 231
 творимъ 91 б. 215 б
 творятъ 46 б. 213. 215 б
 учить 45. 280. 327
 учать 45
 учатся 327 б
 дѣйствуяй 261 б.
 дѣйствующую 181
 здравствую, -вуетъ 182. 327
 знаменуетъ 76 б. 77. 90 б. 160.
 181
 исповѣдаю 251 б
 милосердующаго 279
 обѣтую 188 б
 повѣдаю 251 б
 послѣдуетъ, -дуютъ 328 б. 79
 181
 послѣдующая 62 б. 260 б
 послѣдующихъ 79. 181 б
 совѣтую 213 б
 сѣтую 228
 сѣтующаго 279
 требую, требуютъ 250. 250 б
 ходатайствую 213 б
 чувствую 254 б
 есмы 202. 235. 324
 идеть 183
 стражду 189
 хошу 189
 кромѣ 46. 50 б
 между 255 б
 ниже 181. 279
 противъ 58. 214 б.

Року 1721-го в Москві перевидали граматику Смотрицького, перевидали знову слово в слово, але змінили деякі наголоси, — виправили деякі наголосні „помилки“ (українізми) з видання 1648 р. Напр.:

Видання 1619 р.	Видання 1648 р.	Видання 1721 р.
Анастасія 26. 37	ib. 88 б. 102 б.	Анастасія 27. 37
анаѳеѣма 48 б	ib. 115	анаѳеѣма 48
дѣшшу 141 б	ib. 214	дышú 138
знаменуѣть 28	ib. 91	знáменуѣть 28 б
Мáрія 26. 37	ib. 88 б. 102 б	Маріа 27. 37
нечаяніє 67 б	ib. 130	нечáяніє 65 б
отчаяніє 67	ib 130	отчáяніє 65 б
позорітель 61	ib. 123 б	позóритель 59 б.

Отже, з наведених прикладів переконуємось, що на Україні дійсно був свій наголос, який постійно знаходимо в наших стародрукованих книжках; наголос цей мав певну закінчену систему і дуже часто був відмінний від наголосу московського. І лише сильні московські впливи, що збільшувалися з часом, покаламутили нам цю давню нашу послідовну систему.

Видання виленські, взагалі білоруські, звичайно мають наголос переважно український; а це було тому, що вдавнину між друкарнями українськими та білоруськими був найтісніший зв'язок,¹⁾ — в білоруських друкарнях працювало дуже багато українських друкарів, так само дуже багато авторів-українців друкували свої твори в білоруських друкарнях (напр. Мелетій Смотрицький, як ми бачили, свою Граматику 1619 р. видрукував в Євю).

Вдавнину Україна й Біла Русь були міцно зв'язані не тільки політично, але й культурно; тоді витворювалася в Литві спільна „руська“ літературна мова, з явною перевагою українських елементів. Церква в Литві — як білоруська так і українська — була під одною спільною владою київського митрополита, — і в цій церкві встановилася одна богослужбова вимова, — українська. Ось через все це білоруські друки звичайно не мають якихсь своїх особливостей в наголосі, — вони звичайно повторюють наголоси українські. Московський вплив на акцент друкованих книжок достався був і до Вильні, а то головню по тій самій

¹⁾ Див. про це в моїй праці: „Історія українського друкарства“, т. I, ст. 12—14.

причині, по якій він достався був і до Львова, — Петро Мстиславець, заклавши друкарню у Вильні „спольнымъ накладомъ“ з Кузьмою Івановичем Мамоничем, видрукував тут р. 1575—1576 Євангеліє та Псавтир (а також і Часовник), видрукував цілком з живими наголосами московськими, цеб-то так, як він це робив з Іваном Хведоровичем на Москві. І ось ці московські наголоси в Євангелії, Апостоли та в Псавтирі на перший час закріпилися були по наших давніх виданнях, але не на довго.

Друкарство в Києві розпочали десь з 1616 року переважно галичане, або люде, що вчилися в львівській школі, напр. Єлисей Плетенецький, Памвó Беринда, Захар Копистенський, Лаврін Зизаній, Степан Беринда, пізніше Петро Могила і др.¹⁾ Ось ці галичане й перенесли до найперших київських друків надзвичайно багато своїх галицьких мовних рис, а разом з тим принесли до київських стародруків і свій західно-український наголос.

Ось трохи прикладів з передмови київського Анфологіона 1619 р.²⁾: бѣтіє 2. 3, бѣтія 3. 9, всѣа 7, дарованых 7, празденствѣннаго 6, преданна 7, свидѣтелствованнх 2, сѣтворѣнна 7, жѣтіа 7, жѣтію 7, завѣстных 7, исповѣданіє 2. 6, Іосѣфъ 7, многопóлезный 4, моѣго 2, мудрствовати 7, послѣдствовати 3, шествовати 7, здравствуй 9, найпаче 4. 7, от него 3. 6. 7, незлобѣвых 7, писмѣнными 4, похвалы 7, преподобнѣйшій 5, своѣму 3, сія 4. 7, сію 5. 7, сіє 3, строящее 4, творцу 6, творцевъ 7, трудоу 5 і т. п. Ще Тріодь Цвітна 1631 р.³⁾: втóрый, бѣсѣдовати, законъ, законный, имѣя, изданную, свобожденни, жѣтіє, єдина, въ горю, Іосѣфъ, отъ него, крѣмъ, мѣлба, сѣдмый, сіа, сію, сіє, пóлезный, своѣму, пѣстомъ, требоваше, творцевъ, хвала і т. п.

Правда, з плином часу галицькі наголоси потроху зникають і появляються в книжках, мабуть під впливом життя та практичних вимог, наголоси східно-українські. Звичайно, треба мати відповідну вправу в наголосах, щоби легко розпізнати по них видання київське від львівського, — але вже для другої половини XVII-го віку робити це не трудно. Дуже довго наголос в стародруках київських та галицьких був однаковим; у Львові

¹⁾ Див. Іван Огієнко, Історія українського друкарства, т. I, ст. 264—265.

²⁾ Примірник Національного Музею у Львові № 98.

³⁾ Примірник Бібліотеки Наукового Товариства № 16715; приклади з передмови.

любили часом передруковувати київські видання, — і при цих передруках звичайно наголосів не змінiali, — отже в той час київський наголос не різав вуха львов'янам. Так, р. 1670-го в Уневі передрукували київський „Выкладъ о церкви“ 1668 р., — і наголоси в цих виданнях цілком однакові.¹⁾

Але з другої половини XVII го віку розпочинається потроху московський вплив на наголоси київських видань. А з р. 1721-го, з часу заснування св. Синоду за Петра I, Київська друкарня та друкарня Чернігівська цілком підпадають під владу московську; з плином часу Москва помалу, але вперто й послідовно, геть виводить старий український наголос в богослужбових книжках і скрізь замінює його на наголоси московські; пізніше так само по всіх українських школах заведено „великоросійськое произношеніе“.

Так, 26 жовтня 1784 р. московський уряд вже суворо наказав, „дабы всѣ студенты и ученики, особливо желающіе достигнуть священныхъ чиновъ, въ свободное отъ ученія время, упражнялись найприлѣжнѣйшимъ образомъ въ чтеніи церковныхъ всякого рода книгъ, а паче Библии, съ пріобрѣтеніемъ хорошаго и чистаго произношенія, особливо съ наблюденіемъ ударенія и силы, въ книгахъ напечатанныхъ, то есть оксіи, что всего нужнѣе.... Наконецъ внушить всѣмъ учащимся, что если они и за симъ подтвржденіемъ не будутъ наблюдать всего того, что выше предписано, то имѣють быть исключены изъ духовнаго вѣдомства и отошлются въ свѣтскую команду, дабы безплодно и времени имъ даннаго на пріобрѣтеніе просвѣщенія не теряли“.²⁾

Ось цей новий, силою накинений московський наголос кріпко панує собі й тепер по всіх богослужбових книжках як на Україні Великій, так і в Галичині. Цей величезний московський вплив через церкву та школу геть змінив українську стару вимову, і на Україні з кінця XVIII-го віку міцно запанувала вже вимова московська, і лише традиційно, по глухих закутках, зберіглися старі наголоси в богослуженні та в молитвах аж до нашого часу.

¹⁾ Я порівнював по примірниках Національного Музею у Львові №№ 698 і 700.

²⁾ Див. про це в моїх працях: 1. „Історія українського друкарства“ т. I, ст. 279—295; тут розказав я, як Москва поволі обмосковлювала наші друкарні, і 2. „Українська культура“, Київ, 1918 р. ст. 172—177.

V.

Отож, як ми бачили, своїм наголосом різко відрізняються Москва, Україна і південно-словянські землі. Чи ж справді можна прикласти знання наголосів для розпізнання тих стародруків, яких місце видання невідоме? Так, можна, і покажу це на новому прикладі.

В Національному Музеї у Львові під № 245 переховується надзвичайно цікавий примірник стародрукованого Євангелія. Воно без вихідного аркуша, а тому не знаємо, ані звідки воно вийшло, ані коли його надруковано. Пагинації Євангеліє це не має, нема кустодій; рядки в книжці кінчаться не рівно, — часом рижняться на 3—4 букві; переноси з рядка до рядка часом такі, як: *вск-х*. Шрифт на 3,75 mlm високий, лише здалека кроєм своїм нагадує шрифт Хведорівський, він більший його. Взагалі видно, що друкар цієї книжки доброї техніки не мав, може тому, що він ще вчився друкарства.

Євангеліє це рідко знаходиться по бібліотеках, але все таки воно вже давно відоме в нашій літературі. І вже дуже давно наші вчені бібліографи сказали свій присуд про це Євангеліє, ніби воно видрукуване „въ южныхъ типографіяхъ“.¹⁾ Пізніше, р. 1883-го, І. Каратаїв змінив свою першу думку, ніби це видання — південно-словянське,²⁾ і вже писав про цю книжку: „Гдѣ было напечатано это Четвероевангеліе? — Можно утвердительно сказать, что оно напечатано не в Россіи“.³⁾

Отже ставлю й я це питання: де надруковане те Євангеліє, що зберігається у Львові в Національному Музеї під № 245, і що описане у Каратаєва під № 64? Чи можна сказати, що Євангеліє це надруковане десь в південно-словянських друкарнях, „южной печати“, як вперто твердять бібліографи аж до нашого часу?⁴⁾ Прикладаючи до цієї книжки той метод означення, який я тут описую, я рішуче відкидаю старе твердження: це Євангеліє нічого південно-словянського в собі не має, навіть ніяких натяків на ту південно-словянську систему зазначок та наголосів, про яку я розповів тут в розділі I—III, в цій книжці не знаходимо. Отож

1) Ще з Ширяева, Каталогъ, 1833 р. № 1.

2) Хронологическая роспись, Спб. 1861 р. № 50.

3) И. Каратаевъ, Описание славяно-русскихъ книгъ, Спб. 1883 рік, № 64, ст. 149.

4) Так твердить, напр., Іл. Свенцицкий, Каталогъ книгъ церковно-славянскої печати, Жовква, 1908 р. № 8 (245) на ст. 4.

треба рішуче й назавжди відкинути твердження, ніби це Євангеліє „южной печати“.

Але де ж такі видрукувано цю книжку? Може на Україні? Аналізую наголоси, — і українського ніде нічого тут не знаходжу. Отже остається ще Москва, — чи не тут цю книжку видрукувано, хоч Каратаїв, як ми бачили, рішуче твердить, що Євангеліє це „напечатано не въ Россіи“. Знову аналізую наголоси, і скрізь, на кожній сторінці цієї книжки знаходжу наголоси чисто московські, такі, напр., як: нарѣдѣ, закѣнѣ, Ѡ негѣ, ѣма, ѣдеснѣю, работати, своегѣ, ѡбычан, оученикѣ, шестѣмѣ, силѣ, моегѣ, к немѣ, твоемѣ, вѣсѣда, ѣлтарѣ, видѣхѣомѣ, глаголати, царствовати, солѣмонѣ і т. п.

Отже, наголос цієї книжки мені рішуче каже, що це видання московське. Але пошукаю ще інших ознак, може й вони будуть свідчити про Москву, як місце видання цього Євангелія.

Характерною ознакою перших друків українських та білоруських було вживання ѣ в применниках, тоді як в Москві в цих випадках все знаходимо ѣ; ознаки ці цілком занесені до першодруків з рукописів українських та московських XVI в., де ця різниця вживання ѣ чи ѣ була помітною. Перші друкарі московські, Іван Хведорович та Петро Мстиславець, в своїх московських виданнях постійно в применниках, по московській звичці, вживають ѣ; але ці ж самі особи, перебравшись на Україну та Білу Русь, — Хведорович у Львові, а Мстиславець у Вільні ті самі книжки друкують вже з ѣ в применниках. Ось приклади з Апостола московського 1564 р. і з Апостола львівського 1574 року: вопрошахѣ — въпрашахѣ л. 2, возвратишасѣ — възвратишасѣ 3 б, во фригѣи — въ фригѣи 4 б, во егѣптѣ — въ егѣптѣ 5, ко градѣ — въ градѣ 23, во всѣхѣхѣ — въ всѣхѣхѣ 56 і т. д., — такі різниці без кінця на кожній сторінці по всій книжці Апостола 1574 р.

Рівняючи Євангеліє, про яке мова, скажемо з виленським Мстиславцевим 1575 р., бачимо те саме; напр. в зач. 2, Матвій: во чревѣхѣ — въ чревѣхѣ, восхѣотѣхѣ — въсхѣотѣхѣ, сотвори — сътвори і т. п. без кінця. І це вживання ѣ зам. ѣ ясно мені каже, що сумнівне Євангеліє — це московське видання.

Що це Євангеліє справді надруковане в Москві, це дуже ясно й непохитно довели ще А. Є. Викторов ¹⁾ та архимандрит

¹⁾ Не было ли в Москвѣ опытовъ книгопечатанія прежде первопечатнаго Апостола 1564 года? „Труды 3-го археол. съѣзда въ Россіи“, т. II, Київ, 1878 р. ст. 211 - 220.

Леонид;¹⁾ але в своїх доказах вони зовсім не звертали уваги на систему акцентів, як на засіб розпізнати місце стародруку.

Я перевірював водні знаки (філіграні) на тім примірникові цього Євангелія, що зберігається в Національнім Музеї у Львові під № 245; і виявляється, що частина цих знаків цілком однакова з філігранями московського Апостола 1564 р. (пор. хоча б останній лист Єв. Іоана, де зачало 68, з л. 179 Апостола 1564 р.). Отже ця ознака не тільки веде нас до Москви, але вказує вже й на час надрукування. Про час друку цього Євангелія вказує нам ще й той запис по листах, який читаємо на примірникові цієї книжки, що належав П. В. Шапову: „Лѣта 7071 (= 1563 р.) сию книгу но(во)печатное Євангеліє положили на Лашпожнѣ (на Мезені) страсотерпцу Христову Георгію въ домѣ Кирило Михайловъ сынѣ Оеутина зѣ братьею, а подписалъ Кирило самъ своєю рукою апреля въ 23 д.“²⁾

Отже, як бачимо, року 1563-го наша книжка була „новопечатною“, цеб-то була видрукувана десь коло цього року. Я такої думки, що це Євангеліє — це друк московських первопечатників Івана Хведорова та Петра Мстиславця; про це свідчить нам не тільки час друку цієї книжки, а також і сам характер її видрукування. Рівняючи Апостола 1564 р. з нашим Євангелієм, бачимо, що друкарською технікою Євангеліє стоїть значно нижче від Апостола 1564 р., але все таки видно, що ці книжки друкувала одна рука; так, в Євангелії бачимо на кожній сторінці по червоному рядкові зверху та знизу, — покажчики Євангельських читань, такі самі, як то бачимо і в Апостолі 1564 року; на полях Євангелія позазначувано зачала в такий самий спосіб, як то зроблено і в Апостолі 1564 року. Цікаво ще одмітити, що це Євангеліє, так само як і Апостол 1564 р., має поділ на полях на окремі закінчені читання (глави); таких глав в Євангелії Матвія 68, у Марка 48, у Луки 83 і в Іоана 18; поділ цей так само каже мені про Хведорівські друки. Все це переконує мене, що передо мною друк московських первопечатників, який вони видрукували десь перед 1563 роком.

Та й справді, — такий високоартистичний друк, яким був Апостол 1564 р. що до свого технічного виконання, такий друк

¹⁾ Євангеліє, напечатанное въ Москвѣ 1564—1568 гг. „Памятники Древней Письменности“ № XXXVII, 1882 р. Див. його ж рецензію на „Описание“ Каратаева 1883 р. в „Журн. Мин. Нар. Пр.“ 1884 р. кн. V, частина 233, ст. 39—54.

²⁾ „Труды третьяго археол. съѣзда“, т. II, Київ, 1878 р. ст. 217.

міг вийти тільки з рук друкарів, що вже до того мали добру друкарську вправу. Цар Іван Грозний, все підозрілий та бережний, не міг же легко довірити всю друкарську справу на Москві особам, які перед тим не доказали йому своєї друкарської вправності. Це мене наводить на думку, що в Москві ще до Апостола 1564 р. друкарі Іван Хведорович та Петро Мстиславець мусіли щось друкувати;¹⁾ серед цих друків було й Євангеліє львівського Національного Музею № 245.

Можна припускати, що це Євангеліє було працею переважно Петра Мстиславця, а не Хведоровича. На таку думку наводить мене те, що московські друкарі, опинившись пізніше в Литві та Польщі, любили повторювати свої московські видання, коли тільки не мали спеціальних замовлень, як то було в Заблудові чи в Острозі; так, Іван Хведорович у Львові перевидав свого московського Апостола; а Мстиславець у Вільні 1575 р. випустив Євангеліє, — певне передрук своєї московської книжки.

Таким чином те, що каже нам система наголосу Євангелія № 245, цілком підтверджується й багатьма іншими ознаками, — перед нами Євангеліє не південно-словянського друку, як твердять дослідники, але друку московського до 1563 року.

Підведу тепер коротко ітоги всьому тому, про що розповідав я в цій статті своїй.

1. Давні рукописи звичайно мають т. зв. за́значки, — цеб-то значки / або \, якими спершу зазначували початок чи кінець слова для вільнішого читання.

¹⁾ Див. вище на ст. 225-6 зазначені праці А. Е. Викторова та Архим. Леонида. — Що до початку друкарства на Москві, то зверну тут увагу на ось це. В московськiм Апостолі 1564 р. на л. 11 б передмови читаємо таке місце: „Щѣѣ мой ѣ оучѣтель, худобѣства ѣ бвразѣ, ѣ ползскѣтвованѣя наоучѣнѣемъ кмѣрс. сѣ написанѣе главѣ. просѣща Щрады дерзости моѣи, юныи лѣты ѣ оучѣнѣи. Ѣ вѣсьь когѣжѣо чтѣщѣихъ. мѣтѣвою пѣже ѣ насѣь бѣношенѣе прѣбѣмающе, написанѣемъ оуѣко по ѣсторѣи лѣскѣ ѣеуѣллѣста ѣ написѣтелеѣ“. Хто автор цієї замітки і про кого тут говориться, я не міг (за браком відповідних матеріалів) встановити; в львівськiм Апостолі 1574 р. місце це знаходимо, але в Апостолах Сп. Соболя 1630 р. та М. Сльозки 1639 р. місце це викинено; не знаходив я цього місця і в деяких попередніх рукописних Апостолах. Може це місце написав друкар Іван Хведорович про себе та про свого батька, котрий, виходило б, навчив його „художества и образа“, цеб-то друкарства та дереворитства?

2. Зазначки ці вже з дуже давнього часу іноді могли визначати також і наголоси.

3. Повна послідовна давня система зазначок та наголосів найчистіше збереглася в південно-словянських рукописах.

4. Південно-словянські друки вповні унаслідували стару систему зазначок та наголосів.

5. Детальний аналіз південно-словянських надрядкових значків в стародрукованих книжках каже нам про певну послідовну систему, а не про довільність чи хаос.

6. Система зазначок та наголосів — це найвиразніша ознака південно-словянських видань.

7. Кожний словянський нарід в своїх кирилівських стародрукованих книжках має свою власну систему наголосів.

8. Стародруки українські різко відділяються своїми наголосами від стародруків московських.

9. Білоруські стародруки звичайно мають українську систему наголосів.

10. Система наголосів — це міцний та виразний метод означення місця виходу стародрукованих книжок.

11. Система наголосів — це також вірний метод для означення національності рукописних акцентованих пам'яток.¹⁾

12. Відома в літературі Книга Никона Черногорця ніби остріжського друку 1640 р., — це південно-словянське видання; а Євангеліє № 245 ніби південно-словянського друку — це московське видання до 1563 р.

21. III. 1925. Львів.

¹⁾ Метод наголосу для означення місця походження пам'ятки я прикладав і для означення національності старих образів, як що вони мають акцентовані написи. Спостереження мої на образах Національного Музею у Львові цілком підтвердили правдивість мого методу й тут. В скорому часі я видрукую окремі праці свої про наголос, яко метод означення національності рукопису (або образа).

До письменської діяльності Левка Боровиковського.

Подав *Михайло Возняк.*

Письменська спадщина Левка Боровиковського в українській мові не відома досі в своїм повнім обсязі. В листі з 13(1) січня 1836 р. до Михайла Максимовича¹⁾ Боровиковський наводив такі писання в українській мові: байки, числом 250, з того більше 200 оригінальних, а решта наслідування байок Красіцького; вірші на доказ, що „фальшива це думка, неначеб українська мова була здатна тільки для вислову смішного й низького“: 12 балад, 12 „дум“, переклад сімох кримських сонетів Міцкевича, 20 пісень і 26 штук усячини, між тим і деяких перекладів із Міцкевича²⁾.

З цього переліку самого Боровиковського його писань цікава поперед усього згадка про 12 балад українською мовою, що не діждалися надрукування в своїх оригіналах, тільки шість із них з російським переповідженні надрукували „Отечественныя Записки“ і 1840 р. З передмови Боровиковського до цього переповідження у з самого переповідження видко, що автор розумів під своїми баладами „народні балади й легенди“, себто віршовані традиційні оповідання, призбирані в часі кількох літ, коли займався збиранням усього того, що висловляло характер, мову, побут, погляди й забобони Українців³⁾.

Авжеж першим друкованим твором Боровиковського була справжня балада, а саме „Маруся“, написана 16(4)—18(6) лютого 1829 р. й надрукована того самого року в лютневім випуску „Вѣстника Европы“ (стор. 117—27) з приміткою редакції, що

¹⁾ „Письма Л. И. Боровиковскаго къ М. А. Максимовичу“ надрукував С. Пономарѣвъ у травневій книжці „Историческаго Вѣстника“ за 1881 р.

²⁾ Историческій Вѣстникъ, 1881, V ст. 190—191.

³⁾ Очерки исторіи украинской литературы XIX столѣтія Н. И. Петрова Кіів 1884. Стор. 142.

твір Боровиковського є наслідуванням „Світлани“ Жуковського¹⁾. Перевидаючи „Марусю“ Боровиковського в першому випуску „Текстів і пояснень вибраних творів української й інших літератур“, на підставі відпису, якого доставив Кониський, Іван Франко зайнявся ближче відношенням її до „Світлани“ Жуковського та ствердив, що „композиція цілості — діло Жуковського і з цього титулу нашому письменникови не паде ніяка похвала ані догана; та на похвалу заслугоє його вмільсть, з якою він надав творови Ж-го український колорит і зі сфери шаблониових пейзажів переніс його на реальний ґрунт українського села“²⁾. Маруся балади Боровиковського „то не костюмована Світлана, то українська сільська дівчина; її суджений — то не сентиментальний коханок у селянським костюмі, але український парубок, що приїздить до своєї судженої „з щирою любовю“, але не говорить з нею про ту свою любов, тільки про те, що потрібно їм для того, аби „сповнити закон“, повінчатися відповідно до українських народніх звичаїв“³⁾. А що й мова Боровиковського „чиста й гарна“, а „віршова форма оброблена старанно“⁴⁾, то в низці поетичних оброблень популярної в романтичних літературах різних народів балади про мертвого нареченого, котрий завозить свою любку в могилу, визначив Франко в своїм нарисі історії української літератури перерібіці Боровиковського „все таки почесне місце задля свого українського колориту“⁵⁾.

На сторінках своєї історії української літератури, присвячених Боровиковському, спинився також Сергій Єфремов головно на „Марусі“ Боровиковського, називаючи його з приводу неї „справжнім батьком романтизму в нашому письменстві“, бо „у старших письменників було це тільки епізодично, його уся літературна діяльність минає під знаком романтизму“⁶⁾. Ставлячи „Марусю“ Боровиковського „в ряду тих творів, що прилучили наше письменство до однієї з загально-європейських літературних течій“, самого автора вважає згаданий академик „за осадчого на нашому ґрунті

¹⁾ Дм. Дорошенко. Показчик літератури українською мовою в Росії за 1798—1897 роки. (Науковий Збірник Українського Університету в Празі, т. II, стор. 147).

²⁾ Лев Боровиковський. Маруся, українська балада. Видав і пояснив Др Іван Франко. (Львів, 1902. Стор. 45).

³⁾ Тамже, стор. 31—2.

⁴⁾ Тамже, ст. 45.

⁵⁾ Ів. Франко. Нарис історії українсько-руської літератури. Львів, 1910. Стор. 93.

⁶⁾ С. Єфремов. Історія українського письменства. Видання четверте, з одмінками й додатками. Т. I. Липськ. Стор. 424.

романтизму, який згодом яскраво одбився надто в творах Метлинського, у перших поезіях Шевченка, та озивався навіть і в деякого з пізніших поетів (Яків Щоголів)¹. Словом „рано замовкнувши, Боровиковський проте тривкий лишив по собі слід у нашому письменстві“¹).

Дальшим висловом захоплення Боровиковського романтичною течією був його переклад Міцкевичевого Фариса, зладжений в липні 1829 р. в родиннім селі Милюшках і надрукований у січневій книжці „Вѣстника Европы“ за 1830 р. (стор. 177—83), де крім того надруковано ще такі писання Боровиковського: уривок із казки „Вільма“ з датою 1 червня (20 травня ст. ст.) 1829 р. (стор. 113—6), „Два ворони“ з Пушкіна (стор. 185) й „Подражаніє Горацію“ (стор. 184—5)². Коли ж до цього додати наслідування традиційної пісні п. н. „Козак“ у харківськім „Українск-ім Альманаху“ з 1831 р. (ст. 63)³, то буде все досі відоме з надрукованих писань—Боровиковського не тільки до часу написання вище згаданого листу Боровиковського до Максимовича, але й до часу появи Гребінчиного альманаха Ластівка⁴, куди увійшли оці вірші Боровиковського крім його збірок народніх приповідок і загадок: Чорноморець (стор. 20—2), Вивідка (стор. 26—31), Палій (стор. 246—8), Волох (стор. 249—50), Зімній вечір (із Пушкіна, стор. 281—3), Байки⁵) (стор. 293—8), Розставання (3 пісень, стор. 355—60)⁶. Свій нахил до романтичної течії виявив Боровиковський у віршах із „Ластівки“ не тільки перекладом „Зімнього вечора“ Пушкіна, але й баладовою темою „Вивідки“.

Інші вірші Боровиковського з „Ластівки“ були або відгомонам і сучасних фольклорних зайнять узагалі й таких зайнять у самого Боровиковського зокрема, головно зацікавлення традиційною, між иншим і історичною піснею, або вислідом тогочасного залюбування до байки. З них 10 подав Боровиковський у „Ластівці“, а ціла збірка вийшла в 1852 р. в Києві п. н. „Байки

¹) Там же, ст. 425.

²) Д. м. Дорош'єнко. Показчик. (Науковий Збірник, стор. 147).

³) Там же, стор. 148.

⁴) Ластівка. Сочиненія на Малороссійскомъ языкѣ. Петербург, 1841.

⁵) Єсть тут віршована передмова до байок і 10 байок.

⁶) На „Ластівку“ появилася низка рецензій, між иншим Швецький подав рецензію у варшавській двомовній, російській і польській, „Ден-Бич-і“—„Jutrzens-i“ за 1842 р. (стор. 85—9), де рецензент згадав про Боровиковського „як молодого поета з прегарним талантом“ і навів його вірш „на тему української народньої пісні“ п. н. „Чорноморець“ гражданкою, латинкою та в польськім перекладі.

й прибаютки“ з переднім словом Амвросія Метлинського, що під псевдонімом „Земляк“ подав свою рецензію на них у 24 ч. „Москвитянина“ за 1852 р. Зазначивши, що байки Боровиковського почасти запозичені від Крилова й інших байкарів, почасти належать самому авторові, Метлинський ставив високо байки Боровиковського, бо вони „всі більше або менше вірні духові народу, повні гумору, жартовливости, дотепу й нерідко можуть служити вірним дзеркалом народніх обичаїв. Часто думка байки або моральна наука висловлюється формою народньої приповідки“¹⁾

Панько Куліш назвав байки Боровиковського просто недотепними („тупими“)²⁾. Зате Олександр Кониський уважав байки Боровиковського найвартнішими з усіх його писань, але zarazом підкреслював, що в них „не приходить без перерви одна ідея“ й, хоча автор торкається й панського й селянського життя з різних боків, „одначе слабо, дуже слабо“, наслідком чого байки Боровиковського „не одержали на Україні ні впливу, ні ходу“. Та й „сатиричного талану Боровиковському природа зовсім не дала“. Правда, з його байок пробивається пїродній гумор, але він якийсь грубий. У своїх байках указав Боровиковський тільки на недуги соціального ладу свого часу: на вбожество народніх мас, їх темноту, на лакейство, хабарництво, несправедливість у судах тощо. Все таки ніодної недуги не змалював Боровиковський яскраво, зате ясніше „намалював болячку не національного, а чужеземного виховання і освіти. Однієї з головних болячок України — крпацтва Боровиковський зовсім не займав“, немов не бачив її, або й боявся. Словом Боровиковський „цілком не зрозумів того національно-соціального прямування“, шлях до котрого вказали йому Котляревський і Гулак-Артемівський³⁾.

Слова Кониського про байки Боровиковського лишив Микола Петров без уваги, зате зацитував їх Омелян Огоновський у своїй історії літератури, додавши до них увагу про технічну будову байок, а саме що вони „се образки справді невикінчені, іноді лиш в головних зарисах начертані, ізза чого вони зблизька не можуть являтися гарними“⁴⁾. Пізніший історик літератури Єфремов ствердив, що байки Боровиковського „тепер мало відомі, хоч трапляються

¹⁾ Н. И. Петровъ. Очерки, стор. 143.

²⁾ Русскій Вѣстникъ, 1857, XII, Современная Лѣтопись, ст. 230.

³⁾ Ол. Кониський. Відчити з історії русько-українського письменства XIX віку. (Світ, 1881, стор. 145—6).

⁴⁾ Ом. Огоновський. Історія літератури рускої, ч. II, 1 від. Львів, 1889. Стор. 274.

серед них досить дотепні варіації на популярні байкарські сюжети, та й оригінальних чимало, оброблених лаконично, подекуди сильно і вдатно. Боровиковський дуже рано зійшов з літературного поля й замовк, наче й не було його на світі: після згаданих „Байок і прибаюток“ його ймення ми вже ні разу не стрінемо в літературі, хоч автор живий був цілі ще десятки років“. Усе таки „з Боровиковським увійшло до нашого письменства дещо таке з світової скарбниці, що поставило його імя в історії письменства досить твердо“¹⁾, себто головно його „Маруся“.

Нове видання байок Боровиковського вийшло в 1918 р. в Черкасах під редакцією Грицька Коваленка²⁾. Крім київського видання з 1852 р. Коваленко покористувався для нового видання байок іще рукописним збірником, що покійний син Левка Боровиковського Платон подарував Несторові Левченкові. В тім збірнику знайшлося кілька—недрукованих байок і варіанти друкованих³⁾. Крім того видавець мав у руках також рукописну книжку „Разсказъ казака о быломъ въ Украинѣ. Полтава 1845“, в якій по українськи списане тільки віршоване оповідання від імени козак-селянина про Мазепу й Кочубея, а передмова й доданий на кінці вірш „Въ часы Господней страсти“ російські. Про цю рукописну книжку зазначив видавець, що „літературного інтересу ся книжка тепер не має“⁴⁾. Користувався видавець по змозі й переказами старих людей, що знали Боровиковського, але не здобув їх багато, коли написав у передмові до свого видання, що „після 1852 року наш байкарь уже не виступав з літературними творами, хоч іще жив довго“⁵⁾ (1806—1889).

За новим виданням байок Боровиковського пішли й думки найновіших істориків української літератури про нього. Коваленко, на думку котрого байки Боровиковського відзначаються селянською психологією⁶⁾, назвав їх „перлиночками“, тим, „що вродилося з творчого духа, з хисту й доброго серця автора та його приятелів селян: бо їхньою душею й хистом жив він, їхніми словами промовляв, прийнявши їх собі до серця“⁷⁾. Олександр Дорошкевич, признавши досить цікавою саму спробу Боровиковського дати ліричні твори, підніс, що все таки найбільше значіння придбав Боровиковський своїми байками, хоча „соціяльні взаємовідношення

1) С. Єфремов. Історія українського письменства. Стор. 423.

2) Байки Левка Боровиковського. З його портретом і біографією. Видавниче т-во „Січ“.

3) Байки. Черкаси. Стор. XV. 4) Тамже, стор. X.

5) Тамже, стор. XI. 6) Тамже, стор. XII. 7) Тамже, стор. XIII.

не цікавлять автора та й взагалі громадське обличчя його неясне“. І хоч байки Боровиковського не визначаються особливими вартостями, їх форма „досить влучна і своєрідна, і це власне зберегло їм право на існування“¹⁾. У своїм підручнику історії української літератури Дорошкевич зазначив, що „схематизм байок позбавляє їх художньої переконуватости“ й що „автор у байках виступає вузьким і одностороннім міщанином урядовцем, який не може в літературних творах піднести ті, чи інші ідеальні гасла навіть в інтересах свого класу“²⁾. Миколу Зерова зацікавили форма й сюжет байок Боровиковського. Від Красицького запозичив Боровиковський не тільки сюжети, але й саму форму „байки-приказки“. „Боровиковський узяв собі федрівську байку Красицького за непорушний, невідмінний зразок і ні разу на протязі цілої книги від того зразка не відступив, а як і пробував часом одходити, то тільки в сторону ще більшого скорочення байки, ще більшого наближення її до „прибаутки““³⁾.

Про „Марусю“ Боровиковського висловився Дорошкевич нерівно. Ставлячи нижче його балади й ліричні вірші від байок, додавав Дорошкевич, що „ці твори й мало відомі й не мають літературного значіння“⁴⁾. В іншому місці, йдучи слідом за Франком і Єфремовим, назвав Дорошкевич „Марусю“ Боровиковського „одним із кращих творів“ його, бо ж вона „доводить, що українська література де далі ближче підходила до поетичних форм світового письменства, по можливості заповнюючи їх конкретним національним змістом. А досить чиста мова й легкий вірш підносять художнє значіння цієї балади“⁵⁾. Одначе в найближчій своїй підручнику автор написав, що Боровиковському не вдалося „присотувати до українського побиту“ російську перерібку популярного романтичного сюжету: „сюжетна схема так і залишилася наданою згори, а не виробленою з місцевих звичаїв. Маруся зовсім не нагадує української дівчини“⁶⁾ запрямітив Дорошкевич, цілком відмінно. як Франко.

¹⁾ Ол. Дорошкевич. 20—40-ві роки в українській літературі. І. Кнів, 1922. Стор. 91—6.

²⁾ Ол. Дорошкевич. Підручник історії української літератури. Кнів, 1924. Стор. 92—3.

³⁾ М. Зеров. Нове українське письменство. Історичний нарис. Кнів, 1924. Стор. 107—10.

⁴⁾ Ол. Дорошкевич. 20—40-ві роки, стор. 96.

⁵⁾ Ол. Дорошкевич. Українська література. Підручна книга для старших груп семирічної школи. Кнів, 1923. Стор. 127—8.

⁶⁾ Ол. Дорошкевич. Підручник, стор. 92.

До цього всього можна ще додати з рукописів слова Кониського про Боровиковського. Між матеріялами, які він переслав у 1878 р. Гнатові Онишкевичеві для ненадрукованого тому його Бібліотеки¹⁾, були й твори Боровиковського, переписані з друку, з коротким життєписом Боровиковського пера Кониського, з такою оцінкою: „Писав Боровиковський не богацько і писання его не мають великої вартісті: він не був самостайнім письменником і не мав міцного таланту“. А пізніше в листі з 15(2) грудня 1878 р. звертав Кониський увагу Онишкевича: „У життєписі треба додати, що Байки его мали велику вагу в свій час; бо кожна байка була тоді сатирою на когось либо з его товариства: вони були осиним жалом, к тре однаково кололо і вбогого й багатого і знатного і незнатного“.

Переслані Онишкевичеві матеріяли зібрав Кониський у 1876 р., пригтовляючи антологію друкованих і рукописних творів українських письменників. За біографічними даними й творами писав він до різних письменників, між иншим до Боровиковського, або вдавався до них через своїх знайомих. Зразу написав Кониський лист до сина Боровиковського, друкований під I, а син відписав, що його батько живий, й до нього радив Кониському звернутися зо своїми бажаннями. Наслідком виміни думок між Кониським і Боровиковським опинилися в Кониського три листи Левка Боровиковського, друковані під II—IV. й три байки²⁾. Хоча останні цілком недотепні, — й не дивно, це твори сливе 70-літнього старика, одначе подаються в додатку як історично-літературний матеріял і на доказ, що Боровиковський працював на полі письменства також по 1852 р. Крім того в листі до Кониського згадав Боровиковський про те, що в нього було до 200 недрукованих байок, і то не з юнацьких років, а з пізнішого, зрілого віку. Згадується в листах Боровиковського також його широка автобіографія. Може вдасться кому з місцевих діячів видобути недруковані твори й автобіографію Боровиковського, щоб уможливити вироблення одноцільного погляду на таке, чи инше значіння Боровиковського в історії української літератури, на котре досі різно дивляться історики літератури не так завдяки становищу, з якого підходять до оцінки письменника, як більше з недостачі повнішого матеріялу для оцінки.

¹⁾ Ці матеріяли зберігаються тепер в рукописнім відділі Бібліотеки Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові під ч. 119.

²⁾ І листи й байки Боровиковського збереглися в тих зшитках котрі Кониський передав до архиву Просвіти у Львові.

I.

Петербургъ, 29 марта 1876.

Милостивый Государь Александръ Яковлевичъ.

Спѣшу отвѣтить на только что полученное письмо Ваше отъ 26 марта.

Отецъ мой живъ. Поэтому за нужными Вамъ свѣдѣніями о немъ и о его сочиненіяхъ можно обратиться къ нему непосредственно. Его адресъ: „Г. Хоролъ, Полт. губ., Льву Ивановичу Борóвиковскому“. Я увѣренъ, что онъ съ полною готовностью отвѣтитъ на всѣ Ваши вопросы.

А пока, я сообщу Вамъ тѣ свѣдѣнія, какія самъ имѣю.

Отецъ мой родился въ с. Милюшкахъ, Хорольскаго уѣзда, — около 1805 г. (точно не знаю); воспитывался въ харьковскомъ университетѣ и окончилъ курсъ кандидатомъ; служилъ управителемъ гимназій: въ Новочеркасскѣ, Курскѣ и Воронежѣ, затѣмъ въ Полтавѣ учителемъ гимназій и института, и, наконецъ, инспекторомъ полтавской гимназій; вышелъ въ отставку, кажется, въ 1855 г., съ пенсією, и съ тѣхъ поръ живетъ частью въ Милюшкахъ (гдѣ имѣетъ маленькій клочекъ — наслѣдственный — земли), частью въ Хоролѣ.

Кромѣ „Ластовки“, отецъ помѣщалъ свои стихи (малорускіе и русскіе) въ „Вѣстникъ Европы“ (московскомъ, Каченовскаго), въ 20-хъ и 30-хъ годахъ; въ этомъ журналѣ напечатанъ, между прочимъ, его малорусскій (весьма хорошій) переводъ „Фариса“ Мицкевича. Участвовалъ ли онъ и въ другихъ изданіяхъ — мнѣ неизвѣстно. Отдѣльно же были изданы его „Байки й прибаютки Левка Боровиковскаго“.

Вотъ тѣ немногія свѣдѣнія, какія я имѣю. Я полагаю, что отецъ могъ бы быть Вамъ полезенъ не только сообщеніемъ свѣдѣній о своихъ сочиненіяхъ, но и сообщеніемъ свѣдѣній о кружкѣ малорусскихъ писателей 20-хъ и 30-хъ годовъ: со многими изъ тогдашнихъ литераторовъ онъ былъ друженъ.

Съ истиннымъ уваженіемъ имѣю честь быть Вашъ покорный слуга А. Боровиковскій.

Мой адресъ: „Знаменская ул., 35.“

II.

Г. Хоролъ. 6 Апрѣля, 1876. года.

Милостивѣйшій Государь, Александръ Яковлевичъ!

Христось воскресъ! — Получивъ сегодня любезное письмо Ваше отъ 3 Апрѣля, — спѣшу отвѣчать Вамъ немедленно, — и прошу продолжать переписку вашу со мною постоянно!.. Вполнѣ согласный съ Вашими взглядами на Малорусскую, Украинскую Литературу, я готовъ душевно поучаствовать въ Вашемъ желаніи — издать сборникъ статей нашихъ земляковъ-поэтовъ, въ приготовляемой Вами „Скрынѣ“; но теперь, — по обсто-

ятельствамъ непредвидѣннымъ, оставивъ имѣніе мое (въ селѣ Милюшкахъ, отъ Хорола близко) я живу въ городѣ; а до Маія половиною ѣду домой и сообщу Вамъ, съ удовольствіемъ, — всё, чѣмъ могу служить Вамъ въ вашемъ изданіи. — Объ автобіографіи моей я скажу, что она пишется очень подробно; но я могу (по полученіи отвѣта на это письмо отъ Васъ „въ Хороль“) выслать Вамъ, при нѣкоторыхъ моихъ стихотвореніяхъ, и Біографію, составивъ её по Аттестату моему объ отставкѣ, съ прибавленіями; это — на 1-е; 2-е). Изъ произведеній моихъ, писанныхъ еще въ бытность мою студентомъ въ Харьковскомъ Университетѣ — Вы можете найти весьма хвалѣную балладу — „Маруся“ — въ „Вѣстникѣ Европы“, Г. Каченовскаго, въ Москвѣ, за 1829 годъ, Мартъ, стр. 117—127 (Этотъ Журналъ Вы вѣрно найдете въ Университетской бібліотекѣ). Тамъ же напечатаны и нѣсколько моихъ переложе(н)ій Горациевыхъ одъ. На 3-е) Про „Фариса“ Ad. Mickiewiczza и про прекрасный переводъ его пьеси „Nowy Rok“ я помню, что бывший Кіевскій (и потомъ Харьковскій) профессоръ Амвр. Лук. Метлинскій, взявши прочитатъ рукопись, — гдѣ то напечаталъ (объ этомъ я читалъ давно, въ Польскихъ журналахъ, гдѣ прославлялись вообще всѣ мои сочиненія). — Онъ же, Метлинскій, издалъ и мои Малороссійскія „Байки“, в Кіевѣ, книжкой въ 118 страницъ; 1852 году. Это изданіе давно разошлось, а у меня ни одного экземпляра нѣтъ. Вы, конечно, найдёте тоже въ Университ. Библіотекѣ; а если есть Байки мои въ книжныхъ лавкахъ, то — прошу Васъ — выслать мнѣ въ Хороль, на мой счетъ, хоть 2 или 1 экз. для напечатанія новаго изданія, которое поручу сыну моему, отлично служащему теперь въ С.-Петербургѣ. — Кромѣ „Баекъ“ печатныхъ, у меня есть и рукописныя, до 200, зрѣло обдуманная и написанная уже на службѣ въ Курскѣ, на Дону (въ Новочеркасскѣ), въ Полтавѣ. Изъ нихъ многія переведены изъ Красицкаго..... — Были у меня (теперь у кого-то въ Полтавѣ (?)) великолѣпные переводы „Сонетовъ“ Мицкѣвича, въ рукописи. на Малоросс. языкѣ. Теперь у меня ихъ неимѣется..... — Кромѣ „Ластовки“, я помѣшалъ стихи свои — въ журналахъ. — Совѣтую Вамъ, уважаемый Аръ Як-чъ, выбрать изъ тихъ стихотвореній въ Ластовкѣ хоть и всѣ; да изъ „Баекъ“, — по собственному Вашему благоусмотрѣнію и вкусу. — О поэтахъ Малороссійскихъ я мало имѣю свѣдѣній біографическихъ; я читалъ недавно изящное изданіе о „Славянской Поэзіи“ (кажется): тамъ обо всякомъ есть кое-что. Книгу эту я бралъ, кажется у сотрудника покойной „Основы“, — журналъ, въ которомъ онъ помѣшалъ свои стихи — М. Г. Дымскаго. Изъ рукописныхъ, неизданныхъ еще стихотвореній моихъ, я Вамъ обѣщаю „Байки“; хоть есть у меня и другія... NB. Не можете ли Вы назвать сборникъ Вашъ — не „Скрѣпкою“, а — иначе: напримѣръ... но Вы сами придумаете названіе, приличное Альманаху для изящныхъ земляковъ и Малороссіянокъ.... Пока, извините за краткость письма. —

Съ глубокимъ уваженіемъ и преданностію къ Вамъ, честь имѣю быть навсегда, — покорнѣйшимъ Вашимъ слугою Левъ Боровиковскій.

Р. С. Въ Іюнѣ или Іюльѣ я надѣюсь быть въ Кіевѣ — давняя моя „*ria desideria*“, и поговоримъ о дѣлѣ — лично. — Позвольте узнать: гдѣ Вы служите, или же въ отставкѣ?

III.

М. Г. Александръ Яковлевичъ! Милое письмо Ваше отъ 11-го Апрѣля я получилъ, и спѣшу отвѣчать, что, за отъѣздомъ въ Полтаву, откладываю писать Вамъ — до Мая. — Я готовъ служить Вамъ участіемъ въ изданіяхъ Вашихъ, а теперь есть у меня рукописная баллада „Маруся“ и „Байки“, изданныя Метлинскимъ, да новыя 2 басни, вчера вечеромъ написанныя мною (каковыя здѣсь и прилагаю, на Вашъ судъ и пользованіе). „Скрыню“ Вашу можнобъ назвать — Вѣнокъ (букетъ)... а „Пашня“ — хорошо, если она значить Нива или „Цвѣтникъ“. — Кто издатель „Правды“? и будетъ ли она продолжаться? — Радъ душевно вести съ Вами переписку дружескую... Для Скрыни Вашей или Пашни я могу — если напише(те) свое желаніе — выслать Вамъ тетрадь съ написанною „Марусей“ и отъ 15 до 25 Баякъ. Не можете ли Вы взять на себя особое изданіе очаровательной „Маруси“, въ приличномъ форматѣ и съ моимъ портретомъ (силуэтъ), одинъ заводъ, 1200 экз. на условіяхъ, какія Вамъ угодно сообщить мнѣ? Жду отвѣта! —

Душевно преданнѣйшій Вамъ — Л. Б. й.

Г. Хороль. 1876. Апр. 14.

IV.

Милостивый Государь Александръ Яковлевичъ!

Получивъ сегодня любезное письмо Ваше отъ 12 Мая, я (спѣшу)¹⁾ отвѣчать Вамъ скорѣе, — потому особенно, что я завтра же ѣду, по дѣлу въ окр. судѣ, въ Полтаву, гдѣ проведу неделю не болѣе, и; воротясь — буду писать къ Вамъ обстоятельно обо всемъ, чего Вы желаете... Сообщу непременно и мою „Автобіографію“, да еще нѣсколько пьесъ изъ новыхъ трудовъ моихъ на родномъ языкѣ — для помѣщенія въ Вашей Хрестоматіи, — въ которую можете еще помѣстить и лучшія мои стихотворенія — изъ Малоросс. Альманаха г. Гребѣнки „Ластовка“, изданнаго въ (1841) году въ Спбургѣ. — Про изданіе „Маруси“ я приготовлю Вамъ данныя и буду просить объ отдѣльномъ, изящномъ оной изданіи, въ приличномъ форматѣ (in 4°) и съ портретомъ оригинальнымъ, т. е. силуэтомъ (контуромъ или темнымъ) времени моей жизни, лѣтъ, и когда

1) Здогадано, бо в рукописі затерто.

она, Маруся, писана въ Харьковѣ, въ бытность мою студентомъ Университета, передъ полученіемъ степени кандидата за отличіе. (Надѣюсь непремѣнно, что буду видѣться съ Вами въ Сентябрѣ или Октябрѣ, по случаю завѣтнаго желанія моего — видѣть святыни города Кіева)..... Объ изданіи этой моей „Баллады“ я напишу подробно, и прибавлю предисловіе по-украински. — Весьма благодаренъ Вамъ за трудъ и справки по изданію Маруси, и за готовность помочь мнѣ въ этомъ! — О „полномъ“ изданіи всѣхъ моихъ сочиненій я постараюсь, и искренно благодарю Васъ за совѣтъ, которымъ воспользуюсь: ихъ можно издать in 32°, въ 2 томикахъ. — Очень интересуется и меня Львовскій Журналъ или Газета (?) „Правда“, — какъ нѣкогда „Основа“; „Правду“ я найду въ Кіевѣ..... — Не нахожу словъ выразить мое удивленіе и радость по случаю моего съ Вами знакомства и переписки, — и за высланный мнѣ свой портретъ — примите мою глубочайшую благодарность! — Карточка прекрасная! — NB. Прошу Васъ сообщить мнѣ адресъ Вашъ въ Прилуки.

Съ глубокимъ уваженіемъ и душевною преданностію къ Вамъ честь имѣю остаться навсегда, Вашъ покорнѣйшій слуга и почитатель, Л. Б.

P. S. За поспѣшность письма этого — извините меня великодушно.....¹⁾ прислать еще, для Хрестоматіи, двѣ и даже 3 новыхъ, шикозныхъ пьесъ и пьесокъ (и, болѣе буду готовить), изъ которыхъ назову: 1. Лысыця-охвыцѣръ“ и „Похороны Льва Звѣрямы“...

Я готовъ, и очень желалъ бы, продолжая „конфиденціально“ нашу переписку — къ осени (въ октябрѣ) совсѣмъ и навсегда переѣхать и жить въ Кіевѣ, гдѣ я найду приличныя развлеченія; а можетъ быть и занятіе или службу — по моей профессіи учит. — Живу здѣсь одинокимъ: жена моя — въ С. Петербургѣ, у старшаго, женатаго и семейнаго, моего сына Александра (кажется, Вамъ знакомаго по Полтавѣ?); прочіе мои сыновья — всѣ на службѣ, и были въ Университетѣ (Харьковскомъ) и пр. — Я покорнѣйше Васъ прошу написать мнѣ: Какова жизнь въ Кіевѣ, содержаніе и средняя цѣна квартиръ?? — По полученіи на это письмецо отвѣта (и написаніи пьесъ моихъ) я непремѣнно буду писать къ Вамъ въ Кіевъ, или, позвольте, въ Прилуки. — Біографію постараюсь написать полнѣе, всю; мой аттестатъ объ отставкѣ — великолѣпный, и я буду его имѣть основаніемъ. — нитью для разсказа объ единственно интересной моей долѣ жизни.....

V.

1. Водá та грѣбля.

Водá бижыть,
Водá журчыть,

¹⁾ Надірваний кінець листка.

Бижы́ть и наперéдь, бижы́ть и въ бикъ, и зъ тѣлу, —
 И ма́вшы власть, и ма́вшы сы́лу —
 Лама́ и тягне все́, що́ е́, —
 Лама́е все и мчы́ть, — що́ попаде́! —
 И я́къ бы ми́сно не лежа́ло,
 Водо́ю все трошчы́ло и ламало́...
 Литъ п'ять тамъ Грѣбелька стои́ть,
 Та й ка́же тій Воді́, що́ бы́стро такъ бижы́ть:
 „Водо́! Хочъ ты течешъ и стра́шно, —
 Не чва́н'ся сы́лою — мыни се не опа́сно:
 Тоби́ мене́ не проломы́ть, —
 Не ду́май и люде́й смишы́ть! —
 Не буду я рози́рванна тобою́:
 Смию́сь я надъ тако́ю
 Водо́ю!“...
 Ажъ тутъ прый(ш)ла́ бида́:
 Розсе́рдилась Вода́
 И Грѣблю́ проломы́ла, —
 Та й стыда́ бага́то нароби́ла!.

Кто въ сча́сти и себе́ и бра́та забува́,
 То те́, що́ зъ Грѣблею, бува́,
 Наде́жда Грѣбельку змы́лыла!
 Не лизъ ни́хто — тудá, де е́сть и вла́сть и сы́ла.
 1876. Апрѣл. 13 д. Л. Б.
 Хороль.

2. Сло́нъ, свын'я́ и зви́ри.

— Въ одній кумпа́ни, ми́жъ дѣкымы зви́рямы, —
 Я не назву́ ихъ имене́мы, —
 А тѣлко зна́ю я,
 Що́ тутъ булы́ куны́ци,
 Вовкы́, ведме́ди и лысы́ци;
 А ми́жъ нымы́ була свын'я́...
 Всякъ зна́е, що́ свын'я́ — прескве́рна скоты́на;
 А якъ
 Те знае, всякъ —
 Яка була зъ свын'и́ сьмія́тысь имъ прычы́на...
 И я́къ уже́ тамъ не було́;
 А тій свын'и́ не повезло́:
 Всеи зви́ри на свын'ю́ гурто́мъ напáлы —
 Смія́лысь, бы́лы и ганя́лы...
 Де взявсь сло́нъ!
 А знаете, що́ винъ
 Зъ зви́рямы жартува́ть не любы́ть:
 Уси́хъ зви́рюкъ винъ то́пче й гу́быть,
 И не шы́та за грѣхъ —
 Хотъ подавы́ть усі́хъ!...

Бидá для всіх звіре́й наста́ла!!...
 А як по-сво́ему свиня та засьпива́ла —
 И само́го сло́на прогна́ла!...
 — Чо́го звірю́ки вси не вмíлы учыні́ть —
 О́дній свині́ прыйшло́сь — сло́на смы́рты! —

А. Я! Неи́деться ли у Вась фотографіческо́й карто́чки — Вашего
 портре́та? Если́ можно́ — подарите́ мнѣ́ оди́нь.

3. Лысы́ця-Охвыце́рь.

„Quid rides? Mutato nomine — de te
 Fabula narratur“..... Phedrus.

Поду́маешь — чо́го не ма́ на світи!?!...
 Послу́хайте, що́ Левь зроби́въ вь свої́мь сові́ти. —

Було́ се разь :
 Левь, царь звірей изда́въ указа́, —
 Щобь вівести́ Лысы́цю — вь Охвице́ры.
 — Вонó
 Для́ Лва́ й немудряно́,
 Бо у ца́ривь звіре́й на все́ свой химеры..... —
 Про те́ мы зна́емо давно́.
 Лысы́ця зь-ро́ду плутува́та,
 А ста́ла вь чы́нови — лука́ва та бага́та :
 Бо і́й було́ не грі́хь
 Обма́нювать усі́хь
 И дра́ть зо́ вся́кого — хоть зь ба́тька або́ й зь бра́та!....
 Случы́лась, якь на-смі́хь, —
 Прычы́на зь не́ю :
 Лысы́цю ви́бралы — Судде́ю! — —
 Тоди́ вона́ усі́хь — мовь запряга́ла вь шле́ю! — —
 Та поча́ла люде́й здира́ть,
 Обма́нювать и оби́ра́ть,
 Суды́ть и обсу́жа́ть!....
 Оть и прыйшло́сь и і́й таке́ колы́сь неща́стя —
 Якь „снигь на го́лову“, або́ друге́ нена́стя :
 Розви́давь Левь про те́, — що́ Охвыце́рь — Суддя́
 Дерé зо́ вся́кого, — та́й ка́же : „я
 „Прыка́зую — за взя́тки
 Лысы́ци видруба́ть и хвисть зовсі́мь и ла́пки“;
 А тамь звели́вь і́й ще́ гірше́ наказа́ть :
 Щобь да́ть Лысы́ци зна́ть :
 У го́роди Суддю́ по ўлы́цяхь таска́ть ;
 А для́ грихивь заплáты —
 Лысы́цю повели́вь — розжа́лувать вь салда́ты.
 Оттакь „Лысы́ця-Охвыце́рь“!....
 Оце́ суддя́мь-хабарны́камь примэ́рь.

Федір Гартнер.

Український нарід не багато має приятелів в світі, а щирих приятелів таки дуже мало. Тим більше болять серце, коли одного такого щирого, найщирішого приятеля професора дра Федора Гартнера в суботу, дня 2 го травня в Інсбруку зложили в могилу — помер 29 го квітня в 82-му році свого життя. Імя покійника повинен український нарід записати в свій народний помяник, а ми хочемо сповнити тут свій обов'язок і в перший раз помянути його добрим словом.

Федір Гартнер був Німець, Німець всім серцем і усею своєю душею, але в його серці і український нарід, особливо його мова найшла як найбільшу прихильність. Він щиро її полюбив і велику частину свого життя віддав на працю для її піднятку, для її наукового опрацювання, для здобуття для неї належного місця в світі, а особливо таки в семі словянських мов.

Що за велика душа була у покійника, можемо зміркувати з того, як став він і українським граматиком.

1885-го р. — саме в році, коли і я був іменованій професором — прийшов Гартнер на Черновецький університет як звичайний професор порів. романської філології. Як професора романістики на Буковині могла його спеціально цікавити румунська мова. І справді він почав її пильно студіювати. Українська мова для нього, як романіста, лежала осторонь. Не було бодай безпосередньої причини нею займатися. А прецінь зараз таки звернув він свою увагу на те, що на Буковині живуть і Українці, і сам з власної волі і охоти, з чисто наукового інтересу, забажав познайомитися і з мовою Українців. Додати мушу, що він зацікавився і мовою мадярських кольоністів, які живуть від довшого часу на Буковині відорвані від спільности з мадярським народом, і вірменською мовою в Сучаві і в Кутах і описав їх фонетично, подаючи в обох мовах переклад Гріммової казки „Вовк та семеро

кізлят“. Це характеризує Гартнера як правдивого ученого дослідника, якого цікавлять в рівній мірі зявища кожної мови, як лінгвіста і фонетика.

Так отже вдався він до проф Калужняцького, щоби нараїв йому якого українського вчителя для першої науки української мови. Був ним, здається мені, тодішній суплент Черновецької гімназії Дмитро Чеховський. За порадою з Чеховським придбав Гартнер деякі книжки, шкільну граматику і читанку і почалась наука. Але вже небагом показалося, що ні з тих книжок, повних суперечностей, ні з пояснень свого учителя великий лінгвіст ніяк не міг бути мудрим, і аж тоді (1886) звернувся Гартнер до мене зі всіма своїми сумнівами, недобрими досвідами і жадав від мене вяснення і помочи. Ми стали правильно кожного дня по 2 годині займатися українською мовою, ми стали так приятелями, нерозлучними прятелями, стали співробітниками на ниві української граматики.

Сконстатувавши прямо неможливий хаос в тодішніх українських шкільних книжках як що до мови так і що до правопису. пізнавши фактичний стан української літературної мови, ми рішилися перш усього взятися до управильнення української шкільної правописи, до заведення гармонії між школою і літературою, до сконсолідування літературної мови.

З огляду на тодішні обставини тут поміч Гартнера, як німецького знаного ученого мовознавця, була доконечно потрібна. Я вповні був свідомий того, що починаємо дуже важке діло — конечно потрібне для консолідації українського народу як нації, але таке, що натрапить на страшний опір всіх противників такої консолідації. Я знав, що против нашої акції поставиться рішучо церква, поставляться особливо завзято наші москвофіли, а їх сила була тоді досить значна, не будуть їй прихильні і Поляки, які в галицькій Раді шкільній краєвій необмежено панували. Не гадав я, а прецінь так сталося, як знаю це від Олександра Барвінського, що і Росія дипломатично інтервеніювала против нашої правописної реформи.

Крім того знав я дуже добре, що ні відки не буде нам помочи. На Буковині Українці не мали тоді ніде найменшого голосу, ані в соймі, ані в Раді шкільній краєвій. В Галичині, хоч було кількох послів в соймі, ба навіть і в раді державній, то про них знав я заздалегідь, що вони заведенню фонетичної правописи в школі були неприхильні. Таке саме треба сказати і про галицьку Раду шкільну краєву, де Українців заступав тільки відпоручник

митр. консисторії. А знов через такі видання, як Громадський Друг, Дзвін, Молот, Женевські видання Драгоманова і и. і уряд уважав фонетичну правопись немов прикметою революційности, соціалізму, і це не захвалювало її в його очах.

На все це звернув я зовсім щиро увагу Гартнера. І хоч для нього самого могло це бути сполучене з деякими неприємностями—бо справді йому, як добре знаю, роблено пізніше з „міродайного“, як то кажуть, місця докори, що він не в своє діло мішається, він таки рішився, стати мені до помочи. І ще сьогодні можу сумлінно сказати, що без його помочи справа реформи української правописи може ще й доси не була-б переведена. Тут — в міністерстві — заважило слово ученого лінгвіста Німця.

Ми склали отже правописні правила — коротенькі, щоб показати, як поединьчі, прості правила вповні вистарчують, щоб правильно писати по українськи. В основу наших правил поклали ми українську літературу, а особливо одинокий тоді український Словар Желеховського. З відповідним пропамятним письмом предложили ми наш проєкт 1886-го р. міністерству освіти. Підчас вакацій в переїзді через Відень був Гартнер в міністерстві, щоб своїм авторитетом особисто справу підперти. Крім того просив я письменно Ягіча, щоби він зі свого боку причинився своїм словом в міністерстві до побіди нашої доброї справи. Але зовсім несподівано мусів я переконатися, що Ягіч рішучо противний нашій акції. В письмі своїм посмів він висловити навіть підозріння, немов я тим „комусь“ вислугуюся, а не маю на меті саме тільки добро української мови. В найбільшій обуренню відповів я на це Ягічови так, що ми вже ніколи з собою більше не переписувалися.

Справа реформи української шкільної правописи була тим складніша, що міністерство освіти не могло само її вирішити. Українська мова була предметом шкільної науки в двох австрійських краях, в Галичині і на Буковині. Міністерство могло її вирішити само тільки для Буковини. В Галичині ця справа належала до компетенції Ради шкільної краюї. Треба отже було порозуміння і згідного поступування. З тої причини міністерство дуже нерадо бралося до такої справи. Але коли нарешті воно по довгім ваганню запорядило, щоби при Радах шкільних краєвих у Львові і в Чернівцях скликано анкети українських професорів ріжних категорій для управильнення української шкільної правописи, то в тім велика заслуга належиться Гартнерови, який не переставав особистими інтервенціями докучати міністерству.

У Львові висловилася анкета против заведення фонетичної

правописи. Тільки Партицький і Олександр Барвінський промовляли за нашим проєктом. Проф. Огоновський признав, що правда, нашим аргументам рацію, але уважав реформу української шкільної правописи „не на часі“.

В Чернівцях до анкети з запорядку міністерства покликано мене і Гартнера. Крім нас всі учасники анкети під проводом проф. Калужняцького поставилися рішучо против фонетичної правописи. Але коли в Галичині противники фонетичної правописи все таки стояли на ґрунті народної мови і уважали потрібним шкільну правопись в тім напрямі поправити, то на Буковині її противники заходилися всіма силами, щоби звільнити шкільну етимологічну правопись навіть від тих діакритичних знаків, якими вона відрізнялася від російської. Ріжниця між обома анкетами ще й та, що в Черновецькій анкеті ми оба зголосили вотум меньшости. З нашого друкованого і поширеного тоді обемистого *Minoritätsvortum* з додатком (*Anhang*) — бо противники наші були тим примушені своє становище также друком виложити — може кожен переконався, в якому сумному стані находилася тоді українська мова в школі, як про неї ніхто не дбав, як умисно все було так немов на сміх прикрито, щоб саму українську молодіж заставити, цуратися своєї рідної мови.

Ніхто не в силі уявити собі тепер живо, яка страшна буря потім зчинилася. Не було такого брудного болота, яким би в газетах і на вічах противників в Галичині нас не обкидано. Не мило мене однак діткнуло, що і Драгоманову наша акція не припала до вподоби. Він написав мені, що ми в правописній справі не повинні були звертатися до уряду і від нього жадати переведення правописної реформи. Драгоманів був такий послідовний громадивець, що і в цій справі стояв на становищі, що реформу української правописи повинно і може вирішувати тільки українське громадянство. Я відповів Драгоманову, що у нас тільки шкільне начальство має право рішати про шкільну правопись і це робить воно на підставі голосу громадянства, але признаюся, що в часах, коли з усіх боків сипалися на нашу голову страшні громи, це мене дуже заболіло.

Справа заснула. Тільки ми її не лишили. А що загально тоді писалосся і говорилосся, що фонетична граматика річ зовсім неможлива, ми рішилися скласти українську фонетичну граматику — перша гадка у нас була — в німецькій мові, щоби таким чином викликати апробату наукової безсторонньої критики і тим вплинути на вирішення правописної справи. Ми працювали пильно

день в день по 2 годині 5 літ з вершком; треба було будувати все на нових основах, створити дійсно українську граматику, яка дала-б правдивий, нефалшований образ української мови. Ми зібрали величезний матеріал мовний. Тисячі слів були для потреб відмінювання передекліновані чи то перекоњутовані на окремих картках, при чім ми перш звернули увагу на докладний наголос слів і їхніх форм, бо наголос це душа мови. Із того виринули самі собою всі звукові правила і т. д. Коли ми вже були готові і мали перед очима твір зовсім самостійний, якого не потребували соромити ся, бо він добре свідчив про нашу щиру, науковими методами переведену працю, тоді ми якось таки рішилися предложити нашу граматику в українській мові Раді шкільній краєвій у Львові до апробати, щоб ніхто не міг більше вимовлятися тим, що заведенню фонетичної правописи стоїть на перешкоді брак граматики. Нашу граматику дано до оцінки ріжним рецензентам: Огоновському, Партицькому і Третьякови, і їх оцінки — як ми пізніше мали нагоду їх прочитати — були взагалі прихильні.

Тимчасом, маючи готову граматику, ми наново розпочали наші заходи в справі реформи правописи. На щастя, був тоді в Чернівцях президентом краєвим ір. Паче, розумний, працьовитий, чесний австрійський бюрократ як рідко, котрий, коли о чімсь переконався, що воно конечно потрібне, всею своєю силою, не оглядаючись на нічо, заступався за тим. Мені вдалося збудити у ір. Пачого інтерес для справи — тоді Омелян Попович, як інспектор повітовий в Сереті, перевів в усіх народніх школах зтого повіту зовсім практичний доказ, яка полекша з фонетичної правописи виходить при науці для дітей — і він умів тодішнього міністра освіти Гавча приєднати для неї, так що Гавч запорядив, щоб скликано у Львові другу анкету та щоб і мене покликано до неї.

Крім того написали ми дуже докладну критику на шкільну граматику Огоновського, яка була надрукована в *Zeitschrift für österr. Gymnasien*.

І знову щастя хотіло, що президентом Ради шкільної краєвої був тоді Бобжинський, котрий, сам чоловік науки з незвичайно бистрим умом, по докладній розмові зо мною ще перед анкетю, зараз порозумів, що ходить о дуже важну справу шкільної науки, і рішучо заявився за реформю. На самій анкеті чути ще було голоси противників, але мені вдалося всі їх аргументи збити і по анкеті відійшло звідомлення до міністерства вже зовсім иньше.

Хоч і з нагоди цієї другої анкети знов звели ще страшнішу бучу наші москвофіли в своїх газетах і на вічах, хоч зібрали

більш ніж 100.000 підписів на пропам'ятне письмо з протестом до цесаря і лагодили до цесаря велику депутацію, хоч, як вже сказано, і Росія дипломатично інтервеніювала, галицька Рада шкільна краєва дала апробату на друк нашої граматики і вона 1893-го р. вже була надрукована. Зараз за тим вийшов розпорядок про заведення нашої граматики і фонетичної правописи в школах галицьких, а міністерство видало такий самий розпорядок для Буковини. І так рік 1893-тий пам'ятний у нас об'єднанням всеї України на культурній ниві, видимим знаком якого по завзятій боротьбі стала фонетична правопись.

Додати треба, що ми були примушені до деяких концесій в граматиці як що до мови, особливо її форм, так і що до її назви. Так ще і при третьому її виданню р. 1914-го ми завзято, але надаремно боролися, щоб наша мова називалася в граматиці українською. Галицька Рада шкільна краєва на окремім засіданню вирішила, що вона і далі називатися має руською. Найбільше за тим побивався ір. Цінінський. І вийшло таке, що та сама грамика на Буковині називалася українською, а в Галичині руською.

Досягнувши отак великого успіху у завзятій, майже осмилітній боротьбі против всіх сил, ми з Гартнером тим ще не вдоволилися і не перестали і далі правильно, як доси, спільно працювати. Ми постановили скласти перш усього наукову граматику української мови, а потім ще і словар німецько-український і українсько-німецький.

Наукова грамика завдала нам дуже багато праці, бо на кожному кроці показувалося, що ми ніяк не можемо погодитися з поглядами, які висловлювалися корифеями славістики Ягічом, Шахматовим, Соболевським, а за ними і иньшими славістами. Зважмо, що українська мова в славістиці властиво дуже мало була знана, її покривало скрізь „руське“. Тим докладніше мусіли ми наше наукове переконання обґрунтувати. В славістиці панував культ авторитетів і ми добре знали, що нам не вдасться нараз всі хибні погляди про українську мову викоринити, бо особливо цілковитий брак добрих і докладних монографій про середню літературну українську мову від XVI до кінця XVIII-го в., нерозробленість української діалектології — що все ми дуже глибоко відчували — вкладали на нас важкі пута і наказували бути дуже обережними в наших висновках. Нам давалася також дуже в знаки слаба наукова розробленість і иньших слов'янських мов, якась поверховність в представленню мовних спостережень, якесь замилування в екзотиках. Але ми докладали усіх наших сил, щоб вико-

ристати все, що в науці досі сяк так розроблено. На такий прямо мозольній праці сходили роки. Вона переривалась тільки, коли треба було приладити до друку друге і третє видання нашої шкільної граматики, які ми завжди дуже докладно переробляли. Вона перестала бути щоденною і правильною, коли Ґартнер з Черновель перенісся до Інсбруку на університет 1899.го р., від якого часу велася перепискою.

Нарешті увесь матеріал був вже так докладно зібраний і так з усіх боків обговорений і вияснений, що ми могли 1911-го р. приступити до головної редакції граматики, або ще ліпше до кодифікації наших дослідів. Тоді я на довший час заїздив до Бочену, де проживав Ґартнер вже на пенсії, і ми цілими днями майже без перестанку працювали. В 1912-му р. наша граматика була вже готова і аж тепер виринуло у нас питання, хто дасть наклад на друк. Ми рішилися вислати манускрипт Лескінови, бо знали, що під редакцією Лескіна і Бернекера виходить серія наукових підручників слявістики, перед усім граматик словянських мов. За якийсь час дістали ми письмо від Лескіна, що він згоджується прийняти нашу граматику до видаваної під його редакцією збірки словянських граматик, коли ми дещо в ній змінимо. Ми могли з чистим сумлінням бажанням Лескіна вийти на зустріч і обговоривши все спільно та сформувавши так, як ми уважали за відповідне, поїхав я до Липська, щоб ще докладніше з Лескіном все обговорити. По цілоденній розмові про всі порушені точки розстався я з Лескіном у найкращій згоді і в найліпшій порозумінню. Все-ж так: коли ми вислали наш манускрипт в друге з поробленими поправками, дістали ми його небавом назад з короткою заміткою, що з огляду на наш погляд про становище української мови у семі словянських мов він нашої граматики до збірки прийняти не може. Ми висказали з тої причини Лескінови наш жаль з заявою, що ми від нашого найглибшого наукового переконання за честь найтися в його збірці словянських підручників відступити не можемо. Бернекер опісля кілька разів жалував, що так сталося, що ми свою граматику видали власним накладом при допомозі австрійського міністерства освіти, а не в збірці. Але наша граматика, праця цілого нашого життя, таки появилася 1913 р., ціль нашу ми таки досягнули, про українську мову заговорив увесь науковий світ. Критиками нашої граматики — Шахматова, Ягіча, Вондрака, Мейста, Лера-Сплавінського, Гуера, Вайнгарта і др. ми могли виовні бути вдоволені. Ми мали почуття — це виходило ясно з усіх критик — що ми довершили великого діла,

що наша праця, як це і критики зазначують, має тривалу наукову вартість. Нехай і не погоджуються наші критики на наш погляд про становище української мови в семі слов'янських мов, то вони таки будуть примушені свої погляди на цю річ зревідувати. На це є вже і познаки (Мейс, Трубецької, Гуер, Маєр...). А ці критики, що закидували нам тенденційність — національно-політичну, сапаратистичну, — як Ягіч, Шахматов, Брікнер (хоч називає нашу граматику „ganz vortreffliche Grammatik“), не розважили, очевидно, в тій хвилі, яка велика, бо не підперта жадними науковими аргументами, яка прямо в науковій сьвіті нечувана тенденційність лежить якраз в тім їхнім закиді.

В ювілейнім році 1914-ім іменувано наукове тов. ім. Шевченка у Львові проф. дра Федора Гартнера своїм членом.

І на тім ще не скінчилася наша спільна праця, хоч я 1914 р. мусів іти на війну. Гартнер тимчасом працював далі над словарем і приготував матеріал настільки, що треба було мені тільки на довший час поїхати до нього, щоб його викінчити, але це стало для мене неможливим, а він помер.

В усякому разі з двома дуже важними фактами — з загальним заведенням фонетичної правописи і з першою науковою граматиною української мови — зв'язане на завсіді імя Федора Гартнера.

Участь Гартнера в нашій спільній праці виходить сама собою на верхи, коли запізнатися ближче й його особою.

Знання у нього було незвичайно обширне. Математика, фізика, хемія, латина, німецька мова — з тих предметів був він іспитований для середніх шкіл і учив їх в середніх школах — і на решті романістика! Знав також чеську мову, бо перша його посада була в Угорськім Градищі на Мораві. Знав і дуже любив музику. Як професор середніх шкіл умів він придбати собі таке докладне знання фонетики, що і в фахових кругах уважався знаменитим фонетиком. Вже в 70-тих роках почав він пильно займатися романськими говорами в Альпах. Не було долини, не було села, де-б він не побував, щоб як найдокладніше простудіювати ці говори. Так повстала його ретороманська граматика і всі нинішні праці, зв'язані з цєю ним прямо відкритою індивідуальністю романських мов. Своїми працями придбав він собі значіння першого авторитета, як каже професор Фрідвагнер у своїй посмертній згадці, на цій трудній ниві романської філології, і таке значіння в романістиці взагалі, що із середньої школи покликано його прямо як звичайного професора романської філології на університет.

Він був великий систематик, все мало у нього своє місце, на

все був у нього свій час. Чи на столі, чи в його бібліотеці — всюди педантичний порядок. В голові ясність думання. А працюваність прямо незрівняна.

Я взагалі від нього дуже багато навчився, так що уважаю його своїм найліпшим учителем. Я і слухав правильно його викладів фонетики, хоча сам вже був професором.

Такий це був чоловік.

При наших спільних працях поступали ми так: Фактичний матеріал мовний, наукову літературу кожного питання мусів розуміється, зібрати я і маючи все потрібне під рукою, щоб можна було зараз все перевірити, мусів я йому все найдокладніше реферувати. Коли зважити, що мовний матеріал, опрацьований в нашій граматиці, обіймає більше ніж 15.000 слів, а наукова література також обемиста і порозкидвана в різних наукових часописах, то можна собі уявити, яка це була велика праця.

При найдокладнішій провірці всього, при розважуванні всяких понайбільше з собою суперечних наук відбувалась у нас кристалізація власних думок, а в слід за тим ішло їх формулювання на письмі. Гартнер завжди писав чи по українськи, чи по німецьки. Але ані одно слово не знайдеться у нас, яке не вийшло-б із спільної згоди навіть в стилізації. Велике значіння Гартнера лежить особливо в тім, що він, сам незвичайно певний у всіх методах наукового лінгвістичного досліду, переводив дуже строгу контролю над моїми і чужими науковими поглядами, провірював із дуже загального лінгвістичного становища кожную думку. Велике значіння в його співробітництві лежить ще і в тім, що він своїм авторитетним імям крив нашу спільну працю перед науковим світом загальної лінгвістики. Це мені не вадить признатися щиро до старого досвіду, що *nemo propheta in patria...* А супроти світа — ми зазнали того подостатком, як світ до нас Українців відноситься — треба було покрити нашу працю його в західно-європейській науці (романістиці і германістиці) своїми докладними працями здобутим авторитетним імям. Я добре знав, що на жаль і в науці, особливо супроти Українців, стоїть засада, що нічого доброго не може вийти із Назарету. Ми не можемо бути самостійними, навіть якої небуть самостійної думки про щонебудь мати не сміємо, бо-ж ми прецінь все тільки *misera contribuens plebs* і хіба тільки тоді найдемо ласку у можновладців, коли повторяти мем їхні думки та ще й величати мем їх, коли ласкаво дозволять стати нам у свого порога. Инакше зараз найдуть у нас тенденцію, сепаратизм і т. п.

Богато ми з Гартнером на цю тему якраз при нашій праці передумали і багато дечого про це можна-б сказати. До того розуміння і переконання мусів я вже в дуже молодому віці прийти і був щасливий, що найшов щирого Німця, дійсного вченого, який помагав мені мостити дорогу в світ для української мови. Це був правдивий чоловік, правдивий муж науки, що у всім шукав правди, чоловік вповні зрівноважений, без ніяких упереджень, строго об'єктивний, а спокій його, навіть у хвилих великого зворушення, робив на всіх велике вражіння. Легенька іронія це була його одинока зброя. Сама доброта. Ніколи не було між нами ні найменшої хмари непорозуміння. Нарешті треба підкреслити його безкористність. Хоч жив у скромних відносинах тільки з своєї професорської платні, не думав на якінебудь зиски з своєї наукової праці. Які це зрештою були гонорарі за нашу працю, аж смішно сказати. Жив для науки, для ідеї. Прожив свій вік чесно, гарно, гармонійно і нарешті в 82-му році свого життя спокійно замкнув свої ясні очі на віки. Не тільки я, але і український нарід стратив в нім найщирішого приятеля. Трохи не 40 літ працював він також і для України і заслужив собі на вічну пам'ять українського народу.

Прага в травні 1925.

Степан Смаль-Стоцький.

Miscellanea.

Нові приповідки українського народу в Канаді.

Українці з Галичини й Буковини почали переселюватися до Канади масово тому 20—25 літ, з „Прикарпатської України“ трохи раніше. З Великої України є їх тут мало.

Скільки їх тут всіх, ніхто не знає, ні канадійський уряд, ні наші організації. Про причини цього написав я у своїй обширній студії, печатаній в „Українським Прапорі“ у Відні в 1923 р., п. з. „Як виглядає Канада і ми в ній?“. Приблизно обчислюють тут Українців на 350.000 душ. Вони третя що до чисельности нація в Канаді (по „говорячих англійською мовою“ і по Французях).

Найбільший простір, який Українці обсадили тут суцільно, знаходиться в провінції Алберті. „Столиця“ того нашого простору — мале містечко Мондер (наголос на останнім складі — пишеться „Mundare“)¹). Там є монастир наших оо. Василян з більшою деревляною церквою й мурованим новіціятю. Се найбільший в місті двоповерховий дім, модерно уряджений. Будував його о. Ру (Ruh), монах-архитект, чужого походження, котрий довго працював між нашим народом.

Великі простори заселив український нарід суцільно також у Манітобі, на північ від Вінніпеґу, як також у Саскачевані між Йорктоном і Принс Албертом.

В Алберті простір заселений нашим народом має форму многобічника, в Манітобі форму вилок, у Саскачевані форму хреста.

Де наш нарід осів так суцільно, там він ще не асимілюється. По містах уже діти пропадають. Але по фάρмах (хуторах) луча-

¹) Та околиця, заселена Українцями, буде величиною менше-більше рівна Східній Галичині. — Назву „Mundare“ поясняв мені о. Крижановський ЧСВВ від латинського mundare = чистити (ліс, хащі).

ються навіть тутешні уроженці, що по англійськи майже нічо не знають.

Український нарід буде тут свої Народні й Робітничі Доми, церкви й подекуди старається мати при них рідні школи. Бурси має в Вінніпеґу, Саскатуні й Едмонтоні. В Йорктоні єсть „каледж“; се школа з інтернатом — під управою катола.

Український нарід приїхав сюди з найбіднішої й найтемнішої верстви, без інтелігенції. Треба дійсно подивляти, як він тут дав собі раду в сій країні кріз і бездоріжжя, у лісах і на преріях. Тепер Канада сильно поступила, але тому чверть століття була вона ще дуже пуста.

Зустрівшись з цілком новими обставинами, викресав український нарід інтересні помічення зі свого ума, які висказав у нових приповідках.

Тут подаю те, що я всів зібрати за цілий рік свого побуту в Канаді, котру я обїхав від океану Атлантийського до Спокійного здовж і поперека. Крім приповідок зібрав я коло 200 англійських слів, які за той час увійшли в мову тутешнього українського племена — часто сильно перекручених. Слова ті, по відповіднім обясненню їх, оповіщу пізніше, а тут подаю приповідки.

1. Ой Канада — Манітоба.

Живуть люде, як худоба.

(Ся приповідка, яку я записав від наших людей у Вінніпеґу, столиці Манітоби, повстала, очевидно, ще з самого початку нашої колонізації в сій провінції, коли наші поселенці не мали ще домів і жили в землянках, або звичайних будах з ріща серед прерії, або у лісах та дуже тяжко працювали. Що правда, вони й тепер тяжко працюють, але мають уже доми, декуди навіть дуже гарні, з центральним оґріваннем і телефонами та великими господарськими будинками — розуміється, не всі).

2. В Канаді їда — панська,

Робота — кінська,

А спанне — собаче.

(І ся приповідка, записана в кількох місцевостях Манітоби, Саскачевану й Алберти, належить до найстарших. Її зложено ще тоді, коли весь наш загал працював у чужих. Харч тут був і є доволі добрий і достатний, але в початках спати треба було в дуже тяжких обставинах. Тепер дві перші частини сеї приповідки відповідають ще цілком дійсному станови річий, а третя вже звичайно ні, бо відносини мешкальні поправилися).

3. Канадського¹⁾ села не минеш і не переїдеш.

(Се також загально поширена приповідка. Вона прекрасно характеризує тутешні „оселі“ хліборобів, яких майже нема. З малими винятками цілий край — розуміється крім міст — се одно величезне „село“, розсіяне хуторами на просторі величини Европи. Фарма — се 160 акрів землі. Звичайно в середині фарми є дім і господарські будинки. До сусідів далеко. Через те, як їхати Канадою, то вона на Европея робить рівночасно вражінне пустої — залюдненої країни, але дуже слабо залюдненої. На просторі величини Европи маємо населення величини Галичини і з нього ще більша часть зібрана в долині одної ріки — св. Лаврентія, коло Атлантийського Океану. Північ майже цілком пуста).

4. В Канаді фАрмерка, що в краю льотерія.

(Ся приповідка, записана на фармах в Альберті, вірно характеризує труднощі тутешнього хліборобства. „Фармер“ значить хлібороб, рільник. „В краю“ — розуміється — в старім краю. Перед усім підсонне тут у трьох провінціях, де Українці осіли як хлібороби — в Манітобі, Саскачевані й Алберті — сильно континентальне: в зимі дуже зимне, в літі, котре триває значно коротше, ніж у старім краю, дуже горяче. Зміни погоди й температури напрасні й дивні. Часом серед літа лучаються морози, які все нищать. В Альберті часом по кілька літ триває посуха. До того приходять економічні кризи, які також сильно потрясають господарством цілої країни. Все те робить господарку, в першій мірі хліборобську, дуже непевною: вона тут, дійсно, подібна до льотерії. Нині заможний господар, а завтра вже може бути зруйнований. Подрібніше характеризують се дальші приповідки).

5. В Канаді до св. Духа —

Держися кожуха,

А по св. Дусі —

Ходи також в кожусі.

(Ся приповідка, властиво галицька, переложена на канадійські обставини, записана в місточку Принс Алберт, недалеко від спливу двох великих рік: північного й полудневого Саскачевану. Там є наші робітники і в околиці наші фАрмери. Приповідка добре характеризує непевність температури. Там навіть серед горячого літа небезпечно вибратися в подорож без теплого одягу, бо за кілька годин може так поступеніти, що перестуда певна.

¹⁾ Не „канадійського“. Так уробляє прикметник інтелігенція. За нею вже тут і там нарід.

6. Канада такий край, що одним сірником цілу зиму палиться.

(Ся дотепна приповідка записана в маленькім містечку Мелвил (Саскачеван) від наших робітників, котрі пояснили мені їх значіння так: „Тут як запалите в печі в осени, то горить аж до літа без уговку“. В ночі встають і підкидають дров, або вугля, аби вогонь ніколи не гас, бо зимно. Печі всюди залізні, бо вони вигіднійші. Наші люде пробували тут і мурованих, на старокраєвий лад, але вони показалися тут менше практичними. На печення хліба будують собі часом старокраєві печі на дворі, не в домах. Кажуть, що з таких печей хліб смачнійший)

7. Канада — free country (чит.: „фрі контрі“ — свобідній край — О. Н.) можеш вірити, в що хочеш, навіть у діравий маґус¹).

(Ся приповідка замітна як зразок того, як тут уже занечищується українська мова чужими словами. Діється се вже не тільки з прозовою мовою, але і з піснею, яка тут твориться. Нпр. у Вінніпеґу чув я таку, вже, очевидно, тут утворену коломийку:

Ой вийду я на бек-лайн²),

Ой вийду я, вийду —

А хто любить яку дівку,

А я свою Кейду³).

Англійські слова „фрі контрі“ належать тут до найчастійше уживаних нашими людьми. Се поняття „свобідної країни“ робить на них велике вражіння. Воно дійсно підносить їх у почуттю своєї гідности й надає їм смілости в виступі.

Тут підчеркується свобода віри й церковного життя, яка передовсім звертає увагу народа, що прибув зі старого краю ще перед великою війною).

8. В Канаді доляр — Бог,

А пятка — Мати Божя.

(Сю приповідку чув я в Вінніпеґу. Для пояснення її треба торкнутися відомих тверджень про „американський матеріалізм“. Отож — ті твердження

¹) Маґус — перекручене з індіанського „мокассин“ = обув зі шкіри, подібний до постолів наших Гуцулів.

²) Back-line (чит. „бек-лайн“), значить дослівно „задня лінія“; — задній вихід, обістє, площа не від фронту, а затилова, де сходяться слуги й розмовляють собі.

³) Також з англійського — здрібніле й перекручене, на означення імени „Катерина“. Імена прибирають тут англійські навіть поважні фермери. Дідон, Майк, Дідек так і лунає. Розуміється — є і здоровий гумор на тім тлі. Нпр. загально поширений дотеп, що наша дівчина, котра називалася Катерина Мамалиґа перехрестилася на „Кеті Пуддінґ“.

на загал неправдиві, бо ніде нема такого жертвенного ідеалізму, як у Новім Світі. Доказують се не тільки великанські записи майна одиниць на прилюдні ціли, але й постійна жертвенність загалу навіть па такі далекі ціли як місії в Китаю, в Япані, між дикими племенами і т. д. Всі церкви й їх духовенство — удержувані тут жертвенністю загалу, який не зражується нічим, навіть коли фонди минаються нераз зі своїм призначенням. Жертвенність на прилюдні ціли належить у Англіїців до таких видатків бюджету, як у нас в старім краю нпр. видаток на посилення дітій до шкіл. Жертвують постійно навіть незасібні люди, панни, що працюють у бюрах, робітники і т. п. Ціла та жертвенність має за підклад організаційний змісл, вихований у цілій суспільности: завжди платять як члени якоїсь організації, котра поставила собі якусь ціль і вперто до неї змагає. Наш нарід щой-но тут зачинає учитися тої постійної жертвенности. Але з другого боку треба—взяти під увагу, що в Новий Світ прибули люде звичайно цілком відірвані від усяких звязків, чужі собі тут взаїмно. Коли тут кого захопить недуга, а він не має зложеного гроша, — не має де й голови склонити. В тім причина великого цінення гроша, яке на перший погляд видається страшним матеріалізмом, а яке являється нервом тутешнього життя. Се й віддано в сій приповідці, когру укладав, очевидно, ум, що виріс у старокраєвих відносинах).

9. Дурний як „петрик“¹⁾.

(Петриком називають тут наші селяне лісову курку, з англійського „partridge“ = чит. „партрідж“. Перше „р“ вимовляється в англійським ледви чутно. Про необережність сеї курки оповідали мені наші люди в різних околицях дивні історії, нпр. що »полюють“ на них так: Ідуть хлопці з псом у ліс і мають з собою тільки сильце („зашморок“) на патику. Пес, відкривши на дереві громадку „петриків“, стає під деревом і починає гавкати. Всі „петрики“ вліплюють очи в собаку і сидять неповорушно. А хлопець одну птицю по другій стягає з дерева. Коли нема пса, то один із хлопців лазить рачки під деревом і гавкає, наслідуючи собаку, а другий ловить „петриків“, котрі не втікають навіть по стяганню „сусідів“ з тої самої гиялки. М'ясо лісової курки темнійше від мяса пільної куропатви, але дуже смачне).

¹⁾ „Такий дурний, якби 'го хто чайнеменським мішком по голові вдарив“. (При сій приповідці не маю записано, де я її чув, Вона, очевидно, міського походження, бо „чайнемени“ (з англ. »china-man« = чит. „чайнамен“), Китайці мають тут по містах майже всі пральні (laundry) у своїх руках. Вони ходять по домах з порожними мішками з міцного полотна, яке вживається на намети (Segeltuch = sailcloth, чит. „сейлклот“) і збирають брудне білля до прання. Від того й ся притичка).

10. Хто чужого не хоче, аби свого не мав.

(Сю приповідку чув я на фармах в околицях Гудова в провінції Саскачеван. Вона вдарила мене найбільше зі всіх, як твір ума на загал невідповідний з психікою і світоглядом українського народу в старім краю. Коли ся приповідка не перенята від чужих, а повсталала на основі обсервації по переїзді далеких країв, то булаби вона цікавим свідоцтвом, що стара правда, заобсервована ще Римлянами, має свої виїмки. Маю на думці відомий латинський афоризм: *Coeelum, non animum, mutant, qui trans mare surgunt.* (Змінюють тільки небо над собою, а не душу в собі ті, що втікають за море). Думку сеї нової приповідки розумію так, що треба змагати до посідання того майна, котре другі мають, тих піль, тої худібки, тих авт, тих моторових лодок на ріках і озерах. Я не сумнівався в розмові з тим, від котрого я чув се (було то в більшім гурті), що й він так її розумів. Ніхто з присутних не спротивився висказаній думці, котра, очевидно, має щойно нахил стати приповідкою. Тому я й мішу її на самім кінці).

Писано в Вінніпегу (Манітоба, Канада), в осени, 1923.

Др Осип Назарук.
